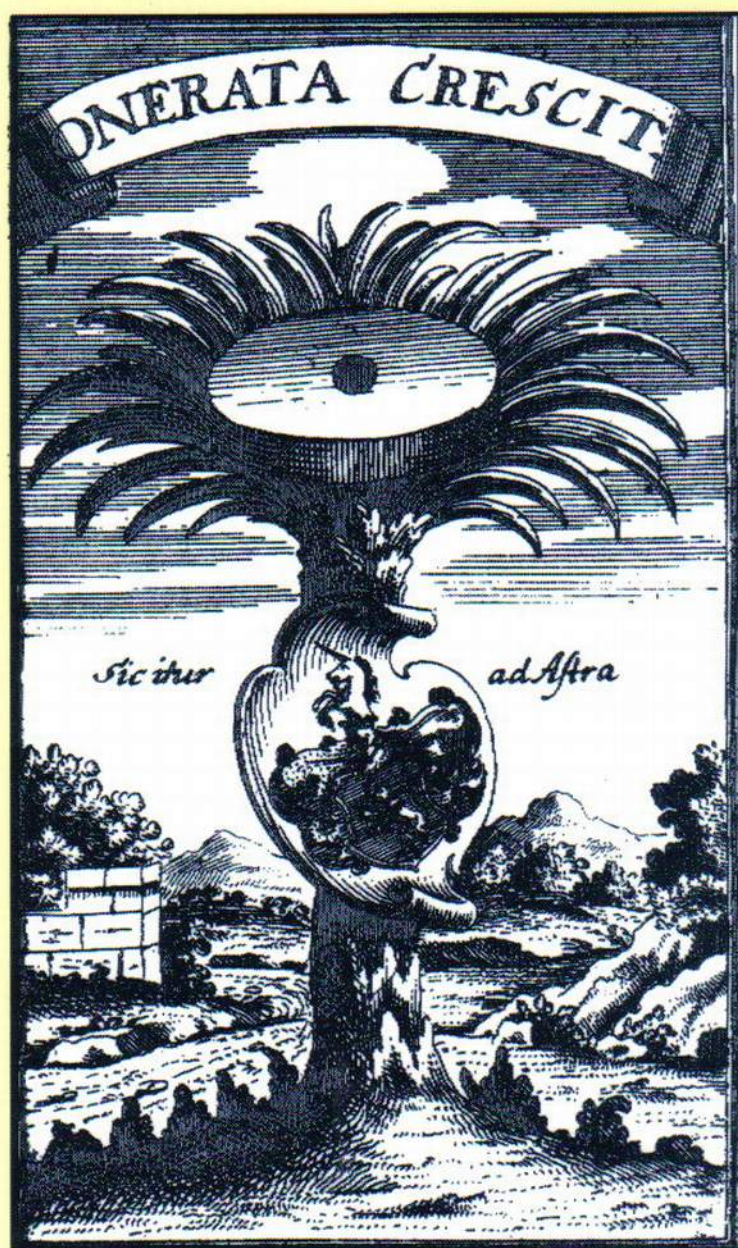

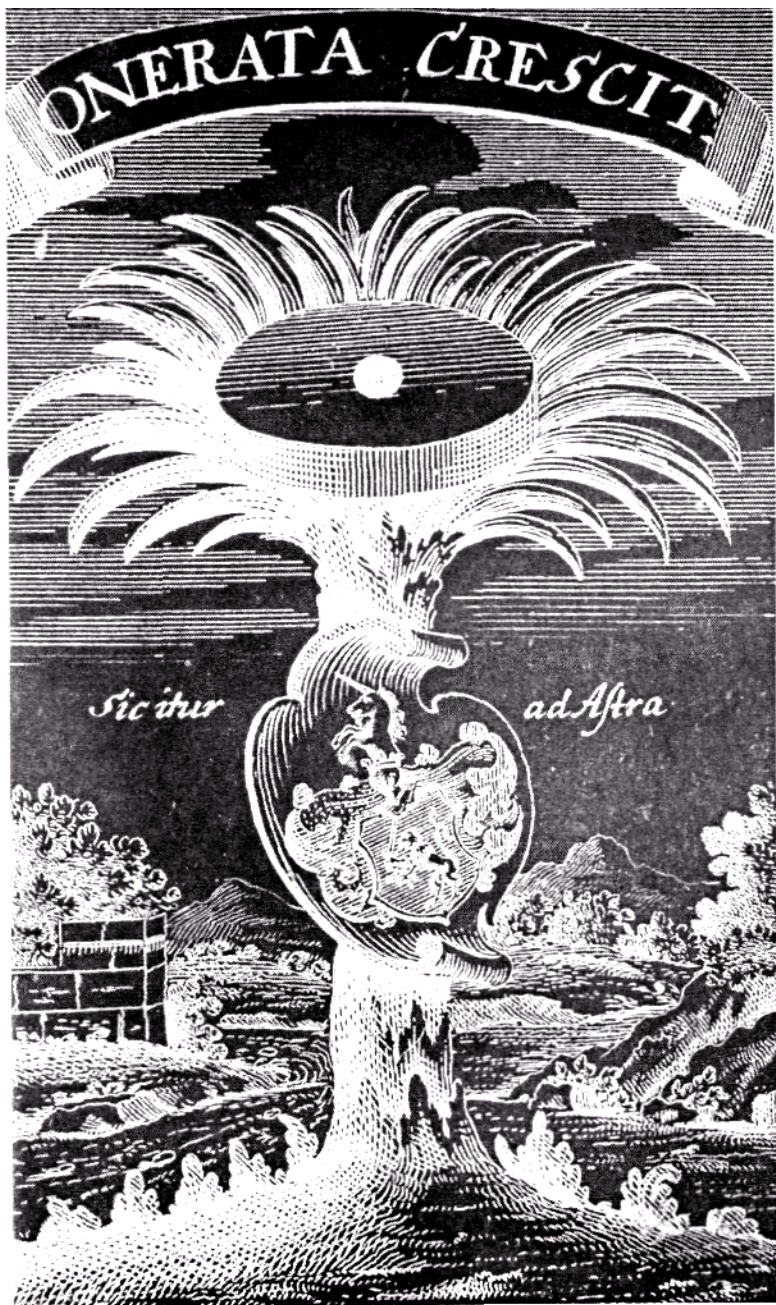
EVA
KOWALSKÁ

EVANJELICKÉ A. V. SPOLOČENSTVO V 18. STOROČÍ

VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

*Alegória stavu protestantských cirkví v Uhorsku
z diela Matthiasa Webera de Tyrlingh:
Onerata crescit... Amsterdam 1736.
(Foto OSzK Budapest)*

Eva Kowalská

Evanjelické a. v. spoločenstvo v 18. storočí

*Hlavné problémy jeho vývoja
a fungovania v spoločnosti*

VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2001

Slovenská akadémia vied
Historický ústav

Recenzenti:

Dávid P. Daniel, PhD.

prof. PhDr. Roman Holec, CSc.

Kapitoly III. a IV. vznikli ako súčasť riešenia grantovej úlohy VEGA č. 2/7093/20 „Evanjelické spoločenstvá na Slovensku v medzinárodnom kontexte v 16. – 19. storočí“

Publikácia vyšla s finančným príspevím Nadácie Jana Amosa Komenského

© Eva Kowalská
ISBN 80-224-0704-6

Autorka celkom na úvod

Od napísania a vydania monografie *Evanjelické a.v. spoločenstvo v 18. storočí* uplynulo takmer desať rokov, počas ktorých výskum otázok spojených s procesom konfesionalizácie pokročil. Zahraničná historiografia prispela k jeho poznaniu významnými monografiami a štúdiami, ktoré z pochopiteľných dôvodov v sprístupnenej pdf-verzii nie sú zaradené. Aby sa však čitateľ mohol oboznámiť aspoň so základnými dielami, pridávam ich veľmi stručný výber. Zároveň upozorňujem na tie relevantné štúdie, ktorými prispeli slovenskí autori k uvedenej problematike. Dúfam, že tento stručný historiografický exkurz pomôže čitateľovi nájsť odpovede na niektoré otázky, ktoré sa po prečítaní predloženej práce bezpochyby vynoria, tak, ako tomu bolo aj v mojom prípade.

ANDOR, Eszter - TÓTH, István György (eds.): *Frontiers of faith. Religious exchange and the constitution of religious identities 1400-1750*. Budapest : CEU Press 2001.

BAHLCKE, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische onarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686-1790)*. Stuttgart : Franz Steiner Verlag 2005.

BAHLCKE, Joachim - LAMBRECHT, Karen - MANER, Hans-Christian (eds.): *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*. Leipzig : Leipziger Universitätsverlag GmbH 2006.

DEVENTER, Jörg (ed.): *Konfessionelle Formierungsprozesse im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig (GWZO)*. 2006, Heft 2, Leipzig 2006.

DÜLMEN, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku. Náboženství, magie, osvícení*. Praha : Argo 2006.

KOWALSKÁ, Eva: Der Habsburgische Staat und die protestantischen Kirchen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: EDROIU, Nicolae - KRAJČOVIČ, Milan (eds.): *Rolul bisericii si al vietii religioase in istoria romaniei si a slovaciei in contextul Europei Centrale si de Sud-Est : lucrarile Reuniunii a V-a a Comisiei Mixte de Istorie Romano-Slovace (Alba Iulia, 11-12 septembrie 2002)*. Cluj-Napoca : Academy of Romania - Science Academy of Slovakia, 2008,10-34.

KOWALSKÁ, Eva: Problémy s konfesijnou identitou českých protestantov po roku 1781. In: Zdeněk R. Nešpor (ed.): *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem: albis international 2007, 364-381.

KOWALSKÁ, Eva: Heretics and Proselytes: The Formation and Perception of Confessional Identity among Czech Protestants after 1781. In: *Meeting the Other. Studies in Comparative History. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 2-2003. Studia historica LVI*. Praha: Karolinum Press 2006, 71-83.

KOWALSKÁ, Eva: Obnova cirkevného života evanjelikov a.v. v Uhorsku po roku 1681. Problémy a formy ich riešenia. *Historický časopis* 54, 2006, č. 4, 653-664

KOWALSKÁ, Eva: Die evangelischen Geistlichen als Zensoren und Distributoren von Büchern: Der Fall Michael Institoris Mossotzy (1731-1803). In: DUCREUX, Marie-Elizabeth - SVATOŠ, Matin (eds.): *Libri prohibiti. Le censure dans l'espace habsbourgeois 1650-1850*. Leipzig : Leipziger Universitätsverlag 2005, 141-150.

KOWALSKÁ, Eva: Uhorskí protestanti a viedenský dvor: formovanie cirkevnej politiky habsburského štátu pred r. 1781. *Historický časopis* 50, 2002, 407-422.

LEEB, Rudolf - PILS, Susanne Claudine - WINKELBAUER, Thomas (eds.): *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*. Wien - München: Oldenbourg 2007.

MAREČKOVÁ, Marie: K náboženským poměrům a mentalitám východoslovenského měšťanstva v 17. a 18. století. In: KOHÚTOVÁ, Mária (ed.): *Křesťanstvo v dějinách Slovenska*. Bratislava : HÚ SAV – SHS 2003, 86-92.

NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.): *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem: albis international 2007.

NEŠPOR, Zdeněk: *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: albis international 2006.

Eva Kowalská, december 2008

OBSAH

Úvod.....	7
I. Fungovanie cirkvi v spoločnosti.....	11
1.1 Životné osudy príslušníkov evanjelických komunít v období vrcholiacej rekatolizácie	14
1.2 Každodenné spolužitie konfesíí	24
1.3 Otázka intolerancie po vydaní Tolerančného patentu	39
II. Cirkev a štát	55
II.1 Otázky cirkevnej autonómie: spor o charakter školstva	57
II.2 Otázky cirkevnej autonómie: problém jednotnej liturgie	78
II.3 Nástroje školskej politiky štátu: zmiešané školy a učebnice	88
III. Vnútorne problémy evanjelickej komunity a. v.	101
III.1 Sociálna funkcia evanjelickej a. v. ortodoxie	104
III.2 Vzťahy medzi svetskými patrónmi a duchovnými.....	114
III.3 Konzistórium a synoda – absentujúce prvky v systéme cirkevnej správy.....	128
IV. Osobnosti v pozadí	139
IV.1 Michal Institoris Mošovský a jeho miesto v evanjelickej a. v. komunite v 18. storočí	141
IV.2 Jozef Bencúr – na okraji „veľkej politiky“	166
IV.3 Pavol Šramko – nekonvenčný vzdelanec z regiónu	176
IV.4 Informátori a agenti – nástroje sebaobrany proti štátnej moci	183
Záver.....	195
Summary	197
Zoznam použitých archívov a ich skratiek	201
Zoznam vydaných prameňov	202
Zoznam použitej literatúry	205
Menný register	212

ÚVOD

Pohľad na 18. storočie býva obvykle poznačený idylickou optikou: na rozdiel od predchádzajúceho storočia, naplneného obavami a útrapami z vojen s Osmanmi a ich spojencami, občianskymi rebéliami, povstaniami a násilím páchaným na príslušníkoch „nepravých“ konfesíí, sa obdobie bez vojenských konfliktov priamo na území Uhorska, bez výraznejších sociálnych a politických zvrátov zdá byť obdobím všeobecného pokroku a rozkvetu. Ak berieme do úvahy stabilizáciu vnútorných politických vzťahov a upevnenie zahraničnopolitického postavenia habsburskej monarchie ako jednej z popredných mocností v Európe, rozvoj hospodárstva, materiálnych podmienok života, kultúry, vedy, stavebných či umeleckých aktivít, možno toto konštatovanie prijať bez väčších pochybností. Napriek tomu detailný pohľad na okolnosti, v ktorých sa odohrával život ľudí tej doby, prináša poznanie, že upokojením pomerov sa do rúk štátu a iných vrchností dostali prostriedky, vďaka ktorým mohli účinnejšie formovať a manipulovať život spoločnosti podľa vlastných potrieb, predstáv a cieľov. Vo zvýšenej miere to platí pre oblasť náboženstva a cirkví, ktoré predstavovali jednu z hlavných záujmových sfér štátu.

Pre panovnícku dynastiu habsburskej monarchie sa stotožnenie s katolicizmom a rímskokatolíckou cirkvou stalo už v minulosti symbolom jednoty a pevnosti značne diferencovaného zväzku štátnych celkov. Až v zdanlivo pokojných pomeroch v priebehu 18. storočia sa jej však podarilo dosiahnuť, že katolícka cirkev sa stala jedným z prostriedkov upevňovania moci štátu a dynastie, na druhej strane konečne docielila zvrät v konfesiónálnom zložení obyvateľstva Uhorska: rekatolizácia cestou misií, školstva, o to viac vďaka možnostiam dôsledného „vymáhania“ a dosahovania štátneho záujmu priniesla ovocie v podobe poklesu počtu nekatolíckeho obyvateľstva až na úroveň síce početnej (asi 20 % obyvateľstva), ale v spoločenskom živote marginalizovanej menšiny.

Tento proces, na prvý pohľad bez sprievodných znakov otvoreného násillia väčších rozmerov, však nebol jednoduchý, bezbolestný ani nepretržitý. Odohrával sa prostredníctvom zvrátov životných osudov desaťtisícov ľudí, pre ktorých znamenal buď stratu, alebo zrieknutie sa príslušnosti k pôvodnej konfesii, alebo možností občianskeho uplatnenia či výraznejšieho sociálneho vzostupu. Napriek očakávaniam politickej reprezentácie štátu proces rekatolizácie poznačil vnútropolitické dianie a dokonca zahraničnopolitické vzťahy a dospel k prekvapivému obratu v podobe prijatia Tolerančného patentu (1781). Preto ak

pozornejšie sledujeme práve vývoj náboženských pomerov a situácie nekatolíckych cirkví v habsburskej monarchii v priebehu 18. storočia, ťažko možno prijať konštatovanie o pokojnom období. Práve naopak – jeho začiatok sa niesol v znamení pokusov o postavenie protestantských cirkví mimo zákon a začlenenie cirkevnej agendy do sféry kompetencií priamo panovníka. Nasledovali dlhé desaťročia okliešťovania labilného statusu nekatolíkov, až napokon potreba reformovať štát v priebehu 60. – 70. rokov donútila štátnu moc uvažovať aj o iných spôsoboch koexistencie rôznych denominácií, formou zaručenia prinajmenej tolerancie. Toto spektrum rôznorodých vzťahov je nesmierne dynamické, napriek tomu sa doteraz nestalo v slovenskej historiografii predmetom systematickejšieho skúmania.

Predložená analýza si nenárokujúce byť vyčerpávajúcím obrazom dobových pomerov, o to menej prehľadom dejín najpočetnejšej protestantskej cirkvi na Slovensku, evanjelickej a. v. cirkvi. Jej vnútorný vývoj, t. j. otázky teológie či liturgie, sú doménou špeciálne cirkevných historikov a už boli napokon aj čiastočne monograficky spracované. Práca si nekládla za cieľ ani predstaviť cirkev prostredníctvom jej jednotlivých organizačných jednotiek v podobe dejín dištriktov, seniorátov – tento aspekt bol napokon tiež predmetom viacerých starších prác. Mojm cieľom bolo skôr podať prehľad niektorých, podľa mojej mienky závažných aspektov vývoja, ktorý sa formoval práve s ohľadom alebo v dôsledku presadzovania záujmov štátu. Evanjelická a. v. cirkev bola konfrontovaná s procesom zmien, ktoré nasmerovali celú spoločnosť na cestu modernizácie, aj keď zatiaľ len v rovine jej spoločenských elít. To však neznamená, že by sa prejavy zmien týkali len „štruktúr“. Za dôležité som považovala upozorniť na sféru „prežívania skutočnosti“ ľuďmi, ktorých sa proces rekatolizácie alebo naopak obnovovania ich cirkevného života priamo dotýkal. Fungovanie akejkoľvek cirkvi je totiž nemysliteľné bez spoločenského kontextu a ohľadu na jej radových príslušníkov.

Obraz, aký sa mi po preštudovaní množstva prameňov, doteraz nezriedka vôbec nevyužitých, naskytol, len podčiarkuje domnienku, že 18. storočie bolo pre veľkú časť obyvateľov Uhorska, do rámca ktorého dnešné Slovensko patrilo, nepokojným a prevratným obdobím. Počas neho generácia otcov zažila tvrdé rekatolizačné opatrenia, a generácia detí sa dočkala zákonom akceptovaného občianskeho emancipovania, aj keď si uznané práva musela neraz doslova vynucovať. Dúfam, že poznanie tejto nie veľmi idylicky vyznievajúcej doby prispeje ku komplexnejšiemu obrazu minulosti a pochopeniu zložitosti konfesionalnej otázky na Slovensku.

Práca, vychádzajúca prevažne z pramenného materiálu, si vyžadovala niekoľkoročné štúdium v domácich aj zahraničných archívoch. Za láskavú spoluprácu a pomoc pri vyhľadávaní prameňov chcem vysloviť vďaka všetkým kolegom v navštívených inštitúciách, najmä však pani PhDr. Márii Vierikovej,

ktorá stála na začiatku môjho záujmu o dokumenty z knižnice evanjelického lýcea v Bratislave, a jej nástupkyni Mgr. Ivone Kollárovej, PhD. za ochotu znášať moju takmer každodennú prítomnosť. S neobyčajnou ochotou a priateľským prijatím som sa stretla aj u kolegov v Evanjelickom krajinskom archíve v Budapešti. Moja vďaka patrí napokon ThDr. Danielovi Šovcovi, ktorý mi dovolil študovať v nie celkom usporiadanom archíve ev. a. v. cirkevného zboru a seniorátu v Banskej Štiavnici a bol ochotný vypočuť otázky a názory na problematiku, málo známu aj cirkevným historikom.

I.

Fungovanie cirkvi v spoločnosti

Odhliadnuc od teologických a dogmatických definícií, cirkev je vždy aj spoločenstvom ľudí a ako taká predstavuje významný sociálny fenomén.¹ Jej vývoj je neoddeliteľný od spoločnosti, v ktorej pôsobí a v podstatnej miere zároveň aj určuje a spoluvytvára jej vývoj. Raný novovek bol práve takým obdobím, keď život ľudí v nebývalej miere ovplyvňovalo to, aká konfesia a cirkev mala dominantné postavenie, s akými spoločenskými vrstvami bola previazaná, ako dokázala využiť alebo ochrániť svoje postavenie v spektre konkurujúcich si konfesií, aké mala prepojenie s mocenskými štruktúrami a akú legitimitu im dokázala poskytnúť. Spätosť s dominujúcimi spoločenskými vrstvami a štátnou mocou bola zárukou, že cirkvi sa dostane postavenie „výsadnej“ alebo štátnej konfesie a pri svojich aktivitách nenarazí na problémy pri pastorácii, šírení Božieho slova, rozvoji vlastnej štruktúry a vôbec plnení cieľov, ktoré pre ňu vyplývajú z poslania pri uskutočňovaní Božieho diela.

Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku sa tohto procesu zúčastňovala v priebehu 18. storočia už len ako do defenzívy zatlačený pasívny účastník a len s malým úspechom bránila svoju existenciu. Mala síce za sebou skúsenosť zo sformovania samostatnej cirkevnej organizácie a presadenia svojho zákonného a plnoprávneho akceptovania v spoločnosti cestou zákonov (náboženský zákon z r. 1608 dokonca akceptoval rovnoprávnosť vyznaní), ale v období stabilizácie vnútorných pomerov v habsburskej monarchii sa len s najväčším úsilím dokázala

brániť konsolidovanej štátnej moci, ktorá presadzovala opatrenia v prospech katolíckej cirkvi. Ich spektrum siahalo od snemových uznesení – zákonov, ktoré určovali miesta výkonu náboženstva (zákon – artikul tzv. šopronského snemu z roku 1681 o dvoch artikulárnych miestach v každej stolici), cez nariadenia panovníka vydané z jeho právomoci (*Explanatio Leopoldina* 1691, definujúca súkromný a verejný výkon náboženských obradov) až po nariadenia vládných orgánov v podobe predpisov a noriem, určených pre jednotlivé lokality.

Členovia nekatolíckych konfesí pocítili tlak meniacich sa okolností „výberovo“ a postupne: príslušnosť k istej spoločenskej vrstve totiž spoluurčovala podmienky na rezistenciu, ale ani zaradenie do spoločenskej elity nebolo dostatočnou ochranou. Pri zmene podmienok na fungovanie nekatolíckych konfesí bolo obvyklé, že ich platnosť sa stanovila retroaktívne a aj právnický vzdelaný osoby sotva mali možnosť uniknúť sankciám či represii. Preto sa napr. pomerne vysoko postavený hodnostár Spišskej stolice, pritom šľachtic s právnickým vzdelaním, musel v polovici 30. rokov 18. storočia uchýliť do exilu, keď sa zistilo, že sa narodil v zmiešanom manželstve a v detstve ho do 12 rokov (do r. 1709) vychovávali ako katolíka. Hoci evanjelický otec bol k tomuto kroku očividne prinútený a počas krátkeho obdobia náboženskej slobody ho revidoval, zákaz apostázy – konverzie od katolicizmu k inému vierovyznaniu vyslovený v *Resolutio Carolina* (1731) nepripúšťal nijaké zdôvodnenie odstúpenia od katolíckej viery.²

Obdobie, ktoré pre spoločnosť v habsburskej monarchii vcelku znamenalo začiatok modernizácie v podobe pokusov štátnej moci o komplexnú reformu, bolo pre protestantskú komunitu rovnako prelomovým. Už len vývoj od statusu trpenej a represiami postihovanej, k občiansky akceptovanej zložke spoločnosti, ktorá sa môže aj vnútorne formovať podľa vlastných potrieb, bol významným historickým zvratom. Ľudia jednej generácie mohli v detstve zažiť sami na sebe dopad zákazu konvertovania (obnovený ešte r. 1749) a o štyridsať rokov neskôr mohli byť aktérmi oživovania cirkevného života v miestach, odkiaľ predtým vyhнали ich farárov či učiteľov. Hoci zmeny boli z hľadiska potreby stability štátu de facto nevyhnutné, jednotlivé zložky spoločnosti na ne reagovali rozporuplne a ani mentalita na oboch stranách, poznačená vypätým konfesionalizmom barokového obdobia, sa nemenila v závislosti od „zhora“ presadzovaných trendov. Paradoxne práve na evanjelickej strane sa s uľahčením podmienok na existenciu začala výraznejšie prejavovať potreba zachovania identity a integrity na základe uvedomenia si faktu prežitia krízových rokov rekatolizácie. Zároveň sa znižoval prah citlivosti na porušenia tých práv, ktoré boli garantované panovníkovým výnosom (Tolerančný patent) alebo zákonným aktom (náboženský zákon 26/1791), čo oprávňuje formulovať tézu o novej etape konfesionalizácie. Hoci uvedený proces sa doteraz teoreticky nezdôvodnil a neanalyzoval, nasledujúca kapitola sa pokúša naznačiť, ako sa proces zásadných zmien odohrával na úrovni každodenného prežívania, interkonfe-

sionálnych vzťahov, a nakoľko sa v ňom prejavovali dlhodobé (neraz retardačné) trendy.

Poznámky

- 1 Uvedený aspekt analyzoval podrobne WEBER, Max: Sociologie náboženství. Praha 1998.
- 2 WEBER, Matthias de Tyrlingh: Onerata crescit, das ist: Der unter aller Last der Verfolgung sieg-prangender Evangelischer Palm-Baum. (Amsterdam?) 1736.

I.1 Životné osudy príslušníkov evanjelických komunít v období vrcholiacej rekatolizácie

Proces rekatolizácie sa v Uhorsku odohrával za podmienok, ktoré sa značne odlišovali od ostatných častí habsburskej monarchie. Potreba zabezpečiť krehkú rovnováhu v krajine, ktorá stála niekoľko desaťročí na pokraji či priamo v občianskej vojne a pritom tvorila nárazník voči Osmanskej ríši, viedla panujúcu dynastiu k opatrnejšiemu postupu pri presadzovaní rekatolizačných, vo svojej podstate unifikačných tendencií. To, čo sa podarilo v rakúskych dedičných a českých krajinách v priebehu niekoľkých rokov, bolo dôsledkom uplatnenia tvrdých represíí. Podobný pokus v Uhorsku v 70. rokoch 17. storočia po známych udalostiach na mimoriadnych súdoch však vzbudil značný záujem verejnosti a mocností v zahraničí, a de facto sa musel zastaviť.¹ Dvor pristúpil opäť na istú formu garantovania náboženskej slobody, ktorá bola v porovnaní s inými krajinami vtedajšej Európy predsa len nezanedbateľná. Zákony prijaté na snemoch v Šoprone (1681, 1687) umožňovali výkon protestantských náboženstiev na presne stanovených (tzv. artikulárnych) miestach. Len čo sa však dynasti uvoľnili ruky a priestor na uplatnenie jedného zo svojich hlavných cieľov – vybudovanie katolíckej monarchie, aj napriek existencii istých záruk pre nekatolíkov sa začal sústredený tlak na zmenu konfesijného zloženia obyvateľstva. Paradoxne sa napokon v priebehu „pokojného“ 18. storočia bez uplatnenia otvoreného násillia predsa podarilo dosiahnuť výraznejšie zmeny v náboženskom zložení obyvateľstva.

Zachované pramene poskytujú nespočetné množstvo informácií o tom, ako uvedený proces prebiehal. Pri ich štúdiu je možné sústrediť pozornosť na praktiky a pôsobenie rádov, misionárov² a ďalších štruktúr katolíckej cirkvi, analyzovať mnohé oficiálne sťažnosti postihnutej strany, predkladané na rôzne inštanície verejnej správy. V tomto prípade sa stretáme skôr s fungovaním inštitúcií a štátnej moci, resp. oficiálnymi reakciami nekatolíckych cirkví ako celku (resp. jej legitímnych zástupcov). Opatrenia a zásahy však smerovali nielen proti kostolom a školám nekatolíkov alebo kňazom ako nositeľom doktríny – teda akémusi inštitucionálnemu zázemiu, ale v konečnom dôsledku či pri opačnom pohľade predovšetkým proti jednotlivým veriacim, ktorí častokrát nemali možnosti alebo schopnosti dovolať sa obrany svojich práv. Práve na osude jednotlivcov je však možné urobiť si plastický obraz o tom, aké metódy sa používali pri realizácii rekatolizačných snáh a kam až siahala manipulácia so životmi ľudí danej doby zo strany ich svetskej a cirkevnej vrchnosti.

Na takýto prístup sa ponúka analýza káz, ktoré riešili agenti evanjelickej cirkvi a. v. pri Uhorskej dvorskej kancelárii vo Viedni a Kráľovskej miestodržiteľskej rade (KMR) v Bratislave a ktoré sú zaznamenané v ich denníkoch.³ Oboch agentov zamestnávali ponajviac prípady spojené s uplatňovaním zásad *Resolutio Carolina*, rezolúcie Karola III. z 21. marca 1731, ktorá na dlhé desaťročia zakotvila reštriktívne podmienky fungovania protestantských vierovyznaní v Uhorsku najmä pomocou obmedzovania práv nekatolíkov na občianske uplatnenie (zákaz konverzie, vyžadovanie skladania konfesionalne neprijateľnej prísahy pri nástupe do verejného úradu). Po nástupe Márie Terézie v dramatickom období vojnového ohrozenia štátu sa totiž k „bežnému“ rekatolizačnému tlaku, aký stelesňovalo dôsledné uplatňovanie *Resolutio Carolina* aj tam, kde v minulosti platili výnimky (napr. pri obsadzovaní miest v magistrátoch), pridružili opatrenia, ktoré prezrádzali strach z nelojality nekatolíkov a boli motivované de facto zahraničnopoliticky (napr. zákaz štúdia v zahraničí). Záznamy denníkov však zahŕňali len časť prípadov, ktoré boli nejakým spôsobom porušením skutočných či nárokových práv evanjelikov. Zo spôsobu ich vyhotovenia pritom vyplýva, že kým sa predložila kauza pred panovníčku a vydalo sa rozhodnutie o spôsobe postupu, vždy musela prejsť viacerými inštanciami.

Obrátiť sa na agenta so žiadosťou o pomoc nebol jednoduchý ani lacný krok, najmä ak sa kauza – a takých prípadov bola väčšina – riešila niekoľko rokov. Mohol tak urobiť vlastne len človek vzdelaný, schopný jasne sformulovať svoj problém (či už sám písomnou formou alebo pri diktovaní advokátovi) a navyše aj zaplatiť potrebné poplatky. Za jednotlivé úkony (napr. vydanie rozhodnutia KMR) boli stanovené taxy a bolo treba myslieť aj na rôzne „diškrécie“ pre zainteresovaných úradníkov alebo pomocný personál.⁴ Preto sa medzi žiadateľmi resp. sťažovateľmi stretávame najviac s ľuďmi meštianskeho pôvodu, pravdepodobne disponujúcimi väčším majetkom (lekárnik, mäsiar, banský zamestnanec, pivovarník, obchodník, notár) alebo s celými komunitami (cirkevné obce, cechy). Zriedkavejšie sú zastúpení šľachtici nekatolíckeho vyznania, lebo tí mali jednak právo uspokojiť svoje náboženské potreby vydržiavaním vlastného kazateľa, jednak mohli žiadať o priame vypočutie u panovníčky. V analyzovanom prameni sa tak stretáme skôr s prezentovaním či zastupovaním sťažností iných, napr. s intervenciami Zayovcov, Ottlikovcov či generála Mikuláša Beleznyaya v prospech svojich poddaných. Medzi sťažovateľmi, resp. žiadateľmi sa však vyskytujú aj ľudia plebejského pôvodu – poddaní, pričom sa dokonca sťažovali na zemepánov. V žiadnom z uvedených prípadov sa však neuvádzalo meno advokáta, bez asistencie ktorého nebolo mysliteľné sformulovanie a predloženie podania v predpísanej podobe.⁵

Úloha agentov nebola ani v prípade žiadostí a sťažností jednotlivcov jednoduchá. Na stôl sa im dostávali kauzy siahajúce od riešenia povolení sobáša až po žiadosť o omilostenie apostatov (odpadlíkov od katolíckej viery). Žiadosti ohľadne uzavretia manželstva sa týkali najmä dišpenzov v prípade príbuzenského pomeru (pre evanjelikov platil až štvrtý stupeň príbuznosti), povolenia na odpustenie ohlások v prípade už gravidnej nevesty,⁶ ale aj zamedzenia uzavretia

vynucovaného sobáša. V tomto neobvyklom prípade išlo o žiadosť evanjeličky Sary Gerendasy z nemenovanej lokality vo Varadínskom biskupstve, ktorej dcéra bola v službe u katolíckej rodiny. Tu ju údajne nútili vydať sa za človeka, ktorého ona „nikdy nemilovala“ (*nunquam amavit*). Najpočetnejšie boli žiadosti o povolenie sobáša: pred agenta sa dostávali početné prípady snúbencov rozličného vierovyznania, ak nekatolícka strana nástojila na zotrvaní vo svojej viere. Napriek úprave o uzatváraní zmiešaných manželstiev a následnej výchove detí⁷ sa totiž v praxi vždy dôsledne vyžadovala konverzia ako podmienka na povolenie sobáša, podpísanie reverzu o katolíckej výchove všetkých z manželstva narodených detí⁸, prípadne vysoký poplatok – štóla (až 60 zlatých). Podobné ťažkosti sa robili aj vtedy, ak jeden z rodičov nekatolíckeho snúbenca bol katolíckeho vyznania, pričom žiadateľ sám sa hlásil k niektorému evanjelickému vyznaniu. Exemplárnym bol prípad evanjelika Juraja Mrazka z Rovenska, ktorý si chcel vziať za ženu rovnako evanjeličku, no jeho matka bola katolíčka. Jeho podanie bolo zaznamenané 2. marca 1759, ako neriešené sa však evidovalo ešte aj roku 1766!

Kam až viedli zásahy štátnej a cirkevnej vrchnosti vo sfére manželských vzťahov, motivované úsilím o čo najväčší počet konverzií, svedčí prípad „zaslúžilého“ žilinského lekárniky Mallera, ktorý o. i. pomáhal pri likvidovaní morovej epidémie. Hoci sám už pred časom konvertoval ku katolicizmu a v tejto viere vychovával aj deti, jeho manželka zostala verná svojmu pôvodnému evanjelickému a. v. vyznaniu. Za to sa jej však mestský kapitán a zemepán vyhrážali vyhnaním z mesta. Muž sa na jej obranu pred deportovaním postavil „ze zbrogu“ a docielil, že na ňu bolo uvalené „len“ domáce väzenie. Po štyroch rokoch to však žena nevydržala, s malým dieťaťom ušla a tri roky sa skrývala pravdepodobne u príbuzných. Zúfalý manžel prosil u zemepána o jej omilostenie. Keď mu však prízvukoval, že „Geho Excellentia dobre wie, že wira gest dar Bozky a ne litcky, ktera že slissany slowa Boziho prichaza, a čo P. Buch spogel aby to clowek nerozlučil“, dosiahol len ďalší prejav zemepanskej nadradenosti: gróf mu odkázal, že „chce li mat ženu doma, abi geg zadneg intertentie nedal“.

Zaujímavé boli prípady manželských a rodinných vzťahov, ktoré poznačila náboženská intolerancia a ktoré sa dostali až pred Máriu Teréziu. Najmenej šesť rokov trvala kauza rozhádaných manželov Hegedüsovcov z Prešova, keď manželka obvinila pod prísahou svojho muža, že viedol buričské reči proti kráľovskej armáde dislokovanej v meste. Napriek tomu, že počas vyšetrovania sa dokázalo, že jeden zo svedkov – sluhov klamal, druhého už nedovolili vypočuť a Samuel Hegedüs bol odsúdený na dva roky nútených prác v komárňanskej pevnosti. Po návrate sa usiloval očistiť svoju česť a dosiahnuť potrestanie manželky. Zdá sa, že obvinenie z politickej nespoľahlivosti nebolo zriedkavým spôsobom riešenia manželských nezhôd, lebo podobný prípad sa týkal roku 1760 aj Samuela Markovicsa z Banskej Štiavnice.¹⁰ Vyskytol sa však aj opačný prípad, keď manželka – katolíčka prosila o milosť pre svojho muža, ktorý prestúpil na evanjelickú vieru. Tento krok hrozil uväznením a stratou majetku, resp. vypovedaním z krajiny.¹¹ Manželka však preukázala značnú mieru pochopenia

pre svojho muža: jeho krok komentovala tak, že ako šuriansky obchodník s dobytkom často chodil do Norimbergu, kde spoznal zásady evanjelickej viery a uznal ich za pravdivé, navyše prízvukovala (resp. v jej mene hovoriaci advokát), že otázky viery sú rozumovou a vnútornou záležitosťou každého človeka.¹² Ona ako dobrá katolíčka sa ho (síce zbytočne) usilovala obrátiť späť, manžel však na druhej strane ju ani deti nerušil vo výkone katolíckeho náboženstva. Ich rodinné pomery prezradil pravdepodobne niekto cudzí, lebo rodina žila v pokoji od roku 1749 až do 1753, keď muž v obave pred odsúdením ušiel do Nemecka a odvtedy sa ukrýval. Ani manželka však nebola celkom mimo nebezpečenstva, lebo sa ukázalo, že väzenie môže hroziť aj jej za to, že neoznámila vrchnosti pravé vierovyznanie a úmysly svojho manžela. Žena však prejavila napriek hroziacemu nebezpečenstvu vysokú mieru lojality voči vlasti, keď ju aj po niekoľkých rokoch odlúčenia od manžela odmietla opustiť.

V niektorých rodinách sa však pod pláštikom záujmu o vierovyznanie ich členov ventilovali narušené rodinné vzťahy a často aj zisťtný záujem o majetok. Takto sa dá interpretovať komplikovaný spor katolíka Žigmunda Raszlaviczyho so svojou švagrinou-evanjeličkou, ktorú sa usiloval zbaviť poručníckych práv voči jej synovi, údajne preto, aby mu umožnil podľa neho zákonnú katolícku výchovu. Ako zámienku použil uzavretie nového manželstva, ktorým vraj porušila (podľa jeho slov „pošpinila“) vdovský stav, čím strácala aj nárok disponovať synovým majetkom. Švagrinej sa však podarilo preukázať, že skutočným záujmom 70-ročného Žigmunda zrejme nebolo len zabezpečiť katolícku výchovu osirelého chlapca, ale najmä zmocniť sa majetku po jej bývalom manželovi (tiež evanjelikovi). Ten ešte roku 1744 zložil u brata 600 zlatých, no zatiaľ z nich nevideli ani jeden zlatý úroku. Žigmundov majetok podľa jej odhadu dosahoval sotva úroveň stredného sedliaka, čo si nechala aj úradne potvrdiť.¹³ Konečný výsledok sporu sa neuvádzal, no formulácia nariadenia, aby sa postupovalo v súlade so zákonmi, naznačuje súhlas s prosbami chlapcovej matky.

Netolerantné ovzdušie doby sa prejavovalo pochopiteľne aj na strane postihnutých, keď sa u nich vytvárala či upevňovala mentalita výlučnosti a vzdoru. Prejavovala sa najmä pri vynucovaní úkonov, ktoré patrili do arzenálu barokovej zbožnosti. Typickým príkladom môže byť prípad z mestečka Rajec zo začiatku januára 1764. Pri tradičnej „pochôdzke domov“ tamojší farár Martin Lukáts žiadal počas koledy od evanjelika Jána Koszteletzkého a jeho ženy, aby pobozkali kríž. Najprv zaznelo vysvetlenie, že evanjelická viera nedovoľuje takého prejavy zbožnosti, no farár sa podľa svedectva prítomného katolíka (miestneho chirurga) oboril na oboch hrubými slovami. Nasledovala však reakcia domáceho, keď katolíkov označil za modlárov,¹⁴ čo pochopiteľne nemohol farár nechať bez povšimnutia a poslal kapitána, aby Koszteletzkého odviezol do väzenia. Pri zatýkaní došlo k potýčke, pri ktorej bola zranená jeho manželka a nastalo pobúrenie ľudu. Celá vec sa opäť stala kauzou, ťahajúcou sa až do konca roka 1764.

Niektoré ďalšie formy barokovej zbožnosti sa považovali za súčasť verejne pre-

javovanej lojality voči štátu a panovníkovi. Sem patrila najmä účasť na procesiách na sviatok Božieho Tela, ba dokonca aj na katolíckych bohoslužbách a spovedi, ktoré sa vyžadovali aj od nekatolíckych učňov a tovarišov. Hoci s podmienkou zaplatenia pevne stanovenej „finančnej kompenzácie“, resp. v prípade platnosti vhodného znenia cechových štatútov sa týmto úkonom dalo vyhnúť, iniciatíva miestnych vrchností, prekračujúca panovníkom vydané normy, rozhodne nebola neobvyklá.¹⁵ Vynucovanie účasti na náboženských úkonoch od jednotlivcov bolo obmedzením ich osobnej slobody, no viazanie týchto úkonov na poskytnutie verejného úradu bolo už narušením občianskych práv nekatolíkov, ktoré používali napr. ako mešťania alebo šľachtici. Bol to prostriedok na eliminovanie nekatolíkov z verejného života, najmä ich zastúpenia vo verejných úradoch a funkciách, ako aj v zmysle presadenia sa ako celku.

Vhodným nástrojom sa stala tzv. dekretálna prísaha, ktorou bolo treba pri nástupe do každého verejného úradu osvedčiť svoju vernosť ku krajine a panovníkovi. Jej znenie však bolo zostavené tak, že evanjelik ho nemohol s čistým svedomím deklamovať: prísaha sa skladala o. i. na nepoškvrnenú Pannu Máriu a všetkých svätých.¹⁶ *Resolutio Carolina* v 9. bode na neurčitý čas povolila akceptovať v úradoch aj takých, ktorí opakovanie inkriminovaného textu odmietli, a stačilo, keď sa KMR ohlásili mená ľudí, ktorí tak učinili. V konečnom dôsledku dostávali súhlas na výkon funkcie. K zásadnému obratu došlo po roku 1742, keď KMR po reštaurácii bratislavského magistrátu odmietla potvrdiť zvolenie evanjelika Jozefa Klobušického do funkcie mestského pokladníka.¹⁷ Odtedy sa podobné prípady vyskytovali čoraz častejšie. Obmedzovalo sa vôbec právo evanjelikov kandidovať do jednotlivých funkcií alebo len mestskej rady, ba dokonca sa odmietlo aj udelenie práv mešťana. Toto sa stalo napr. dvakrát v Prešove – po prvý raz roku 1751 Jánovi Gertingerovi a roku 1764 aj evanjelickému zlatníkovi šľachtického pôvodu Pavlovi Szontághovi, ktorý sa usadil v Prešove a chcel sa stať plnoprávnym mešťanom.

Szontághovi evanjelickí spoluobčania použili vhodný protiargument, ktorý mal v období obnovy hospodárskeho potenciálu štátu a platobnej schopnosti miest šancu na úspech: odmietnutie mestských práv šikovnému remeselníkovi mohlo znamenať jeho odchod do iného regiónu a zníženie výšky odvedených mestských daní.¹⁸ Príliš horliví katolícki duchovní ohrozovali dokonca svojím postupom aj vzráhajúce sa baníctvo v Banskej Štiavnici, odkiaľ plynuli štátnej pokladnici významné príjmy. V roku 1765 sa po príchode jezuitského pátra Szilagyihó začalo v meste rozsiahle vyšetrovanie, ktorým sa síce splňala litera ustanovenia o potieraní apostázy (odpadlícstva) zo 17. januára 1749, ktoré však ohrozovalo existenciu veľkého množstva ľudí.¹⁹ Pri preverovaní dovtedy len archivovaných sobášnych reverzov a vierovyznania rodičov vyšetrovaných sa zistilo, že najmä jednoduchí baníci hlásiaci sa k evanjelickému a. v. vyznaniu mali byť už od detstva vychovávaní v katolíckej viere. Pochopiteľne nasledovala ich internácia, pričom náklady na zaopatrenie uväznených musela znášať bratská pokladnica. Tí, na ktorých ešte neprišiel rad, sa radšej vysťahovali z mesta. Za danej situácie upozornili evanjelickí waldbürgeri, remeselníci aj baníci na

nepokojnú atmosféru v meste a nebezpečenstvo, ktoré hrozilo celému eráru. Dobrým znamením pre vyriešenie prípadu bolo, že nariadenie o preverení celej veci podpísal cisár František Štefan, ktorý pred niekoľkými rokmi navštívil Banskú Štiavnicu a v otázkach náboženstva prejavoval väčšiu mieru tolerancie než Mária Terézia.

Ak sa však podarilo akciu jezuitov zastaviť na jednom mieste, bolo to len lokálne víťazstvo. Pátri jezuiti podnikli podobné vyšetrovanie o rok neskôr napr. v Lučatíne, odkiaľ boli do väzenia v Lupči deportované aj maloleté deti.²⁰ Prípady prenasledovania detí boli však excesmi, ktoré nemohla schvaľovať ani panovníčka a v jednotlivých prípadoch vždy zakročila tak, aby sa v prípade mladších než 12 rokov vyšetrovanie zastavilo a v prípade starších sa pri prevýchovnom pôsobení postupovalo len miernou formou, presvedčaním a láskavosťou. Vyšetrovanie zastavila napr. v prípade už 12-ročnej dcéry Márie Hovornej, ktorej otec sa vo väzení pod nátlakom priznal k apostáze a súhlasil s návratom ku katolicizmu. Podľa nariadenia o konverzii, prijatej hoci vo väzení, sa všetky deti mali vychovávať v katolíckej viere. Dcéra Zuzana sa však (tiež vo väzení) prestupu vzopála, ušla a potulovala sa v „krutej zime“ po okolí. Matka s ohľadom na jej zdravie radšej súhlasila s vyučovaním u miestneho katolíckeho farára, no keď dcéra údajne „z neho ochorela“, požiadala (s úspechom) Máriu Teréziu o udelenie milosti.²¹

Situácia v 60. rokoch, zaznamenaná v podobe káuz v denníku Jána Drozdika, vykazuje postupné narastanie údernosti argumentácie. V niekoľkých prípadoch, ktoré sa týkali najmä maloletých detí, bolo možné apelovať na materinské city panovníčky, nádej sa vkladala aj do udelenia milosti pri príležitosti sobáša Jozefa II. (1760). Zásadný obrat v posudzovaní káuz sa však v čase zverejnenia stanoviska arcibiskupa Františka Barkóczyho k zaobchádzaniu s protestantmi nedal očakávať.²² Dôsledkom realizácie jeho návrhov bolo degradovanie alebo zrušenie škôl, sprísnenie regulácie filiálnych obcí a právomocí evanjelických farárov, nové obmedzenie štúdia evanjelikov v zahraničí a pod.²³ Medzinárodný škandál, ktorý vypukol po vydaní knihy vesprémskeho biskupa Mateja Pádányho Bíróa, *Enchiridion de fide*²⁴, kde sa autor prihovárал za ešte radikálnejší postup, ako navrhoval Barkóczy, však pravdepodobne posilnil aj odvahu uhorských evanjelikov. V roku 1765 sa totiž po dlhom čase objavuje sťažnosť obhajujúca záujmy evanjelikov „ako celku“, hoci ju zostavili, podpísali a predložili agenti evanjelického a. v. a h. v. Ján Drozdík a Samuel Nagy.²⁵ Obsiahlo v nej žiadali o povolenie štúdia v zahraničí, pričom použili argumenty o prínose „kultivácie vied“, tradícii, užitočnosti a neškodnosti akademickej peregrinácie pre štát aj jednotlivcov. Poukázali na nerovnako uplatňovanú námietku o vývoze peňazí, lebo štúdium katolíckych študentov, najmä budúcich prelátov z významných šľachtických rodín v Ríme, je niekoľkonásobne drahšie. Priamo v denníku sa výsledok podania neuvádza, no štúdium v Nemecku sa začalo povoľovať vo väčšej miere.

Podnety na zamyslenie najvyšším predstaviteľom štátu však dávali zrejme najčastejšie prípady, ktoré vznikli ako dôsledok bezohľadného splňovania litery

zákona, pričom sa porušili elementárne zásady ľudskosti. Takým bolo napr. zaobchádzanie s ľuďmi na prahu smrti, keď sa niektorí príliš horliví duchovní nerozpakovali odháňať rodičov od lôžka umierajúcich detí a dokonca ich v prípade odporu nechali následne kruto potrestať.²⁶ Potupne sa zaobchádzalo aj s mŕtvymi, ktorých neraz nechávali pochovávať na nedôstojných miestach (na okrajoch ciest, v blízkosti popraviska, židovského cintorína a pod.), resp. pre nedoriešené sporné otázky zostávali nepochovaní dlhší čas.²⁷

Ešte väčšiu pozornosť však vzbudili prípady, pri ktorých sa antihumánosť zákona prejavila verejne a vzbudila pohoršenie veľkého počtu ľudí. V danom období sa tak stalo v súvislosti s popravou Daniela Kilára z Kežmarku, ktorý zabil vlastnú dcéru. Odhliadnuc od krutosti jeho zločinu, rovnako kruté bolo zaobchádzanie s ním. Spišský prepošť Jozef Zbiško, napriek tomu, že Kežmarok bol artikulárnym miestom, zakázal evanjelickému farárovi navštíviť Kilára a pripraviť ho na smrť. Nepustili k nemu ani žiadnych príbuzných, len katolíckych priateľov, ktorí ho spolu s mestským farárom deväť týždňov bezúspešne nahovárali na konverziu. Pritom celá mestská rada s prevahou katolíkov (len štyria senátori boli evanjelikmi) žiadala, aby odsúdeného mohol navštíviť aj evanjelický duchovný a príbuzní. Škandálny priebeh popravy tiež nezaostal za dovedajším tvrdým postupom. Keď sa sprievod s odsúdeným vybral na popravisko, viedol okolo domu superintendenta Eliáša Fischera, kde sa pristavil a odsúdenému sa predsa, hoci nepovolene, dostalo duchovnej útechy. Zhromaždený ľud pod dojmom situácie začal spievať pohrebnú pieseň, čím sa opäť porušil zákaz. Tu už katolícky farár zasiahol a vypukla otvorená hádka. Podobne sa farár s obvineným „naťahoval“ ešte aj na popravisku, lebo tento sa odmietol s ním pomodliť.²⁸ Samotný akt exekúcie pošpinil aj opitý kat... Po poprave vzniklo v meste značné napätie, no je evidentné, že udalosti sa vymkli spod kontroly horlivého farára.

Len v časti zaznamenaných prípadov sa uvádza spôsob alebo výsledok riešenia kauzy (rozhodnutia absentujú najmä v prípadoch žiadostí o povolenie sobáša). Tam, kde existuje, ide zväčša o rozhodnutie Márie Terézie v prospech žiadateľa. Týka sa to najmä udeľovania mestských práv a prijatia do cechu, a to dokonca aj v prípade žiadateľov s neuhorským pôvodom. Z 23 zaznamenaných žiadostí bolo schválených 11, zamietnutá bola jedna, pri ostatných sa výsledok (v uvedených rokoch) neuvádzal. Evidentne sa bral zreteľ na hospodársky prínos ľudí, ktorí už nezriedka boli v mestách usadení dlhšie ako tovariši. V nerozhodnutých prípadoch sa zrejme čakalo na uvoľnenie miesta v cechu, kde mal byť rovnaký počet evanjelických a katolíckych majstrov. Možno vysloviť hypotézu, že Mária Terézia bola ochotná urobiť individuálne ústupky pri uľahčovaní životnej situácie jednotlivcov, no nebola ochotná rokovať o kauzách týkajúcich sa väčších komunít. Striktne odmietala napr. rokovať o situácii filiálnych obcí v Gemeri, odkiaľ išlo do Viedne viacero sťažností na redukciiu ich počtu.

Hoci denník dvorského agenta Drozdika sprostredkúva len zlomok tých prípadov, ktoré vyplývali z aplikovania zákonov o náboženstve, predsa je svedectvom, že ľudia ani v období vrcholiacej rekatolizácie neboli bezmocní

a bez možnosti dovolať sa nápravy. Ich cesta za ňou však bola nesmierne namáhavá a obrátiť sa na najvyššiu inštanciu bolo doslova aktom občianskej odvahy. Proti nekatolíkom stála mašinéria štátnej správy, ktorá v mnohých prípadoch nedbala ani na existenciu šľachtických práv.²⁹ V ešte zložitejšej situácii boli poddaní katolíckych zemepánov, ktorí sa neraz uchýlili k vyhnaniu svojich evanjelických poddaných z usadlostí a ich nahradeniu katolíckymi.³⁰ Napriek tomu množstvo prípadov vyplývajúcich z existencie zmiešaných manželstiev svedčí o tom, že komunikácia a spolužitie ľudí rôzneho vierovyznania, hoci to prinášalo mnohé komplikácie, bola bežná. Tlak vonkajších okolností a zásahy mocenských štruktúr však spôsobovali, že príslušnosť ku konfesii bola ešte dlhý čas hlavným identifikačným znakom človeka 18. storočia.

Poznámky

- 1 BAHLCKE, Joachim: Konfessionspolitik und Staatsinteressen – Zur Funktion der brandenburgisch-preußischen Interventionen zugunsten der ungarischen Protestanten nach dem Westfälischen Frieden. In: Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte 76/77, 1997/98, 177 – 187.
- 2 Pozri *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627 – 1707)*. Ed. István György Tóth. Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1. Budapest – Roma 1994.
- 3 K dispozícii sú denníky ev. a v. agentov pri viedenskom dvore Jakuba Kuntza z r. 1733 – 1757 v EOL, AEG, II. f. 3 a Jána Drozdika z r. 1759 – 1791 so záznamami prípadov, ktorých predloženie patrilo do ich kompetencie. Predložený text vychádza z denníka individuálnych podaní J. Drozdika z r. 1759 – 1767 (tamže, II. f. 4). O inštitúte agentov pozri kap. IV. 4.
- 4 Agent pri KMR Štefan Nogell upozorňoval, že z vlastného platu musí hradiť rôzne výdavky „na udržanie pozornosti niektorých ľudí“, aby k nim získal prístup. V čase oberačky musí zaobstarať šesť i viac vedier *absyntky*, určenej pre sekretárov, expedítorov a iných, s ktorými spolupracuje. ŠOBA Levoča, Fond Horvath-Stansith, kartón (ďalej kr.) 137, fasc. A, fol. 66.
- 5 Jediným zatiaľ doloženým sprostredkovateľom sťažností poddaných je Martin Varala z Kunova v Nitrianskej stolici, vyšetrowanie ktorého nariadil zemepán Jozef Nyári. U Varalu sa našiel o. i. *liber aliquis manuscriptus, complura contra Religionem Catholicam in se comprehendas*. Po prepustení na kauciu obvinený pre istotu ušiel do exilu. EOL, AGE, I. a. 16/18, kauza 1765/13.
- 6 V prvej skupine išlo v r. 1765 -1766 o šesť, v druhej o tri prípady, medzi nimi lekárnik Kuntza z Bratislavy. EOL, Archivum generalis ecclesiae (AGE) I. a. 16/18.
- 7 Nasledovanie rodiča vo „viere“ sa riadilo podľa zásady, že v zmiešanom manželstve mali katolíckeho otca nasledovať vo viere všetky deti, evanjelického len synovia.
- 8 Podľa nariadenia KMR z 31. 5. 1763 sa však reverzy o katolíckej výchove detí mali žiadať len od katolíckych snúbencov. EOL, AGE, II. f. 4, fol. 388.

- 9 SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. I, fol. 27 – 29. Prípad sa odohral r. 1730.
- 10 EOL, AGE II. f. 4, fol. 98 – 105. Markovicsa vraj manželka dala opit' a vyprovokovať kumpánmi k výrokom proti Márii Terézii, aby ho napokon odsúdili na rok do mestského väzenia, pokutu 200 zlatých a stratu meštianskych práv. Tamže, I. a. 16/18.
- 11 Nariadenie KMR zo 17. 1. 1749. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. III., fol. 150-152.
- 12 [...] *quod cum religio quam maxime ab intellectu dependeat, is non aliter quam interna mentis contestatis ipsi dictaverit, doctrinam fidei comprehendere.* EOL, AGE, II. f. 4, fol. 119 – 123.
- 13 „Aký dobrý je to hospodár, svedčia jeho polia, z ktorých väčšia časť, ktorá by mala byť už pred zimou obsiata, je nechaná prázdna, a ostatné, ktoré by mali byť pripravené pre budúce jaré siatie, zostávajú nepoorané“. (*Quam bonus sit oconomus ad oculum monstrant agri ejus, quorum magna pars, qui sub hyemem inseminari debuissent deserti jacent, alii autem omnes, qui pro futura seminatiane vernali subarari debuissent, inarati conspiciuntur*). Tamže, fol. 271 – 275. Celý spis fol. 255 – 281.
- 14 Podľa latinského zápisu výpovede svedka z úst obvineného zaznelo, že „nebudem bozkávať drevo, zlato alebo striebro, lebo nie som modloslužobník, ako vy“ (*non osculabor Lignum, aut Aurum, vel Argentum, quia non sum Idolatra, sicut Vos*). SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. I, fol. 42 – 43.
- 15 Trenčiansky magistrát (podobne aj v Košiciach) napr. zakazoval učňom a tovarišom účasť na evanjelických bohoslužbách bez ohlásenia vopred u katolíckeho farára. Tento postup odporoval ustanoveniu o artikulárnych miestach. EOL, AGE, I. a. 16/18, 1766/No. 13, 48. Cechové štatúty práve v uvedenom období podliehali revízií a obnove platnosti. Pozri ŠPIESZ, Anton: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava 1972, 181 -186.
- 16 Výstižnú teologickú analýzu problému prísahy podáva napr. INSTITORIS MOŠOVSKÝ, Michal: Listownj odpowęd k Augsspurského wyznánj Czechům a Morawanům etc. Praha 1783, 15 -18.
- 17 Sťažnosť Klobušického týkajúca sa prísahy v HHStA Wien, Ungarn-Miscellanea, fasc. 432.
- 18 EOL, AGE, II. f. 4, fol. 499 – 504. K hospodárskej situácii miest v uvedenom období pozri ŠPIESZ, Anton: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku 1680 – 1780. Košice 1983, 69 – 80.
- 19 EOL, AGE, II. f. 4, fol. 599 – 608.
- 20 Prípad 4-ročného Juraja Keresa. OSzK Budapest, rkp. odd., Fol. lát. 2080, fol. 20.
- 21 EOL, AGE, II. f. 4, fol. 371 – 379. Proti núteniu 7 – 11-ročných detí ku konverzii a ich posielaniu na výchovu do katolíckych rodín protestovala r. 1762 aj Komárňanská stolica, r. 1765 sa pranierovali takéto prípady v Železnej stolici. Tamže, fol. 205 – 207, 638 – 642.
- 22 Odpis listu Františka Barkóczyho Márii Terézii z 20.4.1763 v KELB, rkp. fasc. 208/1.
- 23 O špeciálne povolenia museli žiadať aj zámožní adepti štúdia, ktorí sa chceli venovať výlučne svetským vedám. Podmienkou súhlasu bol podpis reverzu, že sa nebudú venovať štúdiu teológie. Pozri reverz barónov Jána a Fridricha Calisiovcov

- (Kališovcov) v SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. I, No. 17, fol. 119.
- 24 K tomu bližšie BAHLCKE Joachim: Frederick II. of Prussia, Austria and the Hungarian Protestants: Bishop Márton Padányi Biró of Veszprém and the Enchiridion de fide. *Austrian History Yearbook* 31 (2000), 16 – 32.
- 25 EOL Budapest, AGE, II. f. 4, fol. 583 – 594.
- 26 Prípad z Rajca, SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. III., fol. 208 – 209.
- 27 Rodina Ottlikovcov sa v auguste 1764 niekoľko týždňov márne usilovala o odpečatenie rodovej kaplnky v Horných Ozorovciach, aby v nej mohla pochovať svoju zosnulú. Kaplnku zavrela stoličná vrchnosť kvôli tomu, že do nej mali v zime prístup aj poddaní. EOL, AGE, II. f. 4, fol. 471 – 474.
- 28 Takými slovami interpretuje priebeh situácie prameň. Tamže, fol. 571 – 582.
- 29 Prípad komposesorov v rôznych obciach, ktorých nútili platiť štólu. Tamže, fol. 303 – 310.
- 30 V prípade dvoch vyhnaných poddaných z obce Kis-Sitke v Železnej stolici sa upozorňovalo, že takýmto postupom „sa medzi úbohých roľníkov v Uhorsku vnáša škodlivé znepokojenie a zmätok“ (*damnosa in Regno miserorum colonorum infestationes et in rebus confusiones inducentur...*) Tamže, fol. 388 – 392.

I.2 Každodenné spolužitie konfesíí

Vzťahy medzi príslušníkmi jednotlivých konfesíí boli v minulosti jedným z hlavných zdrojov napätia v medziľudských vzťahoch. Príslušnosť ku konfesii sa považovala za významnú hodnotu a spoluvytvárala identitu jednotlivca. V Uhorsku, susediacom a ohrozovanom Osmanskou ríšou, sa vládnucemu habsburskému domu nepodarilo zaviesť rekatolizáciu všetkého obyvateľstva najmä kvôli ohľadom na krehkú vnútornú stabilitu krajiny, ktorej porušenie by mohlo ohroziť aj systém medzinárodnej rovnováhy¹. Aj tak boli stavovské povstania v priebehu 17. storočia motivované či zdôvodňované obranou zákonom definovaných práv protestantov, ktorí tvorili značnú časť obyvateľstva.² Štátna moc so svojím aparátom (centrálnymi úradmi ako výkonnými orgánmi štátnej správy, tzv. dikastériami) však najmä od polovice 17. storočia stále účinnejšie regulovala život na lokálnej úrovni prostredníctvom ekonomického (zaťaženie v podobe rôznych daní) a politického nátlaku (pôsobenie kráľovských komisárov, schvaľovanie volených úradníkov na rôznych úrovniach, vyžadovanie konfesionálnej prísahy ako dôkazu vernosti štátu). Obnovujúca sa potridentská katolícka cirkev, ktorá získavala späť množstvo veriacich vďaka zlepšenej pastoračnej práci a misijným aktivitám, našla na druhej strane v štáte ako inštitúcii významnú oporu, aj keď sa stala de facto jeho nástrojom pri presadzovaní sociálnej disciplinizácie a homogenizácii obyvateľstva štátu.

Proces konfesionalizácie, t. j. prepájania štátnej moci a cirkvi vo všetkých sférach života spoločnosti³ hlboko poznačil mentalitu človeka 18. storočia. Stúpajúci význam štátnej moci spätý s určitou konfesiou mal priame dôsledky na život jednotlivca. Príslušnosť k dominujúcej konfesii sa stala symbolom zaradenia k uprednostňovanej skupine obyvateľstva, pričom toto zvýhodnenie bolo evidentné v rámci tej-ktorej sociálnej vrstvy (horizontálne): od začiatku 18. storočia sa členmi mestských magistrátov v Uhorsku zo zásady mali stať výlučne katolíci či takí, ktorí zložili tzv. dekretálnu prísahu. Nezloženie prísahy predpísaným spôsobom sa síce vo vymedzených prípadoch tolerovalo, ale tento postup sa viazal na zložitý proces udeľovania dočasných (ad hoc) výnimiek.⁴ Na druhej strane sa príslušníci formálne akceptovaných nekatolíckych konfesíí ocitli v postavení členov ohrozenej a trpiacej, v konečnom dôsledku však exkluzívnej skupiny, ktorá si bola vedomá svojej výlučnosti a poslania (zachovať pre potomkov svoju vieru). Vytvorila sa bariéra medzi členmi rovnakej sociálnej vrstvy (mešťanstva, príslušníkov cechov a pod.), ktorú upevňovali napr. na jednej strane štátom sankcionované cirkevnoprávne nariadenia (predpisy o uzatváraní zmiešaných manželstiev a výchove z nich pochádzajúcich detí), či

na druhej strane prejavy pestujúce mentálnu odolnosť a odpor (takúto úlohu zohrávali napr. niektoré evanjelické piesne).⁵

Rekatolizácia v Uhorsku vrcholila na rozdiel od českých krajín v dobe panovania Márie Terézie, ktorá s odvolaním sa na záujmy štátu nepodporovala len pôsobenie katolíckej cirkvi, ale zaviedla do života množstvo reštrikčných opatrení voči protestantským konfesiám (degradovanie protestantských škôl na nižšiu úroveň, zákaz zahraničného štúdia pod zámienkou obrany pred „vývozom kapitálu“ a pod.).⁶ Napriek tomu, že od začiatku spoluregentstva Jozefa II. (1765) sa objavovali prvé náznaky novej zmeny v politike dvora voči nekatolíkom, až jeho samostatná vláda znamenala definitívny obrat v životnej situácii takmer polovice obyvateľstva krajiny. Vydanie Tolerančného patentu 25. októbra 1781 zapôsobilo v spoločnosti ako šok, na ktorý neboli obe strany s výnimkou svojich špičkových reprezentantov pripravené. V Uhorsku pritom reakcie katolíkov na vydanie patentu nešli až do takých krajností, s akými sa prijímalo právo na konverziu a uľahčenie existencie nekatolíkov v čisto katolíckych krajinách, kde sa obyvateľstvo obávalo, že bude musieť prestúpiť na „luteránsku vieru“.⁷

Spolužitie viacerých vierovyznaní nebolo bezproblémové, ale v rámci bežnej populácie predsa bolo súčasťou každodenného života. Odpor nastával skôr na úrovni správnych orgánov (stolíc, ale aj dikastérií), ktoré stáli pred úlohou kooperovať a vychádzať v ústrety protestantom pri zisťovaní a potvrdzovaní údajov potrebných na ustanovenie novej cirkevnej obce, stavby kostola, školy a pod. Nemalú úlohu zohrali aj obavy z konkurencie nekatolíkov pri obsadzovaní miest v administratíve výlučne na základe spôsobilosti.

O tom, ako prežívali súčasníci zmeny, ktoré významne ovplyvnili ich každodenný život, svedčia rôznorodé pramene, v hierarchii ktorých možno z hľadiska výskumu mentality vyzdvihnúť intímne výpovede zachytené v korešpondencii. Na rozdiel od oficiálne publikovaných vďakyvzdaní, kázní a chvál na panovníka, ktoré po vydaní Tolerančného patentu vychádzali vo veľkom náklade a odzrkadľovali oficiálne stanovisko cirkevných štruktúr (zborov, seniorátov a pod.), súkromné listy sa týkajú reálnych a aktuálnych pocitov jednotlivca, ktorý prezentuje sám seba. V slovenských archívoch je viacero kolekcí väčšieho množstva listov jednému adresátovi, no pre danú tému majú veľkú výpovednú hodnotu listy adresované Michalovi Institorisovi Mošovskému, ktorý bol v rokoch 1758 – 1803 farárom slovensko-maďarského zboru ev. cirkvi a. v. v Bratislave.

Institoris bol nielen popredným činiteľom najpočetnejšej evanjelickej komunity vo vtedajšom hlavnom meste krajiny,⁸ ale aj významnou teologickou a cirkevnou autoritou. Počas takmer 50-ročného kňazského pôsobenia mal čulý písomný styk so svojimi kolegami v úrade, bývalými žiakmi aj svetskými činiteľmi cirkvi, ktorí sa vyslovovali k mnohým otázkam a sprostredkovane alebo priamo deklarovali svoje postoje a predstavy o katolíkoch a reformovaných. Pochopiteľne, duchovné osoby mali väčšinou rezervovaný vzťah k ostatným konfesiám a vyjadrovali sa preto len v takých prípadoch, ak boli konfrontované

s očividným prejavom neznášanlivosti alebo naopak, s tolerantným kresťanským prístupom partnera. Napriek tomu ich výpovede podávajú obraz o tom, ako sa reflektovali interkonfesionálne vzťahy a ako sa menila ich kvalita.

Príležitosť na komentovanie vzťahu medzi katolíkmi a nekatolíkmi poskytovali viaceré okolnosti, pričom štátom sankcionované nadradovanie katolíkov sa prezentovalo najmä na úrovni oficiálneho styku. Duchovných sa bezprostredne a do značnej miery aj existenčne týkali najmä vizitácie ich farností, ktoré sa odohrávali v réžii vizitátorov menovaných či dokonca vedených katolíckymi biskupmi. Počas nich sa predpísaným spôsobom overovala spôsobilosť farára vykonávať duchovný úrad, a hoci v danom období nebol známy prípad suspendovania evanjelického farára v dôsledku vizitácie, jej priebeh sa sledoval vždy s najväčšou pozornosťou. To sa týkalo napr. vizitácie prvého biskupa novej Spišskej diecézy Karola Szalbeka v auguste 1777, keď sa jej evanjelickí účastníci nevyhli tradičným napomenutiam a hrozbám (obvinenia z velezrady), najmä ak nebudú dodržiavať predpisy o výchove detí zo zmiešaných manželstiev. Nové vzťahy sa však nesmelo, ale predsa ohlasovali: priami aktéri totiž pozitívne hodnotili „pomerné humánný priebeh vizitácie“.⁹ Rovnako sa predmetom korešpondencie adresovanej Institorisovi stali okolnosti oficiálnych kontaktov katolíckeho a evanjelického duchovenstva a vrchnosti vcelku. Je prirodzené, že v čase, keď sa ešte len začali objavovať prvé náznaky zmien vo vládnej politike voči nekatolíkom,¹⁰ sa citlivo posudzovali aj také zdanlivé maličkosti, akými boli pomenovania evanjelikov oboch vyznaní v oficiálnych dokumentoch. Jánovi Bogadymu (1780) neušlo, že štátne orgány väčšinou zámerne, s cieľom rozbiť ich jednotu, nerozlišovali medzi jednotlivými protestantskými denomináciami: nazývali ich len „evanjelikmi alebo nekatolíkmi“, najmä keď sa zavádzalo reštriktívne opatrenie len proti jednej z nich.“ V takejto dikcii bol napr. vydaný jednostranný zákaz štúdia kalvínskych študentov na evanjelických a. v. gymnáziách.

Napäté vzťahy medzi katolíkmi a protestantmi sa uvoľňovali len pomaly a spočiatku aj Tolerančný patent podnecoval verejné prejavy zakorenenej nevraživosti. Už jeho samotné publikovanie na stoličných kongregáciách sprievádzali emócie. Zatiaľ čo napr. Pavol Šramko (Schramko), svedok generálnej kongregácie v Liptovskej stolici, s uspokojením konštatoval, že v prítomnosti 200 evanjelických zemanov sa katolíci neodvážili diskutovať a aj klérus ho iba vzal na vedomie,¹² v iných stolicích nastala opačná situácia. V Peštianskej stolici sa katolícke stavy ústami kaločského arcibiskupa Antona Károlyiho sťažovali, že patent porušuje uhorské zákony (o. i. bol vydaný bez súhlasu snemu), čo vyvolalo niekoľkodňovú diskusiu. Hoci katolícka strana argumentovala „veľmi umiernené, politicky a subtilné, nazývajúc protestantov bratmi, vyznávačmi princípov jediného Boha, členmi jednej koruny“, jej cieľom bolo pripraviť zápis do protokolu spolu s výkladom v mene všetkých delegátov kongregácie. V ňom chceli patent interpretovať len v zmysle predošlých reštriktívnych zákonných úprav (1715). Apelovanie na „zásady vzájomného priateľstva, bratstva a harmónie“, keď sa „celý týždeň v rôznych krčmách nehovorilo o ničom inom, len o rokovaníach ohľadne náboženstva“, chápali protestanti ako zastierací manéver

a do protokolu napokon presadili svoj výklad.¹³ Táto situácia viedla v konečnom dôsledku k tomu, že dvor zastavil verejné diskusie o patente a prikázal jeho zverejnenie menej obvyklou cestou, prostredníctvom županov.¹⁴

Hoci Tolerančný patent nemohol ihneď ovplyvniť kvalitu dlhodobu sa formujúcich interkonfesionálnych vzťahov, predsa sa začali objavovať náznaky zmien. Keď sa protestantom podarilo rýchlo ustanoviť vlastnú cirkevnú obec, otvoriť školu či dokonca zriadiť modlitebňu alebo kostol,¹⁵ stúpila ich vážnosť v okolitom prostredí. Takýmto spôsobom sa vyvinula situácia napr. v Skalici, kde sám magistrát pobádal evanjelickú obec, aby si zakúpila pozemok na stavbu kostola.¹⁶ Katolícky škôldozorca (františkán) iniciatívne upozornil žiakov evanjelickej školy, že ak im niekto z katolíkov na ulici či kdekoľvek inde ublíži – či už starý alebo mladý, majú to oznámiť magistrátu a dostanú verejnú satisfakciu. Hoci sa tento idylický vzťah onedlho zmenil (magistrát začal klásť evanjelikom rôzne prekážky), na iných miestach s tolerantnou vrchnosťou sa postupne prelamovali ľady nedôvery. Prispievali k tomu napr. verejne odbovované pohreby významných osôb¹⁷ alebo osobné angažovanie sa popredných katolíckych duchovných, ktorí dávali vzor správania pre ostatných. Ján Kvassay z Nového Mesta nad Váhom, ktorý sa najskôr obával tejto stanice kvôli sídlu prepošstva,¹⁸ bol prekvapený tolerantným zmyšľaním prepošta a čoskoro „ďakoval osudu“ za pozvanie na nové miesto. Vďaka prepoštovi v meste s kresťanskými konfesiami a početným židovským obyvateľstvom nebolo cítiť výraznejšie napätie.¹⁹ Takýto postoj bol však ešte dlho skôr výnimkou a v nižších vrstvách driemala nevraživosť, ktorá občas prepukla do otvorených kontroverzií. Obeťou útoku sa stala koncom roku 1784 napr. nedokončená ev. modlitebňa v Púchove, na ktorú počas Sviatku všetkých svätých miestni obyvatelia hádzali kamene. Potom sa aj nevinné opatrenie štátnej správy, ak bolo tlmočené miestnym katolíckym farárom, chápalo ako porušenie autonómie protestantov.²⁰

Uplatňovaniu Tolerančného patentu sa však staval do cesty vývoj celkovej politickej situácie v Uhorsku, kde Jozef II. o. i. zavedením sčítania obyvateľstva, obmedzením právomocí stolíc a ustanovením väčších správnych celkov – krajov narušil vžitú poriadku. Šľachta sa stavala týmto opatreniam na odpor, pričom najmä tá protestantská riskovala obvinenie z rebelantstva.²¹ Nervozitu stupňovali opatrenia niektorých katolíckych biskupov, ktorí sa usilovali administratívnymi zásahmi obmedziť vonkajšie účinkovanie evanjelických duchovných.²² Prudkú reakciu vyvolalo zavádzanie tzv. zmiešaných ľudových škôl, ktoré sa mali stať pioniermi nadkonfesionálne poňatého elementárneho vzdelávania v intenciách štátu, a to aj napriek tomu, že ich priaznivcami sa stali aj niektorí evanjelickí duchovní a vzdelanci.²³ Ešte ďalej išiel pokus o zavedenie striedavého používania kostolov viacerými vierovyznaniami, ktorý však bol natoľko nerealistickou víziou, že musel byť v priebehu roka odvolaný.²⁴

Evanjelickí duchovní však nereflektovali len interkonfesionálne vzťahy zo svojho bezprostredného okolia, ktoré predstavovalo najmä každodenné súžitie s katolíckymi spoluobčanmi a vrchnosťou, ale museli sa vysporiadať aj so zložitým vzťahom medzi dvoma protestantskými konfesiami. Nepanovalo medzi

nimi len porozumenie, vyplývajúce z vedomia spoločného východiska a pohnutých osudov, ale aj napätie prameniace okrem rozdielov teologickej povahy aj v okolnostiach fungovania oboch cirkví ako inštitúcií. V dobe platnosti zásady, že protestanti sú stále (blúdiacimi) členmi univerzálnej cirkvi a tvoria nanajvýš len privátne zoskupenie (výrazom toho bol napr. zákaz podávať kolektívne žiadosti a sťažnosti na postavenie evanjelikov či deklarovanie ich obradov za súkromné bez statusu verejnej záväznosti), stúpol význam svetských činiteľov v štruktúre oboch cirkevných spoločenstiev. Tradične významné postavenie svetských patrónov v protestantských cirkvách ešte viac posilnilo oficiálne akceptovanie dištriktuálnych inšpektorov (dozorcov) ako pomocníkov a spolupracovníkov superintendentov zo strany Karola III. (1735). Tento inštitút nahrádzal absentujúcu cirkevnosprávnu štruktúru, ktorú tvorilo v Nemecku konzistórium (riadiaci a dozorný orgán zložený z duchovných a svetských členov), čím sa začali zmeny v mechanizme fungovania cirkevnej správy protestantských cirkví.²⁵ Napokon ustanovením generálneho inšpektora (1758, barón Peter Zay), pri súčasnej absencii obdobnej funkcie reprezentujúcej sféru pôsobnosti duchovných, sa naštartoval aj v evanjelickej cirkvi proces formovania synodálno-presbyterského usporiadania, čo malo závažné dôsledky na preskupovanie „mocenských“ pomerov vnútri cirkevného spoločenstva.²⁶

Napriek svojmu postaveniu nemohol generálny inšpektor reprezentovať cirkev navonok (najmä voči panovníkovi): právo obhajovať jej záujmy mali len jednotlivci s prístupom na viedenský dvor, kde ako „súkromné osoby“ tlmočili sťažnosti alebo žiadosti spoluveriacich – jednotlivcov alebo konkrétnych obcí. Hoci všetky magnátske rodiny Uhorska konvertovali už v priebehu 17. storočia,²⁷ medzi šľachtou, najmä kalvínskou, bolo dosť takých, ktorí sa vďaka svojmu rodovému majetku alebo vojenským zásluhám (generál Mikuláš Belezny) dostali do viedenských dvorských kruhov. Ich vplyv umocňovala aj početná prevaha voči luteránom, homogénnejšia etnická štruktúra (evanjelici h. v. patrili prevažne k maďarskému etniku, len malú časť veriacich tvorili Slováci a Rusíni na východnom Slovensku) a predpokladaní ochrancovia v podobe zahraničných mocností – Holandska, Pruska a Hannovera.²⁸ Proti závažnejším porušeniam zostatku práv, ktorými evanjelici oboch vyznaní v Uhorsku disponovali, sa snažili protestovať prostredníctvom spoločných deputácií (Mária Terézia ich však odmietala prijať) alebo za súčinnosti svojich viedenských agentov.

Vzťahy medzi oboma konfesiami však neboli bez problémov: požiadavky, ktoré na ne Jozef II. kládol (podriadenie školstva kontrole štátu, úsilie o zavedenie „oktrojovanej“ liturgie), sa totiž nedali realizovať bez súhlasu všetkých ich organizačných štruktúr. Evanjelici a. v. podmieňovali rokovanie o sporných otázkach zvolaním celocirkevnej synody, ktorá bola ich tradičným „zákonodarným“ orgánom. Synodálny princíp fungovania cirkvi zachovával značný vplyv duchovných ako arbitrov ortodoxie, a preto nebol kompatibilný s modelom konzistória ako orgánu štátneho dozoru, ktorý sa skladal z duchovných a svetských členov cirkví. Konzistórium sa už uplatňovalo u kalvínov a evanjelikov a. v. v rakúskej časti monarchie, resp. v Sedmohradsku na základe rozhod-

nutia Jozefa II. ako spoločný a štátom reglementovaný orgán cirkevnej správy. Hoci vývoj v evanjelickej cirkvi a. v. smeroval k etablovaniu sa laikov na úrovni najvyššej cirkevnej správy, jeho urýchlenie zo strany panovníka v podobe návrhu ustanoviť aj v jej rámci konzistórium (údajne práve podľa vzoru Sedmohradska) vyvolalo značné rozpaky. Najmä medzi luteránskymi duchovnými prevažoval odpor voči myšlienke konzistória a rozhodujúcemu vplyvu laikov na dianie v cirkvi.²⁹ Ani v otázke zvolania synody nepanovala jednota názorov na to, či sa má konať spoločne pre obe denominácie,³⁰ ale ani na to, ako by mala reagovať na tie zásahy štátnej moci, ktoré pod rúškom unifikácie krajiny narušali patentom potvrdenú autonómiu protestantov.

Hoci radoví duchovní stáli do značnej miery mimo politického diania v cirkvi, ktorého smer určovali prevažne svetskí hodnostári, často vycítili napäté vzťahy medzi oboma protestantskými konfesiami. Zatiaľ čo v uhorských pomeroch rozpory vystupovali na povrch skôr pri riešení cirkevnepolitických otázok, ideologická (teologická) rovina sa zvýraznila najmä počas organizovania a pôsobenia evanjelických misií oboch konfesií v Čechách a na Morave. Pretože prvým krokom na ustanovenie cirkevnej obce bolo verejné deklarovanie príslušnosti ku konfesii, tamojší „odpadlíci“ od katolicizmu – zväčša bez hlbšej teologickej orientácie – sa vyhlásili jednoducho za protestantov.³¹ Na základe vlastného „úsudku“ sa potom obrátili na jednotlivých superintendentov³² so žiadosťami o ordinovanie farárov do ich obcí, kam už od začiatku roku 1782 prichádzali prví luteránski a kalvínski kňazi. Mechanizmus rozhodovania medzi luterstvom a kalvinizmom bol zrejme do veľkej miery založený na prežívajúcej tradícii patentom nepovolenej Jednoty bratskej, ktorá bola údajne blízka kalvínskemu učeniu.³³ Najmä na Morave sa udržala prostredníctvom kníh (najmä biblií), ktoré unikli zhabaniu a spáleniu.³⁴ Z nich čerpali aj rôzni fantasti z radov laikov, ktorí ako „proroci“ presviedčali ľud nielen prestúpiť na kalvinizmus, ale prihlásiť sa dokonca k judaizmu či „deizmu“.³⁵

Najmä evanjelickí a. v. farári s prekvapením zisťovali, že ich farníci sú síce horlivými odporcami všetkých prejavov katolicizmu, ale nemajú veľa poznatkov o rozdieloch medzi luterskou a kalvínskou vierou a teológiou. Luteránskych kňazov, ktorí boli v Uhorsku zvyknutí na spolunažívanie minimálne dvoch konfesií a ich liturgická tradícia vykazovala viaceré prvky spoločné s katolicizmom (nosenie a znamenia kríža, bozkávanie ruky farárovi, používanie alby a pod.), prekvapila či priam zaskočila striktnosť názorov ich nových veriacich: Vonkajšie prejavy viery totiž chápali ako presný odraz teologickej doktríny a všetko, čo „zaváňalo“ katolicizmom, bolo v ich očiach a priori zavrnutiahodné. Ak farár nástojil napr. na, v Uhorsku obvyklom, vystavení kríža alebo obrazov v kostole či používal agendálnu knihu so znamením kríža na obale, riskoval, že jeho veriaci prejdú ku kalvinizmu, ktorý takýto vonkajší prejav viery odmietal.³⁶ Dôsledkom boli ústupky v niektorých liturgických otázkach, ktoré sa však v Uhorsku hodnotili ako „nedokonalosti vo viere“ a ako také sa stali dokonca predmetom škandalizovania zo strany niektorých kolegov.³⁷

Radikálnosť názorov nových protestantov do veľkej miery hraničila až so sek-

társtvom, takže v niektorých prípadoch boli evanjelickí a. v. duchovní radi, že takíto ľudia nachádzali útočisko u reformovaných.³⁸ Čo ich však v danej chvíli zarážalo, bola reakcia na verejné vysvetľovanie základných rozdielov medzi jednotlivými konfesiami, ktoré sa v laickej verejnosti zredukovali na podružnú otázku lámania chleba pri Večeri Pána.³⁹ Takáto „osvetová“ aktivita napr. Jána Csonku v českej Trnave bola hodnotená ako „štvanie proti kalvínom a katolíkom“ a Csonka sa musel podrobiť vyšetrovaniu na úrade krajského kapitána v Chrudimi.⁴⁰ Aktéri či svedkovia vývoja v nových cirkevných zboroch si však boli na druhej strane vedomí toho, že situácia ich nových spoluveriacich je dôsledkom dlhoročnej absencie systematickej vieroučnej prípravy, sporadického a laického kontaktu s náboženskou literatúrou a aj nie najlepších sociálnych pomerov. Dedinské obyvateľstvo sa často zdráhalo zbierať peniaze na plat svojich farárov, vidiac v tom ďalšie pokračovanie „pápeženstva“, pričom predpokladalo, že farárov bude platiť štát, ktorý povolil ich ustanovenie.⁴¹ V nejednom prípade boli farári odkázaní na zbierky medzi evanjelikmi v Sasku alebo Sliezske. Situáciu komplikovali aj správy, ktoré rozširovali niektorí „ľstiví“ či skôr reformne orientovaní katolícki farári, že katolícka cirkev sa údajne chystá zaviesť udeľovanie Večere Pána pod oboma spôsobmi.⁴²

Metódy „konkurenčného boja“ medzi konfesiami a zápasu o veriacich, s akými sa luteránski farári stretali v českých pomeroch,⁴³ však v Uhorsku neboli všeobecne známe. Preto správy z Čiech a Moravy budili značnú pozornosť, ba až pohoršenie v radoch duchovných,⁴⁴ lebo ohrozili vážnosť vlastnej konfesie v očiach spoluobčanov. Medzi luteránskymi farármi v Čechách i v Uhorsku sa začali objavovať aj názory, že situáciu nepriaznivo ovplyvnil postoj patronátu (svetských činiteľov), ktorý nebol na rozdiel od kalvínskeho ochotný obetovať prostriedky na lepšie živobytie „misionárov“ a ani s nimi neudržiaval oficiálne kontakty.⁴⁵ Istú úlohu však zohrala aj chýbajúca subordinácia vyslaných farárov voči „domovským“ superintendentom, ktorú kalvíni dodržiavali. Uvedomenie si istého egoizmu svetských patrónov, z ktorých niektorí boli dokonca exponentmi Jozefovej politiky (Gabriel Prónay), prispievalo spolu s diferenciáciou na základe akceptovania nových, osvietenstvom ovplyvnených teologických prúdov aj k vnútornému napätiu v rámci evanjelickej cirkvi a. v.

Väčší vplyv na formovanie interkonfesionálnych vzťahov v domácom prostredí však mali dôsledky opatrení zavádzaných štátnou správou v oblasti školstva v priebehu 80. rokov. Model tzv. zmiešaných (interkonfesionálnych) škôl, kde sa v triedach stretali žiaci aj vyučujúci bez obvyklého delenia podľa vierovyznania a vyučovanie prebiehalo bez sprievodných konfesionálnych prejavov (modlitby, účasť žiakov na miništrovaní, pohreboch a pod.), sa síce stal priekopníkom modernizačných (sekularizačných) tendencií v ľudovom školstve, no nezriedka vyprovokoval vzájomnú nevráživosť obyvateľstva.⁴⁶ V počiatočnej fáze príprav a zavádzania spoločných škôl sa ich odporcom stalo najmä nekatolícke obyvateľstvo, vedené názorom svojich duchovných, prípadne aj inšpektorov. Inštitút zmiešaných škôl podľa nich ohrozoval zaužívanú a Tolerančným patentom potvrdenú školskú autonómiu a ani zrejmä ekonomická výhodnosť

spoločného znášania výdavkov na údržbu školy či dokonca možnosť získať financie na chod škôl z obecných (resp. mestských) pokladníc a zo štátnych prostriedkov neboli dostatočne silným argumentom.⁴⁷ Protestantské komunity boli akoby zaskočené preferovaním svetských aspektov školského vyučovania, keďže presahovalo tradičný rámec chápania školy ako „predsiene kostola“. Negatívny postoj k zmiešaným školám však nebol výsadou len nekatolíckej verejnosti: strach z nich mali aj katolícki rodičia, lebo ich považovali za zdroj šírenia náboženskej indiferentnosti.⁴⁸ Napriek všetkým obavám, ktoré vyvolávalo zavádzanie zmiešaných škôl, zblížovanie ľudí aj touto cestou však v niektorých prípadoch prinášalo pozitívne výsledky. Išlo zväčša o lokality, kde bolo nekatolícke obyvateľstvo v rovnováhe s katolíckym alebo malo prevahu, pričom však rozhodujúcu úlohu zohrávali osvietensky orientovaní duchovní alebo učitelia.⁴⁹

Po smrti Jozefa II. tlak na udržanie zmiešaných škôl ustal a ich ďalšie fungovanie záviselo výlučne od miestnych pomerov. Nekatolícku verejnosť mimoriadne povzbudilo prijatie zák. či. 26/1791, ktorý de facto potvrdil ustanovenia Tolerančného patentu a uľahčil možnosti práce škôl. Čo ju však naďalej znepokojovalo, bola prax pri posudzovaní prípadov detí zo zmiešaných manželstiev a konverzie k protestantizmu. Hoci cirkevné predpisy jasne stanovovali podmienky na orientáciu náboženskej výchovy, rodinné pomery alebo okolie v jednotlivých prípadoch mohli prispieť k porušeniu platných nariadení a ku generovaniu dlhých a komplikovaných sporov, v ktorých musela zasahovať aj svetská vrchnosť.⁵⁰ Problematizovala sa aj možnosť konverzie, keď najprv katolícka hierarchia na sneme roku 1790 spochybnila platnosť Tolerančného patentu a neskôr sa opäť oživila predstava o neolojalnosti uhorských protestantov v období príprav tzv. sprisahania uhorských jakobínov.⁵¹ Tým sa vo verejnej mienke vytvárala predstava o škodlivosti konverzií a začalo sa podrobne skúmať, či sa kňazi nepodieľajú na protikatolíckej propagande. Situácia sa vyhrotila o. i. aj preto, že evanjelikov vystrašilo znenie vydanéj prísahy biskupov, obsahujúce formulu o prenasledovaní heretikov. Až po oficiálnom proteste oboch evanjelických vyznaní u panovníka sa deklarovalo, že ako uznané vierovyznania do tejto „kategórie“ nepatria.⁵² Napriek tomu sa vo verejnosti stupňovala averzia voči protestantom, najmä ak ju živili rôzne letáky a brožúry, pripisujúce im (v európskom meradle) podiel viny na vypuknutí Francúzskej revolúcie a poprave francúzskeho kráľa.⁵³ Preto je pochopiteľné, že po odhalení „jakobínskeho sprisahania“ niektorí poprední svetskí predstavitelia cirkvi chceli odvrátiť tiež podozrenia a získať súhlas panovníka na verejné poďakovanie počas služieb Božích za „šťastlivé odhalenie trónu, kráľovstvu a zemskej ústave a pokoju veľmi nebezpečnej konšpirácie“.⁵⁴ Je však príznačné, že odpoveď z najvyšších miest neprišla.

Kruté zúčtovanie s účastníkmi protištátneho sprisahania bolo šokom pre súčasníkov, najmä keď chýbali vierohodné informácie aj najbližším rodinným príslušníkom postihnutých.⁵⁵ Vojna s Francúzskom a silnejúce patriotické nálady prispievali k stmeleniu spoločnosti a skôr k reflexii vlastnej úlohy daného cirkevného spoločenstva v nej. V okruhu pisateľov skúmanej korešpondencie

začalo nad pertraktovaním interkonfesionálnych vzťahov dominovať uvedomenie si rozporuplných pomerov vnútri vlastnej cirkvi. Viaceré prípady sporov evanjelických kňazov s cirkevnými zbormi alebo vrchnosťou,⁵⁶ napätie panujúce medzi patronátom a kňazstvom, prameniace o. i. z nedôsledného obhajovania záujmov cirkvi, náznaky generačného sporu v podobe sťažností na neposlušnosť študentov a teologickú odchylnosť mladých kňazov viedli pisateľov k úvahám o riešení situácie. Cirkev bola viac konfrontovaná s celkovou politickou situáciou, v ktorej sa vzťah k iným konfesiám nejavil ako dominantný problém. Výrečným svedectvom posunu v chápaní hierarchie problémov bol napr. anonymný návrh, v ktorom autor (pravdepodobne Pavol Šramko) už roku 1790 dospel k návrhu spoločného konzistória – výboru zloženého zo zástupcov katolíkov, evanjelikov a. v. a h. v., ako aj pravoslávnych (na čele s katolíckym arcibiskupom), ktorý by riešil občianske napätia medzi jednotlivými konfesiami.⁵⁷ Tento snemu adresovaný projekt síce prekračoval možnosti doby a pokiaľ je známe, nedostal sa na rokovanie, je však dôkazom, že interkonfesionálne vzťahy sa prestávali považovať za stály a najmä neriešiteľný zdroj napätia a rozporov.

Poznámky

- 1 SCHILLING, Heinz: Formung und Gestalt des internationalen Systems in der werdenden Neuzeit – Phasen und bewegende Kräfte. In: Kontinuität und Wandel in der Staatsordnung der Neuzeit. Beiträge zur Geschichte des internationalen Systems (Hg. v. Peter Krüger). Marburg 1991, 19 – 46. EVANS, Robert: The Making of the Habsburg Monarchy, 1526 – 1700. An Interpretation. (2. vyd.) New York 1979. DANIEL, David P.: The Fifteen Years' War and the Protestant Response to Habsburg Absolutism in Hungary. East Central Europe/L' Europe du Centre-est 8, 1981, 38 – 51.
- 2 Z veľkého množstva literatúry k danej téme pozri najnovšie MRVA, Ivan: Príčiny povstania Františka II. Rákociho v Uhorsku v roku 1703. Historický časopis 42, 1994, 620 – 661. KÓNYA, Peter: Protihabsburské povstania a východoslovenské mestá. Prešov 2000.
- 3 Pojem konfesionalizácie ako sprievodného mechanizmu utvárania modernej spoločnosti je už vyše 20 rokov jedným zo základných nástrojov historiografie raných moderných dejín. Koncept konfesionalizácie vidí v prepojení a de facto ovládnutí cirkví štátom paradoxne účinný prostriedok budovania štátneho organizmu, zjednocovania obyvateľstva a implantovania požadovaných hodnôt a noriem správania do jeho vedomia. Z obsiahlej teoretickej literatúry pozri napr. KLUETING, Harm: Das konfessionelle Zeitalter. Stuttgart 1989. SCHILLING, Heinz: Die Konfessionalisierung im Reich. In: Historische Zeitschrift 246/1988, 1 – 45. Ten istý: Nationale Identität und Konfession in der europäischen Neuzeit. In: Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit (Hg. v. Bernhard Giesen). Frankfurt a. M. 1991, 192 – 252. Katholische Konfessionalisierung (Hg. v. Wolfgang Reinhard, Heinz Schilling). Münster 1995.

- GREYERZ, Kaspar von: Religion und Kultur. Europa 1500 – 1800. Göttingen 2000, najmä 65 – 110.
- 4 Oslobodenie spod dekretálnej prísahy v prípade Bratislavy umožňovalo privilégium Leopolda I. z 26. 1. 1700. Jeho neakceptovanie zo strany kráľovského komisára r. 1742 viedlo k protestnej petícii evanjelikov a. v. Pozri aj text na s. 19.
  - 5 Zmiešané manželstvá neboli neznáme, ale vzbudzovali pozornosť okolia: *Szulowski Janoss se oženil, wzal Jezernickeho Barwiera dceru papežnicku, ktera predesle bila za welmi hrbatim Lehotzki Györgyom, dal mu geho pan Otecz palicoweho požehnaním, a gestli prigde z snu do Szulowa že ho paliczu wibige*. Tomáš Institoris Mossoczi v liste Michalovi Institorisovi (synovi) 1. 2. 1766. KELB, rkp. fasc. 392/2. Nevhodná pieseň *Erhalt uns Herr bey deinen Wort und stor des Pabst und Türken Mord* v spevníku povolenom a vydanom v Nemecku sa stala zámenkou na jeho zhabanie v Uhorsku. List ev. agenta Štefana Nogella Gregorovi Horváthovi-Stansithovi z r. 1746. ŠOBA Levoča, fond Horváth-Stansith, kr. 137, fasc. A, fol. 98 – 99.
  - 6 Prehľad týchto zásahov podáva napr. dobová publikácia *Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten etc.* B. m. (Bratislava) 1792.
  - 7 HERSCHE, Peter: „Lutherisch werden“ – Rekonfessionalisierung als paradoxe Folge aufgeklärter Religionspolitik. In: *Ambivalenzen der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann* (Hg. v. Gerhard Ammerer, Hanns Haas). Oldenbourg 1997, 155 – 168.
  - 8 V Bratislave v tom čase žilo cca 7 000 evanjelikov. Údaj Michala Tekuscha v predhovore k WERNER, Johann Jakob: *Auserlesene Predigten*. Pressburg 1790, s. IV potvrdzuje aj súpis zaznamenaný k r. 1790 v Kronike cirkevného patronátu v Bratislave. KELB, rkp. sine sign., fol. 348 – 349.
  - 9 Pavol Schramko (Šramko) v liste zo 16. 8.1777. KELB, rkp. fasc. 344.
  - 10 Prvou lastovičkou mal byť intimát KMR zverejnený na kongregácii Trenčianskej stolice 5. – 6. 6. 1780, ktorý evanjelickí účastníci (zdá sa, že v „zbožnej viere“) interpretovali ako povolenie moravským a českým tajným nekatolíkom navštevovať kostoly v Uhorsku. Ján Martini v liste z 11.6.1780. KELB, rkp. fasc. 346. V skutočnosti intimát hrozil vystaňovaním týchto ľudí do Uhorska a Sedmohradska, čo bolo vyslovene represívne opatrenie. Rovnako konverzie na Morave a v Čechách do vydania Tolerančného patentu neboli povolené.
  - 11 Ján Bogady v liste z 18.11.1780, KELB, rkp. fasc. 346. Podľa Bogadyho a zaužívanej praxe bolo korektné pomenovanie *oddieli aug. et helvet. confessionis*.
  - 12 Pavol Schramko v liste z 13. 2.1782, KELB, rkp. fasc. 348.
  - 13 Podľa správy Jozefa Bencúra z 9. 2.1782. Tamže.
  - 14 Informoval o tom viedenský evanjelický agent pri dvore Štefan Zitkovszky 18. 2. 1782. Tamže.
  - 15 Pri prvých slávnostných službách Božích v Komárne boli prítomní kňazi a veriaci všetkých štyroch v meste zastúpených vierovyznaní. Michal Szepesi v liste 2. 6. 1783. KELB, rkp. fasc. 595/2.
  - 16 *Silno naß ke kupge gakeho koliw gruntu ponukagu, temer bichom sobge newgedeli poraditi co mame učiniti*. Samuel Wrchovszky (Wrchovský) v liste z 26. 4. 1783. KELB, rkp. fasc. 351.
  - 17 Na pohrebe inšpektora evanjelickej a. v. cirkevnej obce v Trenčíne Štefana Thurzu sa okrem veľkého počtu radových katolíkov zúčastnil aj miestny kaplán a kazateľ

- piarista. Matej Augustini v liste z 18. 6.1783. KELB, rkp. fasc. 592/2. Výrazom úcty voči evanjelickému zosnulému bolo aj povolenie zvonenia pri jeho pohrebe, hoci oficiálne sa tak nesmelo konať. K tomu napr. Jozef Bencúr 16. 9. 1783 v súvislosti s pohrebom Daniela Tihanyiho v Acsi. Tamže.
18. Ján Kvassay v liste z 2.5.1782. KELB, rkp. fasc. 349. Podobný skeptický názor na fungovanie protestantských cirkevných zborov v sídle biskupstiev vyjadril ev. farár z Hronseka Michal Szinowitz v liste Danielovi Cornidesovi z 8. 2. 1776: „Preto sa teda veľmi obávame banskobystriického biskupa, lebo v Uhorskom kráľovstve nepoznáme jediné sídlo biskupa, kde by mali protestanti povolený výkon náboženstva“ (*Vehementer vel ideo Episcopum Neosoliensem extimescimus, quod nullibi religionis protestantis in regno Hungaria dari sciamus exercitium, ubi residet Episcopus*). EOL, AEG, V 36/1, fol. 44 – 45.
19. Kvassay sa chválil, že ho „majú radi a ctia si ho aj rozumnejší rímskokatolíci a židia. Naši katolíci Novomešťania si zvykajú vo významnejšie dni na viac kresťanskej tolerancie, keď vidia nás luteránov verne a úprimne slúžiť Bohu. Tento osvietený pán gróf, náš prepošť ... je síce veľký katolík, no nikdy mi v mojej funkcii nerobil mrzutosti“ (*me a Romana quoque Catholicis prudentioribus, uti et Iudaeis, amori et honorari. Asuescunt nostri etiam V(ágh)-Ujhellyiensis Romano-Catholici in dies magis magisque Tolerantiae Christianae, videntque DEO nos Lutheranos vere et sincere servire, Ipse Ill(ustrissimus) D(omi)nus Comes, Praepositus noster, [...] tametsi magnus sit Romano-Catholicus, hucdum tamen nullam mihi in mea functione molestiam feci (!)*). KELB, rkp. fasc. 595/3. Inšpektor Bratislavského školského obvodu hodnotil prepošta Antona Gabelkhovena ako „jemného a vysoko tolerantného muža“ a oceňoval jeho starostlivosť o miestne školy. MOL Budapest: C 69,1786, Dist. Pos., fons I, pos. 71, fol. 382.
20. Michael Koschick (Košík) v liste z 15.1.1785. KELB, rkp. fasc. 596/3. Koschick hodnotil nariadenie viesť matriky o chorých, sobášených, pokrstených a pochovaných ako obťažovanie(!).
21. „Počuli sme z Viedne od istého katolíckeho agenta, ktorý však podporuje aj vec protestantov, že naši protestantskí šľachtici boli Jeho Výsost'ou obvinení ako hlavní rebeli proti súpisu. Celkom iste sa pokúsim aspoň o to, aby naši šľachtici nepostupovali v tejto veci tak, že by z toho vzišlo niečo, ako Vaša dôstojnosť písala, čo by sa mohlo ako šľachtický predsudok pripočítat' k tolerancii...“ (*Audivimus, Vienna per quendam Agentem Catholicum, sed qui et Protestantium Res promovet, Nostros Protestantes Nobiles, esse Suae Ma(jes)t(a)ti accusatos, tanquam primarios rebelles in non admittenda Conscriptione. Certe adminus ego experior nostros Nobiles incautissime hac in Materia versari utinam hoc non eveniat, quid nuper Vestra Rev(erentia) mihi perscripserat, quidquid fit in praejudicium Nobilitati Hungaricae id Tolerantiae imputari*). Ondrej Plachý v liste z 10. 11.1784. KELB, rkp. fasc. 596/2.
22. „Boh vie, aké časy žijeme. Naša tolerancia nám začína byť neznesiteľná. Už nemôžeme odbavovať vo filiálkach naše pohreby so spevom. Aj tam, kde sme sa kedysi tešili tomuto právu za nebohej Výsosti, to teraz nie je možné. Máme veľké mrzutosti kvôli tzv. apostatom, ktorých by sme mali podľa vydaných intimátov vylúčiť z našich kázní. Čo to všetko znamená, možno si domyslieť. Ľud, ktorý to

- nechápe, sa čuduje, my však trúchlime“ (*Deus novit qualim nos tempora vivimus. Tolerantia nostra incipit nobis esse intolerabilis. Iam nobis funera ne quidem cum Cantu in filialibus celebrare licet; olim adminus, et sub defuncta Majestate Nobiles hoc lure gaudebant nunc et illis non licet. Papismis magnas habemus molestias cum, sic dictis stylo vulgari Apostatis, eos nos secundum Intimatum submissum, a nostris sermonibus sacris coacti arcere debemus; id quod revera esse cuncta, internum Animi sensum videtur. Populus, qui talia non penetrat miratur, nos vero lugemus*). Tamže.
23. Takými boli napr. Gabriel Prónay, riaditeľ Bratislavského školského obvodu, a Ján Klanica, vizitátor ľudových škôl v stredoslovenských stoliciach, na aktivity ktorých sa sťažoval Institorisovi najmä Michal Szinowicz v listoch z 21. 4.1788 a 13. 3. 1789, KELB, rkp. fasc. 598, 355.
  24. Inštrukcia Jozefa II. stoličným podžupanom o zavedení simultanea z 26. 12. 1787, zrušená 27. 1. 1789. ŠOBA Bratislava, Župa Bratislavská I-AC, 1788, fasc. 12, No. 25 a 1789, fasc. 6, No. 1. Doteraz jedinou známou lokalitou, kde sa o zavedení *simultanea* rokovalo, bola Skalica. Ján Procopius 30.1.1789. KELB, rkp. fasc. 355. Je zaujímavé, že väčšmi než evanjelici sa bránili katolíci.
  25. Právnohistorickú analýzu postavenia svetských osôb v rámci ev. cirkvi podáva JAMNICKÝ, Ján: Právny zástoj kňazov a svetských údov evanj. a.v. cirkvi na Slovensku v XVI. – XVIII. storočí. Odtlačok z Cirkevných listov 1946, Lipt. Sv. Mikuláš 1946. Autor vychádza z analýzy právnohistorických prác, nevšima si však podrobnejšie priebeh procesu transformácie cirkevnej správy v konkrétnych pomeroch a nepracuje s dobovými archívnymi prameňmi, ktoré poskytovali východisko pre interpretácie ním hodnotenej literatúry.
  26. Okrem Jamnického sa uvedenej problematiky dotkol už len PETRÍK, Ján: Hodnosť biskupa v Slovenskej ev. cirkvi a. v. Cirkevné listy 77, 1964, č. 7 – 8, 113 – 117, č. 9, 133 – 140.
  27. EVANS, The Making of the Habsburg Monarchy, 240 – 252.
  28. Touto výčitkou napr. odôvodnila Mária Terézia svoju nedôveru voči spoločnej delegácii na audiencii 2. 8. 1749. *Diarium [...] ad Augustissimam Aulam in religionis negotio ex parte augustanae et helveticae confessionis addictorum in Inclyto Regno Hungariae [...], in mense Julio 1749 ablegationis, concinnatum per Alexandrum de Berzeviczy Scepusianum*. HHStA Wien, Ungarn-Miscellanea, fasc. 432.
  29. Proti modelu konzistória vystupoval najmä Martin Klanitza (Klanica). List z 23. 3. 1784, KELB, rkp. fasc. 352. Podobne aj Michal Szinowicz v stanovisku z 24. 5. 1787. *Protocollum Seniorae almae Fraternitatis Nagy-Hontensis 1786*. Archív Veľkohontského seniorátu ev. cirkvi a. v., Banská Štiavnica, sine sign.
  30. Možnosť zvolania spoločnej synody oboch konfesií preferoval sám panovník. Štefan Jeszenák, jeden z popredných patrónov ev. cirkvi a. v., v tejto súvislosti usúdil, že pri úvahách o spoločnej synode netreba čakať na stanovisko reformovaných, lebo *dve hlavy pod jednou čapicou sa nikdy nedajú dobre zakryť*. KELB, rkp. fasc. 349.
  31. Ján Čerňanský informoval Institorisa už 10. 4. 1782, že podľa správ z Prahy je osud českých protestantov biedny: nechcú byť katolíkmami, no nevedia, ku ktorej „strane“ by sa mali pridať. KELB, rkp. fasc. 594/2. Viedenský agent Ján Drozdík odhadoval začiatkom júla 1782 počet tamojších potenciálnych protestantov na 60 000. Tamže.
  32. Patent umožnil povolávanie farárov len z krajín patriacich do zväzku monarchie.

33. Znalec staršej českej literatúry Ján Procopius však pri bližšej teologickej analýze dospel k názoru, že proklamovaná blízkosť Jednoty bratskej a kalvinizmu nevyplývala z teologických základov, ale bola daná historickými okolnosťami: pôvodná teologická príbuznosť učenia Jednoty a luterstva sa narušila až po r. 1630, keď si politická situácia vynútila zblíženie s kalvínmi. List z 9. 3. 1783. KELB, rkp. fasc. 591/1. Podobne argumentoval aj Michal Institoris Mošovský v práci Listownj odpowęd k Augsspurského Wyznánj Czechům a Morawanům, na gegich otázku: Gestli lámánj chleba...potřebné. Praha 1783.
34. Počas vypočúvania pred kráľovskou komisiou napr. konvertiti zo Zádveřic tvrdili, že „sa chcú pridať k tomu náboženstvu, z ktorého si zachovali od svojich predkov knihy a tieto nemôžu vyhodiť z domu cez okno“ (*se velle eam collere religionem, quam libri sui a maioribus sibi relictis continent, se libros istos non posse fora per fenestra eiicere*). Matej Bisztersky v liste z 29. 7. 1783, podobne aj Ján Michalecz 3. 8.1783, KELB, rkp. fasc. 595/2.
35. Proti uvedeným tendenciám mieril známy patent Jozefa II. týkajúci sa deistov z 12. 6. 1783, v odpise v KELB, rkp. fasc. 392/5. V súvislosti s existenciou judaistov („izraelitov“) a deistov Ján Csonka v liste z 24. 5.1785 upozorňuje na český preklad talmudu a jeho výklad laikmi. Tamže, fasc. 596/3.
36. Štefan Leschka (Leška) v liste zo 14. 9. 1784. KELB, rkp. fasc. 596/2. Puliniho v Cínovci odsudzovali farníci za zvyk bozkávania ruky: *Y on sy rad da ruce ljbat gako papežsky kněžj*. List Jána Borotta z 5. 5. 1786, tamže, fasc. 597/1786. V Červenom Kostelci prešli farníci k reformovaným napriek písomnému potvrdeniu seniora Mateja Markovitz, že ich kňaz „bude lámať chlieb a nikdy nebude používať znamenie kríža. A hľa – už majú reformovaného farára!“ (*et panem frangat, et signo crucis nunquam utatur... Et tamen loce! iam habent ministrum Reformatum!*). Matej Markovitz 30. 6. 1783, tamže, fasc. 595/2.
37. Institorisa na to upozornil napr. Ján Bogady 23. 5.1782. KELB, rkp. fasc. 594/2.
38. *Sed punit eos* (=reformovaných) *Summus rerum nostrarum Arbiter, quia in sinu suo habent quam plurimos homines vesanos, fanaticos, irreligiosos, qui nulli sese redere volunt religioni, et mox Arianorum, mox Deistarum (sed vix sunt), nomine depinguntur. Ego nihil dubito, plurimos eorum esse Epicureos, immo neque Athei inter ipsos desunt. Quales homines in nostris* (=luteránskych) *ecclesiis, Deo sint laudes, non observantur*. Štefan Leschka (Leška) v liste z 30. 4.1789. KELB, rkp. fasc. 598.
39. Evanjelici a. v. v Uhorsku sa pridžžali podávania oplátok (hostií) a Institoris pre české pomery definoval túto otázku z hľadiska vierouky ako nepodstatnú. K tomu podrobne Institoris Mošovský, c. d. V korešpondencii je viacero reakcií na vydanie uvedeného diela.
40. List z 20.4.1784, KELB, rkp. fasc. 596/1.
41. Nechut' zbierať peniaze na farárov plat podnecoval „prorok Kryll“ tvrdením, že *wssecko ge to po papežsku, wssudy se musy králowstwj Božj za penje kupowat*. Štefan Leschka (Leška) 20. 9.1785, KELB, rkp. fasc. 596/3.
42. Upozornil na to Daniel Botzko z Lhoty 21. 8. 1783. KELB, rkp. fasc. 595/2.
43. Až začiatkom r. 1787 komentoval situáciu Michal Kolar zo Vsetína s uľahčením: „Naši v Uhorsku bratia, v Čechách a na Morave úhlavní nepřiatelia reformovaní už

- nenachádzajú toľkých prozelytov“ (*Non ita multos iam nostri in Hungaria fratres, in Bohemia et Moravia capitales hostes Reformati(!) nanciscuntur Proselytas*). KELB, rkp. fasc. 597/1787.
44. Viacerí s pohoršením reagovali na prípad pražského farára Mateja Markovitzu, ktorému sa kládlo za vinu vyvolávanie roztržiek v pražskom cirkevnom zbore a neprírodné pomery v jeho rodine, ale aj na neohlásený odchod Ondreja Lačného z Liptálu, keď sa nevedel vysporiadať s pomermi vo svojej obci. K tomu zástupcovia pražskej cirkevnej obce Wolf, Zich, Swoboda a Hanzlik v liste z 3. 7. 1784. KELB, rkp. fasc. 596/2, resp. Ondrej Latsny (Lačný) 28.10.1785, rkp. fasc. 596/3.
45. K tomu napr. Ján Laho v liste zo 16.1.1785: „Kiežby luteráni v Uhorsku a v Žitave (Zittau) boli rovnako horliví v našej evanjelickej veci, ako sa usilujú byť Berlínčania a reformovaní v Uhorsku vo svojej. Úmyslom reformovaných veľmi pomohlo, že ich patronát bol štedrejší než náš“ (*Si Hungari Lutherani atque Zitawienses aequae studiosi fuissent rei nostrae Evangelicae, ac Berolinenses et Hungari reformati rei suae studuere. Multum sane hoc destinationes Reformatorum adivit, quod ipsorum Patronatus liberalior fuerit ac noster*). KELB, rkp. fasc. 596/3. Na nevšímavosť svetských patrónov voči „misionárom“ upozorňuje v Čechách pôsobiaci Štefan Leschka 30. 4. 1789, rkp. fasc. 598. V Uhorsku na to ostro poukázali Pavol Ježowicz 25. 5.1783, rkp. fasc. 595/1 a najmä Ján Ruffini 30.11.1783, rkp. fasc. 595/3, ktorý dal pomery kňazov v Čechách a na Morave do jasnej súvislosti so situáciou v ev. cirkvi a. v. v Uhorsku.
46. KOWALSKÁ, Eva: Vermischte Schulen: Kontroverse Auswirkungen der Josephinischen Toleranzpolitik. In: Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und Konfessionsgeschichtliche Beiträge (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte. 2. Reihe, Bd. 14). Hg. v. Karl Schwarz und Peter Švorc. Wien 1996, 115 – 124.
47. „Veľmi Ti (=Institorisovi) ďakujem, že si mojich poslucháčov odhovoriť od súhlasu so zmiešaním škôl. Mnohí boli naklonení prijať (tento) projekt, najmä potom, čo vyšiel intimát a preosviet. p. Szeletzky zo Sv. Jura im povedal, že časom budeme musieť akceptovať zmiešané školy a nech tak urobia teraz, keď môžu získať 200 zl. Táto suma bola silným argumentom“. (*Gratias TIBI maximas ago, quod Auditores meos retraxeris Consensu [...] quoad commixtionem Scholarum. Multi Auditorum meorum prodives erant ad acceptandum proiectum, nám plané eotum, cum Intimatum venisset, hic fuit Prerill. D.Szeletzky (=seniorátny inšpektor) St. Georgio, et meis dixerat, nos tamen cum tempore acceptare debere Scholas mixtas, acceptent ergo nunc cum 200 fl. lucrare possint. 200 hi flo-reni etiam magnum argumentum fuerant*). Samuel Palumbini v liste z 28. 7. 1788. KELB, rkp. fasc. 598.
48. Všeobecné stanovisko evanjelikov a. v. v KELB, rkp. fasc. 585/26, evanjelikov h. v. tamže, rkp. fasc. 485/10 (zostavené 1788). Rovnaké argumenty sa však používali aj v prípade možnosti otvorenia zmiešanej školy pre obe evanjelické konfesie! K tomu nedatované stanovisko anonymného autora-kalvína v EOL, AGE, IV. e. 4/II, fol. 294.
49. Takými boli napr. farár Ján Straka z Pukanca, obvinený superintendentom Szinowiczom dokonca zo socinianizmu, ako sa v danej dobe označovala osvietenským racionalizmom ovplyvnená teológia, alebo otec Andreja Sládkoviča, Ondrej

- Braxatoris, učiteľ v Krupine. Priaznivý názor na zmiešané školy mal aj František Wissnyi z Hubovej. List z 22. 3. 1788, KELB, rkp. fasc. 355.
50. Najväčšiu pozornosť vzbudili hromadné konverzie v oblasti Púchovskej doliny. Prípadosa zaoberala Trenčianska stolica a vo veci vydal viacero rozhodnutí aj panovník. ŠOKA Pezinok so sídlom v Modre, Ev. a. v. nem. cirkevný zbor Modra, i. č. 99/3a. Kauza sa ťahala až do konca 18. storočia.
  51. Policajní informátori sa vyjadrovali o protestantoch ako o zdroji možného rozvratu kráľovstva a v tomto zmysle informoval 27. 7. 1793 panovníka aj policajný riaditeľ Franz Gotthardi. HHStA Wien, Informationsbüro 1, Polizeiberichte 1792 – 1793, fol. 359.
  52. ŠOKA Pezinok so sídlom v Modre, Ev. a. v. cirkevný zbor Modra, i. č. 99/1.
  53. Brožúra s takýmto obsahom vyšla pod názvom *Acta sanctissimi Domini nostri Pii etc*, Vacov 1793, dokonca s povolením cenzúry. HHStA Wien, Informationsbüro 1, Polizeiberichte 1792 -1793, fol. 523.
  54. Imrich Pongrácz v tejto veci oslovil inšpektora Petra Balogha a dvorského agenta Štefana Zitkovszkého. List z 20. 1. 1795, KELB, rkp. fasc. 360/1.
  55. Ani otec jedného z odsúdených, Samuel Vrchovský, nepoznal oficiálny dôvod uväznenia svojho syna a len z ústneho podania vyrozumel, že išlo o vydanie alebo vlastnenie podozrivej knihy *Ungarische Gleichheit und Einheit*. Martin Lautsek (Lauček) a Samuel Wrchovszky (Vrchovský) v listoch z 10.1. a 21.2.1795. KELB, rkp. fasc. 360/1.
  56. Záujem širšej verejnosti vzbudili napr. prípady sporov Kosatzkého v Hlbokom, Mudronyiho v Kochanovciach (vyšetrovali ho dokonca ako prívrženca „Martinovičovej strany“). Obširne k tomu napr. Ján Bogady v listoch z r. 1798. KELB, rkp. fasc. 600.
  57. EOL, AGE, I. c. 1, 24.

I.3. Otázka intolerancie po vydaní Tolerančného patentu

V júni 1791 dal katolícky farár Juraj Treskoň v Bytčici (dnes súčasť Žiliny) na dovtedy spoločne používanom miestnom cintoríne vztýčiť kríž a vyhlbiť priekopu, oddeľujúcu od seba hrobové miesta pre katolíkov a evanjelikov.¹ Dal tak podnet k niekoľko rokov trvajúcim sporom medzi evanjelickým zemepánom barónom Jánom Calisiom (Kališom), nitrianskym biskupom Františkom Xaverom Fuchsom a Trenčianskou stolicou, ktoré napokon vyústili do pripevnenia Calisiom objednaného satirického textu na inkriminovaný kríž. To sa už stala z prípadu aféra, ktorá hrozila vyústiť do obvinenia zo zločinu urážky náboženstva.² Hoci farár konal pravdepodobne na podnet či s vedomím svojho nadradeného biskupa, v čase po prijatí (náboženského) zákona č. 26, ktorý potvrdil platnosť Tolerančného patentu a rozšíril niektoré ustanovenia v prospech nekatolíkov, sa jeho čin nepovažoval len za prejav netolerantnej povahy – postihnúť ho chápali skôr ako stelesnenie nálad, ktoré panovali v časti katolíckej verejnosti a prispievali k prehlbujúcej sa spoločenskej kríze. Uvedený príklad zároveň potvrdzoval, že napriek vydaniu Tolerančného patentu dominantná konfesia nebola ešte schopná vyrovnat' sa s možnosťami a právnymi zárukami pre menšinu predtým uznanú len z „milosti panovníka“.³ Nekatolíci sa na druhej strane nestačili zbaviť zakorenenej nedôvery voči štátnej moci a poskytnuté možnosti odštartovali skôr novú vlnu konfesionalizácie.

Desaťročie, ktoré uplynulo od vydania Tolerančného patentu 25. októbra 1781, bolo naplnené na jednej strane neskrývaným nadšením z možností obnovy cirkevného života evanjelikov oboch vyznaní, rozmachom ich publikačných a školských aktivít, ale aj veľmi rýchlo sa šíriacim sklamaním či už z postupu štátnych orgánov pri riešení žiadostí cirkevných obcí a ich problémov, alebo zo zavádzania takých opatrení, ktoré porušovali rámec možností poskytnutých Tolerančným patentom. Takýto rozporuplný dopad jedného z najvýznamnejších reformných opatrení Jozefa II. nebol náhodný: pramenil v historických skúsenostiach uhorských protestantov so štátnou mocou a jej uplatňovaním v každodennom živote. Uhorská verejnosť ako celok bola napriek skúsenostiam z koexistencie s protestantskými vierovyznaniami viac-menej skôr zaskočená znením patentu,⁴ než schopná rýchlo sa vyrovnat' s akceptovaním dovtedy prehliadaných menšín.

V prípade „menšín“ treba mať na zreteli, že toto označenie vyjadruje len číselný pomer jednotlivých vierovyznaní ku katolíckemu bez toho, aby sa chápali v dnešnom význame ako väčšinovou spoločnosťou akceptovaná zložka s priznanými a chránenými právami. Nekatolíci síce užívali čiastočnú náboženskú slo-

bod, ak sa za takú dá považovať výkon náboženstva na niekoľkých stanovených miestach a v súkromí, ale zostávali de facto v postavení podradných občanov bez možnosti výkonu funkcií v štátnej alebo mestskej správe, cechových orgánoch či nadobudnutia adekvátneho vzdelania, pokiaľ nástojili na deklarovaní svojej viery. Spoločenský tlak v podobe sankcií pre remeselníkov za neúčast' na procesiách, reštrikčné reverzy pred uzavretím zmiešaných manželstiev a následné tlaky na konverziu, odopierame udelenia pasov pre študentov alebo obchodníkov vyvolávali však nielen pocit krivdy, ale pestovali aj mentálnu odolnosť a nechť k akceptovaniu inovácií presadzovaných vrchnosťou – tie totiž znamenali zväčša zhoršenie dovtedajšieho stavu. Výsledkom bola mentalita uzavretej skupiny, lipnutie na tradícii a rezervovaný postoj voči okoliu.

Katolícku väčšinu s výnimkou jej špičiek⁵ našiel patent skôr nepripravenú, neochotnú ustúpiť svojim spoluobčanom najmä vo sfére každodenného života, ktorých sa Tolerančný patent svojimi dôsledkami dotkol: išlo napr. o dovtedy neslýchané možnosti ustanovenia cirkevnej obce administratívnym postupom – na základe splnenia stanoveného počtu veriacich, odkúpenia Častí obecných pozemkov na stavbu kostola či školy, o získanie pracovných miest v stoličnej správe alebo štátnych úradoch (dikastériách) len na základe odbornosti a pod. Takéto nečakané „zviditeľnenie“ komunít, vytlačených nielen na okraj miest či za ich hradby, ale aj z mestských a stoličných magistrátov a verejných úradov všeobecne, bolo napriek faktu spolužitia niekoľkých náboženských spoločenstiev vedľa seba pre uhorskú spoločnosť skutočným šokom. Ústupky voči nekatolíkom sprevádzalo navyše obmedzenie počtu cirkevných sviatkov (t. j. dní voľna!) a postupné odbúravanie prejavov barokovej zbožnosti (procesie, púte), spestrújúcich kolobeh všedného dňa, čo sa dotklo citlivej struny katolíkov. Každodenný život tých, ktorým mal patent priniesť uľahčenie, sa preto menil len veľmi pozvoľným tempom: tam, kde nastúpila reakcia v podobe odporu katolíckych spoluobčanov na údajne neoprávnene získané výhody nekatolíkov, sa dokonca mohlo schýľovať ku vzájomným konfliktom.

Reprezentácie jednotlivých konfesiónálnych táborov si však boli vedomé potreby riešiť situáciu, keď krajina musela mobilizovať vnútorné sily na obnovu svojho potenciálu a medzinárodného kreditu, a pritom na veľkej časti jej obyvateľstva zotrvala tradičný tieň podozrenia z možného prejavenia nelojálnosti voči štátu. Mýtus zrady nekatolíkov v priebehu stavovských povstaní sa odrazil v negovaní možnosti ich kolektívnej prezentácie (zákaz podávania sťažností v mene celej konfesie, odopieranie zvolania synody).⁶ Diskusie (najmä v publikovanej forme) s polemickým obsahom, a tým aj možnosť verejnej obrany, boli zakázané, takže katolícka verejnosť vcelku považovala opatrenia voči nim za opodstatnené a reagovala na Tolerančný patent skôr s neporozumením. Otázka typu „máme sa stať luteránmi“? (sollen wir lutherisch werden?), ktorú si kládli ľudové masy napr. v Bavorsku, kde nebolo spolužitie viacerých konfesii obvyklé,⁷ síce v Uhorsku nahlas nezaznela, no obavy z následkov uplatňovania patentu sa prejavili takmer okamžite.

Už len spôsob prijatia patentu, aký zvolil nový panovník, nezodpovedal

v Uhorsku zaužívanému a zákonom potvrdenému postupu: vydanie cestou cisárskeho reskriptu a navyše s odvolaním sa na vôľu usporiadať identickým spôsobom cirkevné pomery v dedičných krajinách a v Uhorsku bolo údajne jasným porušením uhorskej ústavy.⁸ Publicistika tej časti katolíckej reprezentácie, ktorá stála na pozíciách zachovania status quo, dôrazne poukazovala na to, že vydanie patentu vôbec nebolo potrebné, keďže zostávali v platnosti zákony upravujúce postavenie nekatolíkov. Tie mali mať v porovnaní s ním väčšiu záväznú silu, keďže boli prijaté na snemoch.⁹ Sám fakt existencie nekatolíkov v Uhorsku sa v dobových polemických spisoch katolíckych autorov považoval za dostatočný dôkaz tolerancie. Na panovníka sa dokonca apelovalo, aby trval na dôslednejšom uplatňovaní dovtedajšieho zákonodarstva, inak sa pri stupňovaní požiadaviek nekatolíkov môže dočkať z ich strany aj vzbury.¹⁰

Obrana status quo sa neobmedzila len na stránky rukopisných traktátov alebo letákov o danej problematike, ale odznela aj na oficiálnych politických fórach – generálnych kongregáciách (zasadaniach) stoličnej šľachty, na ktorých sa obvykle zverejňovali všetky kráľovské rozhodnutia. Bol to pomerne dlhý proces, lebo komunikácia panovníka s obyvateľstvom krajiny prebiehala prostredníctvom viacerých úrovní štátnej správy. Jeho rozhodnutie musela Uhorská dvorská kancelária odovzdať Kráľovskej miestodržiteľskej rade (KMR) a až tá s ním oboznámila jednotlivé stolice a slobodné kráľovské a banské mestá. Na zasadaniach ich magistrátov sa prípis prerokoval a rozhodlo sa o jeho zverejnení formou kurentácie (zaslaním obežníka) v jednotlivých obciach. Preto je pochopiteľné, že kým sa širšia verejnosť mohla oboznámiť s patentom, uplynulo niekoľko týždňov. Za ten čas sa však chýr o ňom šíril ústne vďaka niektorým osobnostiam, ktoré sa s ním stretli počas spracúvania na jednotlivých úrovniach správy, alebo prostredníctvom tlače. Tento zdroj bol najspoľahlivejší, lebo išlo o cenzúrou schválené články.¹¹ Vzhľadom na úroveň gramotnosti obyvateľstva sa však najmenej využíval.

Keďže úrady sa neponáhľali s oficiálnym oznámením znenia patentu, namiesto boli obavy z jeho nesprávneho výkladu. Už predošlá dezinterpretácia nariadenia zo začiatku roku 1780 o vysídlení 120 rodín „tajných“ evanjelikov z Moravy do Uhorska a Sedmohradska v tom zmysle, akoby sa im tu mal všade tolerovať slobodný výkon náboženstva, nabádala k opatrnosti.¹² Preto napr. Baltazár Pongrácz nechal patent vo svojej poddanskej obci Péteri (Peštianska stolica) verejne prečítať minimálne mesiac pred jeho oficiálnym vyhlásením, lebo predpokladal jednak netrpezlivosť svojich spoluveriacich, jednak očakával jeho zdržiavanie zo strany stolice. Neskorší priebeh zverejňovania patentu oficiálnou cestou mu dal za pravdu a odhalil mieru intolerancie, ktorá vládla na úrovni stolíc. Tie sa danou vecou zaoberali na zasadaniach, ktoré sa schádzali väčšinou od polovice januára až do apríla 1782. Usilovali sa argumentovať porušením uhorskej ústavy, a tým spochybníť platnosť patentu, prípadne odmietali zapísať do protokolu priebeh rokovania a jeho uznesenia.¹³ Len tam, kde bol prítomný vyšší počet evanjelickej šľachty, kongregácia sa konala skôr a mala pokojnejší priebeh. V Liptove napr. katolícky klérus vzal patent ústami kanonika

Frivaldského jednoducho na vedomie a diskusia o ňom sa niesla v miernom tóne.¹⁴ Väčšinou to však bolo naopak, a preto KMR rozhodla upustiť od prerokovania na kongregáciách a vyhlásenie patentu zverila priamo županom.

Nekatolíckych veriacich v Uhorsku najviac zaujímali praktické otázky ovplyvňujúce ich každodenný život: možnosti stavby kostolov a škôl, zriaďovanie nových cirkevných zborov a platenie štóly (poplatkov za cirkevné úkony) katolíckym farárom. Práve otázka štóly zostala neuralgickým bodom po celé 80. roky: zatiaľ čo v ostatných otázkach sa mohlo postupovať úradne stanovenou cestou, štóla zostávala pre katolícku cirkev nielen značným zdrojom príjmov, ale aj symbolom jej dominantného postavenia. Poplatky miestnym katolíckym farárom bolo totiž treba platiť aj za úkony, ktoré mohol vykonať miestny alebo príslušný nekatolícky duchovný. Jozef II. sa vzhľadom na problémy spojené s realizáciou svojej cirkevnej politiky voči katolíckej cirkvi neodhodlal odstrániť sporný bod vo vzťahu konfesii navzájom a voči štátu.

Ani zriaďovanie nových cirkevných obcí neprebiehala bez problémov a znenie Tolerančného patentu bolo príliš všeobecné, aby sa v praxi mohlo podľa neho postupovať. Realizácia všetkých úkonov spojených s kreovaním cirkevných zborov prebiehala v réžii miestnej vrchnosti, stolíc a miestodržiteľskej rady, a prax ukázala, že komplikovaný a zdĺhavý spôsob vybavovania žiadostí nebol náhodný. Pri každom úkone, o ktorý evanjelici oboch vyznaní požiadali, bolo potrebné predložiť viaceré svedectvá o konkrétnej situácii v danej obci (počet obyvateľov podľa vierovyznania, potvrdenie o zaplatení daní, o absencii dlhov dokonca súkromných osôb a pod.). Tie sa dali získať až po predložení žiadosti na stoličný magistrát, zostavení zmiešanej komisie a potvrdení jej zistení stoličným magistrátom a územne príslušným biskupom. Práve tu sa naskytila šanca, ako neustálymi obštrukciami sťažovať realizáciu možností, ktoré Tolerančný patent ponúkal. Uhorskí biskupi dokonca zostavili akýsi „katalóg obštrukcií“, ktorý bol napriek nesúhlasu panovníka prijímaný ako neoficiálna smernica.¹⁵ Konzervatívne naladenej katolíckej hierarchii to síce prinášalo isté uspokojenie, no do budúcnosti pripravovalo pôdu pre manifestovanie rozličných prejavov netrpzivosti, nespokojnosti a vzájomnej intolerancie, ktorej ohlasy sa stávali predmetom pozornosti Jozefa II. a príčinou jeho priameho angažovania sa v kauzách jednotlivých cirkevných komunít.¹⁶

Napriek komplikovaniu podmienok na vznik cirkevných obcí sa na mnohých miestach osvedčila životaschopnosť evanjelických komunít, ktoré v priebehu niekoľkých týždňov dokázali spracovať žiadosti o ustanovenie cirkevných zborov a povolenie výkonu náboženských obradov.¹⁷ Hoci v Uhorsku počet konvertitov nedosahoval čísla udávané pre Čechy a Moravu,¹⁸ predsa len úspechy v obnovovaní cirkevného života protestantov podnietili panovníka a katolícku hierarchiu k prijatiu „protiopatrení“. Takto sa totiž dá nazvať vydanie nariadenia Jozefa II. z 24. mája 1782 o zavedení 6-týždňového vyučovania katolíckej viery pre tých, ktorí oznámili vrchnosti úmysel konvertovať.¹⁹ Panovník sa ním zároveň bránil proti chýrom šíriacim sa najmä v rakúskej časti monarchie, že je príliš naklonený protestantom a zanedbáva katolícke náboženstvo.

Skúškou tolerancie však bolo uplatnenie tých možností, ktoré v súlade so znením patentu prekračovali miestne zvyklosti, najmä prezentovanie evanjelickej identity na verejnosti. Napr. v Bratislave sa prvá príležitosť naskytla 5. februára 1782, keď jeden z nemeckých farárov musel ísť vyslúžiť sviatosť chorej na predmestie do Petržalky. Niekoľko ďalších pohrebov na Podhradí, ktoré údajne nepatrilo do bratislavskej evanjelickej cirkevnej obce²⁰, už bolo zámenkou na sťažnosť mestského farára Žigmunda Kunicsa na porušovanie povolenej normy.²¹ Protesty proti návštevám evanjelických farárov u chorých alebo pohrebov však neiniciovali radoví veriaci, ale duchovní obávajúci sa narušenia stereotypu cirkevného života v danej obci a v neposlednom rade aj ujmy na štolárnych poplatkoch. Strach z takej interpretácie patentu, ako by sa s ustanovením cirkevnej obce malo skončiť ich platenie, mal reálne opodstatnenie. Veď napr. pri oznamovaní patentu v Banskom dištrikte nechal dištriktuálny inšpektor barón Juraj Hellenbach (nesprávne!) vyhlásiť, že štóla sa má platiť evanjelickým, a nie katolíckym farárom.²² Preto bolo namieste urýchlené vydanie a distribuovanie prekladov Tolerančného patentu, ktoré vo vysokom počte výtlačkov zabezpečil bratislavský tlačiar František Patzko.²³

Tolerančný patent nebol jediným nariadením panovníka, ktoré sa dotklo interkonfesionálnych vzťahov v Uhorsku. Dôležitou súčasťou náboženskej autonómie bola sféra vzdelávania, ktorá vo veľkej miere zabezpečovala kontinuitu konfesie. Líniu predošlej politiky Márie Terézie voči nekatolíckemu školstvu stanovil arcibiskup František Barkóczy a dodržiavala sa de facto až do panovníčkinej smrti. Leitmotívom bolo obmedzenie možností štúdia budúcich kňazov, z čoho vyplývali všetky následné opatrenia (degradovanie stredných škôl na úroveň gramatických – nižších gymnázií a redukovanie prípravy budúcich farárov v rámci Uhorska, obmedzovanie štúdia v zahraničí).²⁴ Postupná deštrukcia evanjelického školstva, ktorému vonkajší tlak odčerpával silu na vlastný rozvoj, priviedla viacerých k serióznym úvahám o tom, ako napriek nepriaznivým okolnostiam zachrániť školy ako miesta, odkiaľ môže cirkev čerpať zdroje na svoju regeneráciu. Projektu Gregora Fabriho z roku 1773, ktorý sa zaoberal už konkrétnym zameraním a metodikou vyučovania v jednotlivých typoch škôl a tried, predchádzali úvahy Jána Ambrózyho z roku 1762,²⁵ rokovania niektorých dištriktuálnych konventov aj zástupcov jednotlivých dištriktov v Pešti 14. septembra 1769.²⁶ Konkrétne výsledky sa podarilo dosiahnuť najmä na bratislavskom gymnáziu: rektor Jozef Bencúr počas svojho pôsobenia zaviedol presný a pre vyučujúcich i študentov záväzný plán štúdia a jednotné učebnice, čo normovalo prácu školy a upevnilo jej povest' najvýznamnejšej vzdelávacej inštitúcie evanjelikov a. v. v Uhorsku.

Zatiaľ čo pozornosť predstaviteľov evanjelickej cirkvi v jednotlivých dištriktoch sa v horizonte 70. rokov upriamovala na otázky zachovania, príp. zveľadenia jednotlivých stredných škôl, školská politika Márie Terézie už bola v štádiu, keď sa školstvo začalo považovať nielen za ecclesiasticum, ale v pravom zmysle slova za politicum, nadradené aj záujmom jednotlivých konfesií. V súlade s tým sa mal realizovať štátny dozor nad školstvom v Uhorsku ako celkom, protes-

tantské nevynímajúc. Na tento účel už boli roku 1776 pripravené účinné páky – školské obvody a systém školskej správy.²⁷ Sformulovanie tohto cieľa v rámci *Ratio educationis* roku 1777 bolo pre evanjelikov pomerne veľkým prekvapením. Napriek deklarovanej akceptácii školskej autonómie protestantov sa už tu jasne definoval princíp jednotnosti a rovnakosti (Gleichheit a Gleichförmigkeit), ktorý sa mal uplatniť v plnej miere najmä na úrovni ľudového školstva. Táto oblasť bola pritom tradične akoby mimo centra pozornosti evanjelického vzdelávania (príjajme nej nebola prioritou) a nebolo ľahké vysporiadať sa s argumentmi štátnej školskej správy o potrebe jednotného konceptu elementárnej výchovy občanov.

Reakcia na seba nedala dlho čakať, o to viac, že po roku 1773 Mária Terézia povolila predkladať všeobecne formulované sťažnosti a petície, i keď zatiaľ len na súkromných audienciách.²⁸ Pod dojmom z vizitácií, ktoré v niektorých prípadoch viedli duchovné osoby a s profesormi dišputovali napr. o vyučovaní filozofie, sa generálny inšpektor Peter Zay rozhodol zvolať do Pešti na 17. mája 1778 poradu o školských otázkach.²⁹ Okrem vypracúvania obsiahleho analytického spisu *Considerationes quoad Rationem educationis*, ktorý bol neskôr použitý pri rokovaní so Študijnou dvorskou komisiou³⁰, však evanjelici a. v. vzhľadom na zahraničnopolitickú situáciu monarchie (začiatok vojny s Pruskom) čakali s predložením rozsiahlejšej petície. Dve kratšie podania z roku 1778 a 1780 síce principiálne odmietli myšlienku regulovať obsah vyučovania na evanjelických školách prostredníctvom oktrojovaných učebníc a učebných plánov, no na druhej strane akceptovali potrebu sprístupniť elementárne vzdelanie širokým vrstvám obyvateľstva. V súvislosti s tým sa pripúšťala spolupráca so štátom, resp. predstaviteľmi štátnej školskej správy. Čakalo sa aj, že znenie *Ratia* sa ešte bude meniť a podarí sa v ňom precíznejšie formulovať zásadu a mieru školskej autonómie protestantov.

Ako bude dozor štátu vyzeráť, si jednotlivé cirkevné obce uvedomili po prvých návštevách inšpektorov ľudových škôl a riaditeľov školských obvodov vo svojich školách: sprevádzalo ich preskúšavanie žiakov a učiteľov, zisťovanie používaných učebníc, predkladanie učebných plánov, požiadavka zaviesť predpísaný spôsob vyučovania a učebnice a vyslať učiteľov na povinné zaškolenie.³¹ Styk s predstaviteľmi školskej správy pritom prinášal rôznorodé skúsenosti: zatiaľ čo v Bratislave bol tamojší riaditeľ školského obvodu gróf František Balassa považovaný za tolerantného človeka,³² jeho kolegovi v Banskej Bystrici, biskupovi Františkovi Berchtoldovi, stáli po boku exjezuiti: inšpektor ľudových škôl František Xaver Demeter a ako škôldozorca riaditeľ gymnázia Matej Plathy. Vzájomná komunikácia bola poznačená najmä skúsenosťami z konania konkrétnych osôb, ktoré vystupovali ako predstavitelia školskej správy. Ak sa na jednej strane podarilo inšpektorovi – bratislavskému kanonikovi Gašparovi Pálovi ab Ehrenfels vo Svätom Jure dosiahnuť už roku 1779 zriadenie spoločnej, tzv. zmiešanej školy pre katolíkov a luteránov, jeho kolega M. Plathy vzbudzoval jednoznačnú nedôveru. Prispelo k nej napr. Plathyho negovanie práva novozvoleného asesora Zvolenskej stolice baróna Jána Calisia (Kališa), evanjelika a. v., zasadať na rokovaní generálnej kongregácie Zvolenskej stolice v lavici určenej

pre magnátov, a teda pred kanonikmi. Plathy sa evidentne nevedel zmieriť s tým, že do stoličných funkcií sa mohli dostať nekatolíci a z titulu svojej funkcie a pôvodu aj zaujať miesto pred reprezentantmi duchovného stavu. Verejne proti tomu protestoval a zaútočil dokonca na česť celého rodu, ktorý patril len od roku 1715 medzi indigenov (cudzincov s akceptovanými šľachtickými právami). Zdanlivo malicherný spor museli napokon riešiť (v prospech Calisia) aj najvyšší predstavitelia Uhorska – prímas Jozef Batthyányi i kráľovský sudca.³³

Ak sa však na prelome 70. – 80. rokov v oblasti školstva všeobecne nevyskytli väčšie problémy medzi evanjelickým obyvateľstvom a vedením školských obvodov,³⁴ nebol to výsledok individuálneho ústretového konania jednotlivých štátnych úradníkov, ale zlyhania prvej fázy školskej reformy. Jej ťažiskom bola oblasť katolíckeho stredného školstva, pre ktoré bol k dispozícii relatívny dostatok finančných prostriedkov (z majetkov zrušených jezuitov) i vyučujúcich (najmä piaristov). Nedarilo sa však výraznejšie meniť obraz elementárneho vzdelávania, ktoré malo byť doménou rôznych typov ľudových škôl. Jeho reforma bola totiž finančne náročná: vyžadovala si prípravu a vydanie sady učebníc, zaškolenie veľkého množstva učiteľov, prebudovanie mnohých objektov škôl. Značnú časť nákladov mali znášať mestské a obecné pokladnice a v nemalej miere aj rodičia detí. Evanjelici zasa akceptovali prítomnosť predstaviteľov štátnej školskej správy v školách len v čase vizitácií a skúšok, ďalej ich vplyv nedosiahol. Jozef II. si síce hneď na počiatku svojej vlády vytýčil za jednu z úloh akcelerovať zakladanie škôl patriacich pod kontrolu štátu, no vydanie Tolerančného patentu tento proces do istej miery opäť pribrzdilo. Protestanti dostali garanciu, že môžu uplatňovať svoju školskú autonómiu, čo posilnilo ich sebavedomie a neochotu rokovať o prispôbení svojich škôl nárokom štátu na kvalitu a zameranie vyučovania. Dosiahli napokon odloženie rokovaní o uplatňovaní vplyvu štátu v ich školstve, ale tento krok sa ukázal byť prinajmenej v oblasti elementárneho školstva kontraproduktívny.

Pokiaľ sa totiž pozornosť evanjelických pedagógov a politikov zameriavala na vypracúvanie obsiahlych dokumentov, obraňujúcich ich školskú autonómiu, Viedni sa podarilo presunúť rozhodujúce právomoci na tamojšiu Študijnú dvorskú komisiu.³⁵ V nej sa zásluhou Gottfrieda van Swietenena presadila moderná myšlienka o svetskom charaktere všeobecného vzdelávania a dôslednom oddelení vyučovania náboženstva od ostatných predmetov. Konkrétnym výrazom tejto tendencie sa stal projekt zakladania zmiešaných škôl, kde sa mali spoločne vzdelávať deti bez rozdielu vierovyznania, dokonca pod vedením učiteľov z rôznych konfesíí. Do života sa začal zavádzať od septembra 1785 a pre evanjelickú verejnosť bolo značným prekvapením, že na jeho realizácii sa podieľali viacerí jej predstavitelia. Išlo o osobnosti, ktoré boli úzko spojené s viedenským dvorským prostredím (Gabriel Prónay), patrili k slobodomurárskej komunite (Ferencz Kazinczy) alebo k prívržencom nemeckej osvietenскеj teológie (Ján Klanica). Pri kontaktoch s evanjelickými zbormi dokázali zdôvodniť zámer Jozefa II. poskytnúť všetkým deťom možnosti elementárneho vzdelania a neobmedziť pritom sféru náboženskej výchovy, zároveň aj výhodnosť zavedenia

zmiešaných škôl: v ich prospech hovorila nielen možnosť ušetriť značné financie, ale aj získať vzdelanú osobu, schopnú kázať tam, kde nebol ustanovený farár a kostol.³⁶

Napriek uvedeným argumentom bola myšlienka zmiešaných škôl pre evanjelické komunity nezriedka šokom. Vyše storočie ochraňovaná predstava „školy ako predsiene kostola“ a často jediného konzervátora evanjelickej vzdelanosti sa de facto rušila v dobe, keď panovník zaručil tolerovanie nekatolíckych vyznaní! K tomuto zásadnému konštatovaniu sa pridávali ďalšie argumenty, ktoré mali zvrátiť či zdržať zavádzanie zmiešaných škôl do života: na prvom mieste sa odsudzoval zdanlivý indiferentizmus vyučovania v zmiešaných školách. Takto sa totiž vysvetľovala zásada, že nielen všetky učebnice a obsah „laických“ predmetov majú byť očistené od akýchkoľvek konfesiónálne sporných miest, ale aj vyučovanie mala rámcovať na tento účel zostavená spoločná, resp. konfesiónálne neutrálna modlitba a školská pieseň.³⁷ Neprijateľné bolo zdôrazňovanie „len“ kresťanského charakteru zmiešaných škôl, lebo „kresťanské presvedčenie obsahuje v sebe aj katolícke náboženstvo“.³⁸ Od odstránenia konfesiónálneho rámca vyučovania má byť len krok ku konverzii, pretože náboženské presvedčenie nebudú upevňovať ani pevné princípy, ani rozvinutý intelekt. Každé vierovyznanie má údajne svoj „spôsob vedenia rozumu“ a vzdelávania myslí, ktorý keď sa naruší, povedie k rozkladu doktríny.³⁹ Vyčlenením vyučovania náboženstva do hodín mimo spoločného vyučovania, resp. aj mimo priestoru školy by sa de facto degradovala úroveň vzdelania a zmiešané školy by sa stali zdrojom napätia a disharmónie medzi občanmi!⁴⁰ Tieto všeobecne koncipované úvahy o neprijateľnosti myšlienky zmiešaného školstva sprevádzala rozsiahla kampaň, počas ktorej sa v domácej i zahraničnej tlači podrobili tvrdej kritike učebnice pre normálne školy i samotný projekt zmiešaných škôl.

Je nepochybné, že motivácia evanjelikov pramenila v predchádzajúcich skúsenostiach so zásahmi do ich školskej autonómie, v ústrety im však vychádzal aj postoj katolíkov – cirkevnej hierarchie i radových spoluobčanov. Uhorskí biskupi mali rovnakú obavu z „poštátňovania“ školstva a oslabovania náboženského charakteru vyučovania,⁴¹ hoci celá školská reforma mala o. i. za cieľ skvalitniť práve vyučovanie náboženstva.⁴² Ani katolícke deti v zmiešaných školách nemali byť ukrátené: malo sa síce odohrávať mimo rámca obvyklého rozvrhu, no mal im ho sprostredkovať priamo duchovný. Farári, o to menej radoví veriaci, však neboli zväčša pripravení akceptovať nový typ škôl. Duchovných znepokojovalo, že strácali aj priamy dohľad nad prácou školy, lebo podľa nariadenia z 25. februára 1786 sa škôldozorcami mohli stať len svetské osoby. Preto bola na mieste požiadavka bývalého školského inšpektora F. X. Demetera, aby sa rozhodnutie o vylúčení farárov zo školského dozoru oznámilo a vysvetlilo aj biskupom, lebo títo pravdepodobne nútili duchovných naďalej účinkovať vo funkciách škôldozorcov.⁴³ Dialo sa tak najmä na dedinách, kde farári boli často jedinými vzdelanými osobami, schopnými kontrolovať chod školy. Napriek tomu však napr. farár v obci Neded, ktorý si neoprávnene ponechal úrad škôldozorca zmiešanej školy, vstúpil katolíckym rodičom, aby

si všímali, a teda i hodnotili úroveň náboženského vyučovania svojich detí. Pod jeho vplyvom katolícki rodičia vyberali svoje deti zo školy, hoci podľa svedectva dvoch oficiálne určených škôldozorcov v škole dosahovali dobré výsledky.⁴⁴

Ani poukazovanie na porušovanie princípov patronátneho práva pri manipulácii so školskými fundáciami a na zásady prirodzeného a pozitívneho práva rodičov zvoliť pre deti vhodný typ vzdelávania neodradilo štátnu školskú správu od presadzovania myšlienky zmiešaných škôl. Na mnohých miestach sa tak prehlbila nedôvera voči štátnym orgánom a ich predstaviteľom, keď títo navyše nezriedka vystupovali z pozícií radikálnych osvietencov. Takto sa javil napr. blízky spolupracovník Gabriela Prónaya, Ján Klanica, absolvent univerzity v Jene a neskôr rektor ev. školy v Banskej Bystrici.⁴⁵ Keď nástojil na zavedení takejto školy v Banskej Bystrici, vzbudil búрку nevôle v celom konvente, ktorý sa jednotomyseľne (pritom menovite) vyslovil proti. Nepomohli ani výzvy kráľovského komisára (evanjelika a. v.) Ladislava Prónaya, záruka ponechania budovy dovtedajšej ev. školy vo vlastníctve evanjelikov, ponuka príspevku z mestskej pokladnice na vydržiavanie evanjelických učiteľov, ani poukázanie na úspešné pôsobenie obdobných škôl v Brezne, Zvolene, Pukanci a Krupine, „kde sa rovnako ako v Banskej Bystrici nachádzali rozumní a predvídavi protestanti“.⁴⁶ Odpor Bystričanov ešte vystupňoval návrh vyriešiť vec obídením konventu, keď zriadenie školy mal dohodnúť len magistrát, volená obec, Ján Klanica a delegát kráľovského komisára. Formálne zriadiť zmiešanú školu a vyučovanie ponechať v pôvodnej podobe, ako sa to podarilo napr. vo Zvolenskej Slatine, sa konvent neodvážil.⁴⁷

Napriek všetkým problémom s prekonávaním vzájomnej nedôvery a intolerancie sa v priebehu niekoľkých rokov predsa podarilo myšlienku spoločného používania škôl uviesť do života. Razantný postup Gabriela Prónaya, Jána Klanicu v Bratislavskom a Ferencza Kazinczyho v Košickom školskom obvode priniesol zriadenie niekoľkých desiatok zmiešaných škôl. V jednotlivých lokalitách sa našli aj duchovní a predstavitelia obecných komunít, ktorí dokázali pochopiť výhodnú možnosť podpory zo strany štátu (resp. študijného fondu) alebo mestskej pokladnice.⁴⁸ Len tak si mohli najmä nekatolícke obce dovoliť ustanoviť aspoň jedného vlastného učiteľa, keď rastúca drahota v čase vojny s Tureckom ohrozovala ich ekonomickú stabilitu a znemožňovala otvorenie riadnej vlastnej školy.

V pozadí ťažko prekonávaných obáv nekatolíckych obyvateľov zo zmiešaných škôl sa skrývala nedôvera voči všetkému, čo nezodpovedalo litere Tolerančného patentu.⁴⁹ Ich postoj pritom nebol neobvyklý: niekedy bol podozrivý už len priaznivý vzťah ku katolíckym spoluobyvateľom.⁵⁰ Živnú pôdu pre konzervovanie nedôvery a intolerancie na strane protestantov však predstavovali aj snahy Jozefa II. o presadenie (či skôr oktrojovanie) novej liturgie pre evanjelikov v Uhorsku, ako aj pokusy ustanoviť nový model riadenia evanjelickej cirkvi prostredníctvom konzistória. Ďalším sporným krokom panovníka, ktorý vyhrotil interkonfesijné vzťahy bez toho, aby sa dočkal realizácie, bolo vytvorenie možnosti spoločného využívania kostolov katolíckymi aj nekatolíckymi (tzv. simulta-

neum). Praktický cieľ – ušetriť jednej zo strán náklady na novostavbu sa stretol s nepochopením v oboch konfesiónálnych táboroch, a to napriek zdôrazneniu, že na ríšskych územiach nie je simultaneum ničím neobvyklým.⁵¹ S výnimkou Skalice, kde mestský magistrát najmä spočiatku vychádzal evanjelikom v ústrety pri realizovaní možnosti Tolerančného patentu,⁵² sa nikde neuvažovalo o alternatívnom používaní kostolov. Nariadenie ani nebolo zverejnené obvyklou cestou (len sa dalo na vedomie magistrátom, biskupom a superintendentom), aby sa najmä katolícke obyvateľstvo, frustrované zásahmi do foriem zbožnosti zo strany štátu, nepostavilo prudko na odpor. Práve takto reagovali napokon aj skalickí katolíci, ktorí nesúhlasili s alternatívnymi bohoslužbami ani v jednom z navrhovaných kostolov. Ako nerealistické bolo „simultaneum“ už v priebehu roka (27. januára 1789) zrušené.

Trvalejším výsledkom realizácie Tolerančného patentu bolo výraznejšie zastúpenie príslušníkov nekatolíckych konfesií vo verejnom živote. Citlivou bola najmä oblasť funkcií v rôznych výkonných orgánoch štátnej správy, kde sa zrušila povinná príslušnosť ku katolíckemu náboženstvu a jediným kritériom sa stala odbornosť resp. schopnosť zastávať funkciu. Formálna prekážka – prísaha úradníka o. i. na Pannu Máriu a všetkých svätých⁵³ v jozefínskom období – odpadla, no napriek tomu nenastal hneď prílev nekatolíkov do úradov. Evanjelickí vzdelanci mali možnosť získať kvalitné svetské vzdelanie len v zahraničí. Tamojšie nákladné štúdium však predpokladalo dobré finančné zabezpečenie najmä z vlastných zdrojov, lebo väčšina štipendií bola určená pre študentov teológie. Až skvalitnenie výučby na stredných školách a priblíženie sa niektorých (Bratislava, Kežmarok, Šopron) úrovni kráľovských akademií (s filozofickou a právnickou fakultou), ako aj umožnenie štúdia na akademiách a univerzite zväčšilo šance na uplatnenie nekatolíkov v byrokracii. Aj tak boli nekatolíci v úradoch a magistrátoch väčšiny stolíc a miest, o to viac v štátnych úradoch zrejme istý čas raritou a ich akceptácia narážala na problémy, ako v prípade vyššie spomínaného Jána Calisia.⁵⁴ Napriek tomu sa postupne dostali na najvplyvnejšie posty a patrili k hlavným nástrojom realizácie jozefínskej politiky.⁵⁵ Radikalizácia reformného kurzu (najmä zavedenie úradovania v nemčine, príprava zdanenia šľachty a centralizácia správy) a na druhej strane jeho postupná stagnácia v dobe vojny s Tureckom však robili z exponentov viedenskej (dvorskej) politiky vo verejnej mienke hlavných nepriateľov Uhorska: takto ich vnímali stúpenci uhorskej autonómie, rovnako ako tí, ktorí naliehali na dokončenie reforiem.

Polarizácia spoločnosti ku koncu vlády Jozefa II. oživila delenie nielen podľa politických postojov, ale aj podľa konfesiónálnej príslušnosti. Evanjelikovi podozrievali, tentoraz oprávnené, z tajných rokovaní o odovzdaní uhorskej koruny niektorému zo zahraničných princov.⁵⁶ Ich konanie zapadalo do plánov patriotickej opozície, ktorá sa však po smrti Jozefa II. diferencovala počas rokovania stoličných kongregácií a následne aj uhorského snemu o náboženskej otázke. Spochybenie platnosti Tolerančného patentu a pokus o obnovenie statusu katolíckej cirkvi z predošlého obdobia vyostrilo situáciu

a uľahčovalo prenikanie ideí Francúzskej revolúcie do Uhorska.⁵⁷ V rýchlo nasledujúcich udalostiach sa stupňovalo spoločenské napätie a hrozilo prepuknutie otvorenej „náboženskej nenávisť“. Až takéto dôsledky oprávnené predvídal nekonformný pozorovateľ udalostí Pavol Šramko, evanjelický kňaz v Nemeckej Lupči, ktorý vypracoval rozsiahly a dosiaľ necitovaný spis *De conciliandis Hungaris proiectum*.⁵⁸ Obsiahlo sa v ňom zamýšľa nad tým, ako upokojiť náboženskú nevraživosť, ktorá rozvracia štát, a recept nachádza vo vytvorení konzistória na čele s uhorským prímasom (!), kde by mali po troch zástupcoch všetky hlavné cirkevné spoločenstvá v Uhorsku: katolíci, pravoslávni, evanjelici a. v. a h. v.⁵⁹ Tento orgán sa mal zaoberať všetkými kauzami, ktoré by sa dotýkali spolunažívania konfesí vo svetskej sfére ich účinkovania a jeho štatút mal byť schválený snemom. Problémom sa Šramkovi videla byť previazanosť katolíckej cirkvi s kúriou, a preto v duchu cirkevnoprávnych zásad jozefinizmu navrhol panovníkovi dôsledné uplatňovanie patronátneho práva voči katolíckej cirkvi.⁶⁰ Šramkov pozoruhodný utopický plán sa nedočkal realizácie, ale mohol rezonovať v kruhoch (najmä svetských) stúpencov reformného katolicizmu, ktorí zabránili zrušeniu Tolerančného patentu a dosiahli prijatie nekatolíkom priaznivo formulovaného zák. článku 26/1791.⁶¹ Naznačoval zároveň, že duchovným tej doby nebola cudzia myšlienka zmierenia všetkých konfesí a odstránenia prejavov náboženskej intolerancie.⁶² Bol symbolickým vyústením obdobia jozefinizmu v radoch evanjelického duchovenstva, ktoré sa pokúšalo emancipovať nielen v rámci svojej cirkevnej štruktúry, ale aj aktívne zasiahnuť do chodu celej spoločnosti.

Poznámky

1. Dokumenty týkajúce sa prípadu v Bytčici sú v SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 140, fasc. I, resp. kr. 141, fasc. VI.
2. Autorom textu bol Ondrej Plachý. Autograf nápisu s jeho vysvetlením tamže, kr. 141, fasc. VI, fol. 38.
3. Ako akt panovníkovej milosti sa deklarovali *Explanatio Leopoldina a Resolutio Carolina*, z ktorých vyplývali právne dôsledky pre existenciu protestantov v Uhorsku. Tento postup, spolu s uplatnením znenia uhorského kanonického práva, oprávňoval aj Jozefa II. na vydanie normy v podobe kráľovského patentu a víťali ho aj stúpenci reformiery v Uhorsku. K tomu WANGERMANN, Ernst: *Österreichische und ungarische Briefe zum Reformwerk Josephs II. und zur ständisch-adeligen Oppositionsbewegung in Ungarn*. In: *Kultur und Politik in Österreich und Ungarn* (Hg. P. Hanák, W. Heindl, S. Malfer, E. Somogyi). Wien – Köln – Weimar 1994, 30-31.
4. príčinách a krokoch vedúcich k vydaniu Tolerančného patentu existuje bohatá literatúra vrátane jeho podrobnej analýzy. Tu upozorňujem len na najzávažnejšie práce: BARTON, Peter „Das“ Toleranzpatent von 1781. Edition der wichtigsten Fassungen. In: *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des*

18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II. Hrsg. v. Peter F. Barton. Wien 1981, 152 – 202. MÁLYUSZ, Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest 1939, novšie KOSÁKY, Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. (1. vyd.) Budapest 1980, 386 – 396.
5. Ich mienku vyjadrovala napr. obsahla báseň *Freude, eines gegen die Protestanten wohl gesinnten Römisch-Katholischen Christen über das [...] Edict, vom 15.8bris A.1781*. Archív slovenského písomníctva a literatúry SNK, Martin, rkp. MJ 729. Išlo o reakciu na vydanie patentu a jeho obranu v rámci rakúskej časti monarchie.
  6. Podrobnú analýzu, ako k danému stavu prišlo, podáva spis *Pro Memoria. Nachricht von dem Zustande des Protestantischen Wesens in Ungarn*. SNA Bratislava, archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. III, fol. 42 – 54.
  7. HERSCHE, Peter: „Lutherisch werden“ – Rekonfessionalisierung als paradoxe Folge aufgeklärter Religionspolitik. In: *Ambivalenzen der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann*. Hg. v. Gerhard Ammerer, Hanns Haas. Oldenbourg 1997, 155 – 168.
  8. *Reflexiones circa Benignam Resolutionem in Negotio Religionis*. SNA Bratislava, Bratislavská kapitula, súkromný archív, secretarius-acta, fasc. C 56, No. 32, fol. 12 – 15. Tento argument použila neskôr napr. Šarišská stolica na generálnej kongregácii 3. 4. 1782. EOL, AGE, I. b. 7, č. 26.
  9. Stanovisko náboženskej komisie Kráľovskej miestodržiteľskej rady z 18. 3. 1782. OSzK Budapest, rkp. oddelenie, fol. lat. 1995/1, fol. 206 – 223.
  10. *Dissertatio Ecclesiastica et Politica de Iure et Dominio Religionis Catholicae in Hungaria*. SNA Bratislava, Bratislavská kapitula, súkromný archív, secretarius-acta, fasc. C 56, No. 33. Viedenský dvor však mal k dispozícii aj opačné stanovisko, ktoré prezentoval radikálny Jozef Grossinger ako *Maximae, pro R(egno) Hungariae seu Proiectum, in opprimendam Nobilitatem Hungaricam vergens [...] 1781*, kde 26. bod výslovne zdôrazňoval, že tolerancia zaručí „rakúskemu domu“ v Uhorsku mier a poriadok. Luteráni a kalvíni sú údajne väčšou ozdobou dvora než katolíci. KELB, rkp. fasc. 241/5 (odpis).
  11. Viedenské latinské, ale aj iné nemecké noviny (Erlangenské a i.) sprostredkúval svojim priateľom napr. Michal Institoris. Doklady o tom v korešpondencii adresovanej M. Institorisovi v KELB.
  12. Išlo o poslednú deportáciu usvedčených „tajných“ evanjelikov z Čiech a Moravy, o charaktere ktorej svedčí oddelenie detí z niektorých rodín zo Vsetína od rodičov a ich ponechanie vo výchove u katolíckych opatrovníkov. Hofkammerarchiv Wien, Camerale Ungarn, 1780 Protokoll, fasc 1, fol. 341, 393. Chybnú interpretáciu intimátu o riešení ich situácie naznačujú správy o prenasledovaní tých, ktorí boli v styku s tajnými evanjelikmi na moravsko-slovenskom pomedzí. Ján Martini v liste M. Institorisovi 11. 6. 1780, KELB, rkp. fasc. 346.
  13. Informácia Jozefa Bencúra v liste M. Institorisovi 9. 2. 1782, KELB, rkp. fasc. 348. V Nitrianskej stolici ešte aj začiatkom marca vládlo o Tolerančnom patente „najhlbšie mlčanie“ (*altum silentium*). Ondrej Lekeney v liste M. Institorisovi 2. 3 1782, KELB, rkp. fasc. 594/2. Podobne prebiehali aj kongregácie Bratislavskej a Trenčianskej stolice. EOL, AEG, I. b. 7, č. 25, 27.

14. Kongregácia Zvolenskej stolice zverejnila patent už 15.12.1781. Priebeh kongregácie v Liptove opisuje Pavol Schramko v liste M. Institorisovi 13. 2.1782. KELB, rkp. fas. 348.
15. Ich základ tvorili *Puncta schematica, iuxta quae in negotio Religionis [...] Investigationes peragenda sunt*. Pozri odpis v SNA Bratislava, archív rodu Zay, Bučiansky archív - Ján Kališ, kr. 141, fasc. IV, fol. 80 – 82. Splňanie odporúčaní zašlo až do takej miery, že za svedkov pri potvrdzovaní údajov o podmienkach v obci sa povolávali sedliaci a ľudia neznalí latinčiny a práva. Detailnú analýzu spôsobov, ako sa sťažovalo uplatnenie Tolerančného patentu, podáva anonymný spis *Schreiben eines Wienerers an einen im heiligen römischen Reich wohnenden Ungarn*. B. m. 1783, 21 n.
16. Daniel Crudi v liste Jánovi Calisiovi (Kališovi) 22. 5. 1782 dokonca referoval, že panovník si dal poslať všetky neriešené kauzy do Viedne. SNA Bratislava, archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. IV, fol. 40. Podobne aj 9. 4. 1783. Tamže, fol. 68.
17. Od publikovania patentu (vo Zvolenskej stolici napr. 15. 12. 1781) do polovice marca 1782 vzniklo údajne len v rámci Banského dištriktu 13 nových cirkevných obcí. Ondrej Paraszka v liste M. Institorisovi 21. 3. 1782. KELB, rkp. fasc. 594/2. Celkový počet ev. cirkevných obcí vzrástol do augusta 1783 o 130. Gabriel Prónay v liste Petrovi Zayovi. EOL, AEG, I. b. 11, č. 5. Zrejme však išlo o počet obcí, ktoré ešte len požiadali o schválenie a povolenie výkonu náboženstva a de facto reštituovali bývalý stav.
18. Počet tajných protestantov sa tu odhadoval na 80 000 rodín. J. Martini v liste M. Institorisovi, 11. 6.1780. KELB, rkp. fasc. 346.
19. Nariadenie publikovala KMR 20. 6.1782. ŠOKA Pezinok so sídlom v Modre, Ev. a. v. nemecký cirkevný zbor Modra, inv. č. 91, fol. 8.
20. KELB, Chronicon eccl. part. (bez sign.), fol. 317. Záznamy o pohreboch 7. 2. 1782, 26. 2. 1782.
21. Kunics nazval konanie evanjelikov *drzostou*, neuvedomujúc si, že evanjelici z Podhradia, ale aj Petržalky a Schlossbergu sa „poistili“ oficiálnym privilégium z r. 1781, ktoré potvrdilo ich príslušnosť do bratislavskej ev. a. v. obce. KELB, rkp. fasc. 685/40.
22. Daniel Boczko v liste M. Institorisovi 12. 4. 1782. KELB, rkp. fasc. 348.
23. Len do Prešova sa poslalo 500 výtlačkov v češtine a 200 v latinčine. Michal Semian v liste M. Institorisovi 15. 3. 1782. KELB, rkp. fasc. 348.
24. Barkóczyho stanovisko z 20. 4.1763 v odpise v KELB, rkp. fasc. 208/1.
25. *Religiosae Considerationes et Desideria de Corrupto Statu Ecdesarum et Scholarum Evang., Authore [...] Joanne Ambrosy I. Cottus. Arvensis Iudice Nobilium Evangel. Anno Dni. 1762 concepta*. EOL, AEG, I a 16, č. 5.
26. *Determinationes de Scholis publicis in meliorem ordinem redigendis*. KELB, rkp. fasc. 585/5.
27. KOWALSKÁ, Eva: Bratislavský študijný obvod v prvom období svojej existencie (1776 – 1806). Zborník FF UK a ÚML UK, 32 – 33/ 1981 – 1982, Bratislava, 1986, 71 – 92.
28. obsahu a priebehu prvej audiencie referuje *Repraesentatio gravaminum communium in negotio religionis a Diarium deputationis Ao. 1774* v EOL, AEG, I. e. 10, No. 21 a 22.

29. *Conventus Evangelicorum Prothocollum*. KELB, bez sign., fol. 612 – 613. V Bratislave sa napr. žiadalo redukovať vyučovanie filozofie, pretože v obdobnom rozsahu sa mala prednášať len na kráľovských akadémiách. Pozri príписы F. Balassu riaditeľom gymnázií z 30.12. 1776, 5. 3. 1777 a 23.1.1778. KELB, rkp. 585/14,169/3 a EOL, AEG, I. a. 23, No. 13.
30. Prípravu organizoval František Radvanský v spolupráci s bratislavským inšpektorom Michalom Gombosom a pravdepodobne aj s Jozefom Bencúrom.
31. Preßburger Zeitung, 1. 5. 1779.
32. *Conventus Evangelicorum Prothocollum*, fol. 616.
33. SNA Bratislava, archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. IV, fol. 18 – 24.
34. Obavy z možných dôsledkov uplatnenia *Ratio educationis* vyjadril explicitne napr. Daniel Crudi v liste M. Institorisovi 31. 8. 1779. KELB, rkp. fasc. 593/1779 – 1780.
35. CSÓKA, Lajos: Das erste Zeitabschnitt staatlicher Organisation des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn (1760 – 1791). A gróf Klebelsberg Kunó Magyar történetkutató intézet Évkönyve IX, Budapest 1939, 93 – 94.
36. Toto bolo podstatou návrhu Gabriela Prónaya na podporu šírenia zmiešaných škôl z 8. 12. 1787, ktorý bol následne prijatý a vydaný ako dvorský dekrét 31. 1. 1788. MOL Budapest, C 69, 1788, Schol. Nat., fons 20, pos. 1, fol. 366 – 370.
37. V nemeckej, maďarskej a slovenskej verzii vyšla u Šimona Petra Webera v Bratislave, 1786. Exemplár v SOKA Banská Bystrica, fasc. 1016/76.
38. Michal Szinowicz v liste M. Institorisovi 24.8.1789. KELB, rkp. fasc. 355.
39. Námietky evanjelikov h. v. proti zmiešaným školám pravdepodobne z konca r. 1787. KELB, rkp. fasc. 485/10 (odpis).
40. Tamže, rkp. fasc. 585/26.
41. *Der Cardinal hat [...] eine stundenlange Rede gehalten, und darinnen uns Protestanten Recht gegeben, daß die Schulen als ein Religions-Stück betrachtet werden könnten. [...] Die Ursache dieser besonderen [...] Meinung soll die Furcht seyn, daß nicht etwan, nach dem einmahl die Schulen pro re mere ciuili declarirt werden sollten, der Kayser die Schulen und Academien mit Protestantischen Lehrern beysetzen [...] möchte*. Daniel Crudi v liste Jánovi Calisiovi 7. 6.1782. SNA Bratislava, archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. IV, fol. 71. „Toto zmiešanie zavrhoval a zle znášal aj sám biskup Okolitsany, dokiaľ tu bol. Tak sa zdá, že to nie je výmysel katolíckeho kléru, ale nášho baróna Swietenena... Ak aj katolícky klérus rozchýri svoje pripomienky, je nádej, že tento systém sa nedočká svojho završenia...“ (*Hanc commixtionem ipse etiam Eppus. Okolitsany, donec hic fuerat, reprobaverat, et aegre ferebat. Ita ergo apparet non esse eam Inventum Cleri Catholici, sed Baronis nostri a Svieten [...] Si et clerus Catholicus suas observationes superdiderit, spes adest, fore: quod hoc Systema ad suam consistentiam non deveniet*). Ján Drozdík v liste M. Institorisovi 16. 9.1786. KELB, rkp. fasc. 597/1786-2.
42. MELTON, James van Horn: *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge University Press 1988, najmä 3 – 105.
43. MOL Budapest, C 69, 1786, Schol. Nat., fons 7, pos. 3, fol. 375.
44. Tamže, 1787, Distr. Pos., fons 68, pos. 1, fol. 283.

45. Klanica zdôrazňoval svoju ochotu prispieť k „začínajúcemu sa osvieteniu a obš'astneniu vlasti“. EOL, AEG, I. b. 15, No. 15.
46. ŠOKA Banská Bystrica, fasc. 1017/10, kr. 517, 1021 /23, 24 a 1031 /98, kr. 524.
47. Michal Szinowicz v liste M. Institorisovi 21. 4.1788. KELB, rkp. fasc. 598. Zmiešaná škola v Slatine existovala bez samostatnej budovy ešte aj r. 1788.
48. Zavedenia zmiešanej školy sa výslovne dožadovalo napr. Brezno už 5. 9. 1786. MOL Budapest: C 69, 1786, Distr. Pos., fons 54, pos. 2, fol. 3 – 5. Za ďalšie fungovanie zmiešanej školy sa r. 1790, keď sa už nenástojilo na ich existencii, postavili napr. katolíci aj evanjelici v Pezinku. Poukázali na to, že škola pomáha udržiavať „jednotu obyvateľov a podporuje ich harmonizáciu, vzájomnú lásku a náklonnosť“. Tamže, 1791, Schol. Nat., fons 4, pos. 38, fol. 142 – 143. Po roku 1790 však počet zmiešaných škôl prudko klesal.
49. „Treba ľutovať, že toto robia naši, či aspoň podľa mena naši ľudia (=Klanica). Som si istý dobrým úmyslom Jeho Najsvätejšej Výsosti, ale je viacero takých, čo patria k dominujúcemu náboženstvu, čo dobre vedia, ako nepremeškať takéto príležitosti. Skutočne (podč. v origináli) nič nezanedbajú, o čom už jasne svedčia viaceré ich činy...“ (*Dolendum est, quod talia fiant per nostros, vel nomine totius, homines. Ego certus sum de bona Suae Sacr(atissi)mae Ma(jes)t(a)tis hac intentione, sed sunt plurimi tales, qui, uti bene sciunt, se ad dominantem pertinere religionem, ita sua non negligunt talibus occasionibus. Vere omnia sua non negligunt, ut iam plura facta eorum abunde testantur*). M. Szinowicz v citovanom liste (pozri pozn. 47). Dvorský ev. agent Ján Drozdík upozorňoval, že „zmiešavanie“ *zaženie do úzkych celé naše náboženstvo*, lebo sa má týkať aj fundácií. J. Drozdík v liste M. Institorisovi 17. 1. 1789. KELB, rkp. fasc. 355.
50. Výčitka Michala Semiana na adresu nového zborového inšpektora v Pezinku Wernhardta v liste M. Institorisovi 16. 4. 1788. KELB, rkp. fasc. 598. Pravdepodobne Wernhardtovou zásluhou sa však pozitívne prijala myšlienka zmiešanej školy.
51. ŠOBA Bratislava, Župa Bratislavská I-AC, 1788, fasc. 12, No. 25. Nariadenie vyšlo 26. 12. 1787.
52. Ján Procopius v liste M. Institorisovi 30. 1. 1789, KELB, rkp. fasc. 355.
53. Rozpory ohľadne skladania prísahy po voľbe bratislavského magistrátu r. 1742 viedli k spísaniu protestu uhorských evanjelikov ako celku, audiencii u Márie Terézie 3. 8. 1749 a následnému pripomenutiu zákazu podávať kolektívne sťažnosti. HHStA Wien, Ungarn-Miscellanea, fasc. 432, *Diarium [...] in mense Julio 1749 ablegationis, continnatum per Alexandrum de Berzeviczy Scepusianum*.
54. Napr. kvôli údajnému „diktátorstvu“ notára Karola Glabitsa (katolíka), ktorý organizoval voľby, evanjelici v Banskej Bystrici obsadzovali napriek dvojtretinovému podielu na počte obyvateľstva len jedno miesto senátora. ŠOKA Banská Bystrica, Magistrát Banskej Bystrice, fasc. 976/70. Medzi radcami KMR a Uhorsko-sedemohradskej kancelárie sa evanjelici objavili až r. 1783.
55. BALÁZS, Éva H.: Hungary and the Habsburgs 1765 – 1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. Budapest 1997, najmä 280 – 325. K najprominentnejším exponentom Jozefovej politiky z radov evanjelikov a. v. patrili Jozef Podmanický a Ladislav Prónay (brat Gabriela).
56. K niektorým aspektom pruských intervencií v prospech uhorských nekatolíkov

- pozri BAHLCKE, Joachim: Konfessionspolitik und Staatsinteressen. Zur Funktion der brandenburgisch-preußischen Interventionen zugunsten der ungarischen Protestanten nach dem Westfälischen Frieden. Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte 76/77, 1997/98, 177 – 187. Podľa hlásenia policajného konfidenta Krištofa Stolla z 3. 10. 1788, pôsobiaceho v rodine baróna Jozefa Orczyho, plán odovzdať korunu anglickému princovi sa pokúšal realizovať barón Jozef Podmanický. AVA Wien, Polizei-Hofstelle, PA IX/A 14, H 6, fol. 294 – 295, 321 – 322. Sprostredkovateľom rokovanií s pruským vyslancom Jacobim mal byť evanjelický agent pri dvore Ján Drozdík. Tamže, H 20, fol. 336 – 338.
- 57 Prvé správy o ich šírení sú z 5. 9. a 27. 9. 1789. AVA Wien, Polizei-Hofstelle, XI/B 24, H 24, fol. 77 a tamže, H 45. Rokovania snemu o formulovaní korunovačného diplomu v bode o náboženskej otázke komentujú napr. listy Alexandra Prónaya, Daniela Crudiho a Michala Szontaga Jánovi Calisiovi (Kališovi). SNA Bratislava, archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. IV a V.
- 58 EOL, AEG, L c. 1, 24 (odpis). Šramkovi je autorstvo pripísané: *Pauli Schramko VDM Nemet Liptsensis Ao 1790 ante coactae comitia Leopoldo II. Imperatori exhibitum*.
- 59 Slovenský preklad a interpretácia spisu v štúdií KOWALSKÁ, Eva – NOVACKÁ, Mária: De conciliandis Hungaris proiectum – reakcia na ohrozenie tolerancie (1790). In: *Miscellanea Anno 1999*. Acta Collegii evangelici Prešovienis VII. Prešov 2000, 79 – 87.
- 60 Zo strany ďalších konfesií nevidel priveľa prekážok pre fungovanie „svojho“ konzistória: „Zo strany pravoslávnych a protestantov nenachádzam inú prekážku, iba dlhou praxou ochromenú dôveru voči katolíckemu duchovenstvu. To by však prestalo, keby sa odstránilo spojenie s Rímom.“ Tamže, 86.
- 61 Jeho znenie reprodukuje WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Ofen 1808, 539.
- 62 Obdobnú ideovú výbavu si odnášali do života aj odchovanci generálnych seminárov. Pozitívna mienka o jozefínskych duchovných panovala aj v evanjelickom prostredí: „*Edle junge Geistliche, die an Gnl. Seminario unterm K. Joseph studiert, werden ohne Unterschied deshalb verfolgt, weil sie gesündere principia alldorten eingesogen, welches den ältern, wegen des dadurch vermindenden Verfolgung Geistes, so mißfällig und anstößig ist.*“ Ján Calisius v liste Štefanovi Zitkovskému 26. 8. 1793. SNA Bratislava, archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 140, fol. 82. O generálnych seminároch bližšie VYVÍJALOVÁ, Mária: Bernolákovci v kontexte európskeho osvietenstva. In: Pamätnica Antona Bernoláka (zost. J. Chovan). Matica slovenská, Martin 1992, 22 – 42.

II.

Cirkev a štát

Vzťah štátu k evanjelickým cirkvám v Uhorsku v priebehu 18. storočia možno tradične interpretovať ako presadzovanie sa represívnej štátnej moci, podporujúcej záujmy katolíckej cirkvi a ochotnej ustúpiť len pod vplyvom vonkajších okolností. Možno však aj otočiť optiku a na tento vzťah sa dívať ako na súčasť procesu, v ktorom sa štát uplatňoval ako rozhodujúca sekulárna autorita, vďaka inštrumentáriu a efektívnosti svojej moci schopná vytesňovať cirkev/cirkvi do oblasti etiky a privátna. Keď sa ukázalo, že štát dokáže integrovať svojich obyvateľov nie na princípe konfesionalnej príslušnosti (čo napokon v Uhorsku, na rozdiel od českých alebo rakúskych krajín, nebolo nikdy dosť dobre možné), ale na základe ich deklarovania za poddaných štátu – občanov, prestalo mu záležať na tom, aby sa dožadovoval jednoty v cirkevnej a náboženskej oblasti. Preto aj keď posledné roky vládnutia Márie Terézie boli rokmi prijímania kontroverzných opatrení voči protestantom (zákaz apostázy 1749, štúdia v zahraničí a i.), na druhej strane boli tieto prísne legalisticky zdôvodnené kroky (neprekročenie zákonom stanovených medzí) sprevádzané koncesiami tam, kde sa nenarušil status quo (prebudovávanie nevyhovujúcich objektov kostolov a škôl v Bratislave, Kežmarku a i.). Štátna moc sa dokonca usilovala zapojiť do procesu formovania spoločnosti už nielen katolícku, ale aj evanjelické cirkvi (potvrdenie superintendentov a priznanie istého, hoci ohraničeného spektra ich právomocí), čím akceptovala nielen ich samotnú existenciu, ale aj autoritu v oblasti svedomia.

Hoci opatrenia štátnej moci mierili vždy voči nekatolíckym cirkvám ako celku,

ich dôsledky postihovali jednotlivých členov. Odobratie kostola či školy totiž obmedzilo možnosti na výkon náboženských obradov a vzdelávanie jednoduchých veriacich, pričom tieto akty do značnej miery ovplyvňovali ich postoj k štátu. Medzi evanjelikmi pritom prichádzalo k zaujímavému odčleneniu osoby panovníka od štátu ako takého: v učení M. Luthera a reformátorov totiž panovník predstavoval zároveň hlavu cirkvi ako svetského spoločenstva a vo vedomí členov evanjelických cirkví fungoval ako „posledná inštancia“, na ktorú sa možno obrátiť. V prípade Uhorska sa však v argumentácii evanjelikov a. v. neraz upozorňovalo na to, že Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada ako najvyšší výkonný orgán kráľovskej a štátnej moci v Uhorsku koná bez vedomia či nad rámec úmyslov Karola III. alebo Márie Terézie, nehovoriac o Jozefovi II. – teda panovníkove úmysly sa nekryjú s fungovaním štátu. Potvrďoval to aj odpor katolíckej strany, reprezentovanej najmä prelátmi a členmi KMR, voči *Resolutio Carolina* (1731), aktom individuálnej milosti či priazne Márie Terézie až po Tolerančný patent (1781).

Štát si zároveň nenechal ujsť žiadnu príležitosť zasiahnuť do sféry svetského fungovania cirkví, vrátane katolíckej. Známy je fenomén jozefinizmu, ktorý však netreba vzťahovať len na katolícku cirkev. Rovnako intenzívne boli pokusy primäť evanjelické cirkvi, aby sa podriadili panovníkovej predstave o efektívnej a racionálnej pastorácii, a doslova donútiť ich k tomu, aby sa stotožnili s cieľmi výchovy poddaných štátu prostredníctvom školstva. Obidve oblasti – liturgia a školstvo – sa stali neuralgickými bodmi, v ktorých sa zauzľoval vzťah protestantov práve k tomu panovníkovi, ktorý im umožnil slobodné občianske uplatnenie a uľahčil podmienky na fungovanie v spoločnosti. Práve na príklade týchto dvoch sfér, v ktorých sa stretávali špecifické záujmy a potreby evanjelickej a. v. cirkvi a štátu, možno naznačiť ich meniace sa vzťahy, používanú argumentáciu, ale aj postoje jednotlivých osobností, zainteresovaných na riešení nastolených problémov.

II.1 Otázky cirkevnej autonómie: spor o charakter školstva

Tolerančný patent sa vo väčšine krajín habsburskej monarchie stal pre protestantov začiatkom obnovy života ich cirkevných komunít. Budovanie štruktúr cirkevnej organizácie sprevádzalo neskrývané nadšenie z možností, ktoré im patent garantoval. Pozitívne reakcie prichádzali aj z kruhov osvietencov v zahraničí, ktorí vydanie Tolerančného patentu považovali za uskutočnenie jedného zo svojich ideálov – myšlienky rovnosti vierovyznaní. V Uhorsku a v Sedmohradsku, kde sa protestantom podarilo udržať si aspoň určitú mieru náboženských práv a autonómie, sa však vydanie Tolerančného patentu stalo paradoxne i zdrojom politického napätia a kontroverzií. Otvorená opozícia väčšiny predstaviteľov katolíckej cirkvi a politických samosprávnych orgánov (stolic) voči patentu sa pociťovala ako prirodzená a neprekvapujúca. Protestanti sa však dostali do zvláštneho položenía: na jednej strane pociťovali zadosťučinenie za desaťročia potláčania svojich práv a zároveň vďačnosť voči štátu a panovníkovi za úľavy v cirkevnom i občianskom živote, na druhej strane sa však dostali do priameho konfliktu s reprezentantmi osvietenského štátu, presadzujúceho centralizáciu verejného života ako jednej z podmienok modernizácie. Tolerančný patent pre Uhorsko totiž neprinášal stanovením istého *modus vivendi* len uľahčenie existencie cirkevných obcí nekatolíkov. Otváral aj etapu zasahovania štátu do tých oblastí reality, ku ktorej sa priamo nevyjadroval, kde sa však protestanti cítili byť oprávnení postupovať podľa vlastných predstáv. Takouto oblasťou sa stalo najmä školstvo, ktorého autonómia predstavovala pre protestantov symbol nezávislosti aj v priebehu reformných 80. rokov.

Akokoľvek sa *Ratio educationis* (1777), základný kameň reformy školstva v Uhorsku, usilovalo zohľadniť zložité národnostné, konfesijné a stavovské pomery a pripraviť pôdu pre rozvoj jednotného školského systému, nebolo ľahké uviesť ho do života.¹ Uhorská politická reprezentácia sa už skôr stretla s úsilím o stanovenie minima elementárnej vzdelanosti a prispôsobenie vzdelávania najmä na vyšších stupňoch pragmatickým potrebám doby. Iniciatíva nevychádzala len z Viedne, z okruhu Gerarda van Swietena, ale artikulovali ju aj úvahy protestantských pedagógov (Gabriel Balašovic, Gregor Fabri) i predstaviteľov katolíckej cirkvi (arcibiskup František Barkóczy).² Keď však malo ísť o prvé konkrétne kroky na úrovni základných správnych celkov, stolice prejavili len malý záujem už o samotné zbieranie základných informácií o počte škôl a organizácii vyučovania. O to menej sa dala čakať pomoc z ich strany pri finančnej podpore alebo riadení elementárnych škôl. Do oblasti stredného školstva ich kompetencia ani nesiahala, tam sa rôzne rády chránili pred narušením

autonómie svojich škôl. Len vďaka vytvoreniu zvláštnych orgánov školskej správy – školskej komisie pre Uhorsko a školským obvodom – sa podarilo realizovať základné kroky reformy v oblasti katolíckeho školstva: formovanie siete ľudových škôl s presne vymedzeným obsahom a rozsahom vyučovania, zjednotenie vyučovania na stredných školách, vydávanie učebníc atď.³ Inak to však bolo v oblasti protestantského školstva.

Ratio educationis programovo tendovalo k odstráneniu rozdielov medzi katolíckym a protestantským školstvom, ale za cenu úplného podriadenia protestantského právomoci uhorských, t. j. štátnych orgánov. Operovalo pritom celospoločenskou dôležitosťou jednotného vzdelania, štátnym záujmom a nadradenosťou občianskeho princípu nad všetky konfesiónálne a iné rozdiely.⁴ To na jednej strane prezrádzalo osvietenské východiská jeho tvorcov, no na druhej strane znamenalo reálnu hrozbu pre nezávislosť protestantského školstva. Program vytýčený *Ratiom* sa totiž nemohol oprieť o základné právne ustanovenia, ktoré by garantovali aspoň minimálnu mieru tolerancie a ochrany pred svojvoľnými vonkajšími zásahmi.⁵ Uhorské zákonodarstvo predošlého obdobia postupne oklieštilo práva nekatolíkov, nedodržiujúc ani skromné pozostatky náboženských privilégií zakotvené v zákonoch uhorského snemu z roku 1681. Praktická politika Márie Terézie uvažovala až do 70. rokov aj v prípade Uhorska s ostrým kurzom proti nim. V krátkom časovom odstupe sa napr. objavili na jednej strane návrhy Adama Františka Kollára, pravdepodobne jedného zo spoluautorov *Ratia*, na začlenenie všetkých skupín obyvateľstva do procesu obnovy štátu bez ohľadu na ich konfesiónalnu príslušnosť (1764),⁶ aj program obmedzenia školskej a cirkevnej autonómie nekatolíkov a ich eliminácie zo spoločenského a hospodárskeho života (1763, arcibiskup F. Barkóczy).⁷ Otázky riadenia školstva sa v dôsledku toho stali už pred vydaním Tolerančného patentu Jozefa II. katalyzátorom postojov protestantov voči štátnej moci.

Reakcia nekatolíkov na úsilie o zavedenie štátnej kontroly školstva nasledovala hneď po prvom pokuse riaditeľa Bratislavského školského obvodu Františka Balassu zasiahnuť do chodu evanjelických gymnázií v Modre a Bratislave, kde bol koncom roku 1776 na vizitácii. Žiadal, aby obmedzili najmä vyučovanie filozofie, ktorá sa mala prednášať výlučne na kráľovských akadémiách, a riadili sa predpismi platnými pre katolícke gymnáziá.⁸ Konventy oboch miest sa obrátili s prosbou o pomoc na generálneho inšpektora ev. a. v. cirkvi baróna Petra Zaya a varovali ho, že ide doslova o zničenie evanjelického školstva. Odmietli vyslať svojich delegátov na navrhované priame rokovanie s vedením školského obvodu a nabádali Zaya, aj s poukazom na medzinárodnopolitickú situáciu, k inému postupu: navrhli vypracovať spoločnú petíciu a znova sa obrátiť na viedenský dvor.⁹

Výsledkom tejto iniciatívy bolo rokovanie evanjelikov a. v. 29. mája 1778, na ktorom sa začal pod redakčným vedením Františka Radvanského rozpracúvať rozsiahly dokument *Considerationes quoad Rationem educationis*. Panovníčke však boli prostredníctvom Jána Drozdíka a Samuela Nagya, zastupujúcich evanjelikov pri dvore, predložené dve kratšie petície (1777 a 1780), ktoré odmietali princíp

štátneho dozoru a jednotného obsahu vyučovania a vyučovacích metód. V petíciách sa každý pokus akýmkoľvek spôsobom upraviť obsah vzdelávania na evanjelických školách prostredníctvom prispôbenia učebných plánov alebo zavedenia jednotných učebníc označil za protiprávne narušenie cirkevnej autonómie. Na druhej strane sa v nich uznávala potreba prístupniť základné vyučovanie širokým vrstvám obyvateľstva. Niektoré formulácie dokonca naznačovali možnosť akceptovať nároky štátu v podobe reformy elementárneho vyučovania s podmienkou zachovania autonómnej školskej správy.¹⁰

Oficiálna reakcia nekatolíkov na úsilie o zavedenie štátnej kontroly školstva pred rokom 1781 bola na prvý pohľad umiernená. Okrem uvedených dvoch petícií neprišlo k dôraznejšiemu deklarovaniu vlastných požiadaviek, použitá argumentácia sa však uplatňovala pri rokovaníach o otázkach školskej politiky štátu aj v neskoršom období. Navyše *Ratio educationis* sa vďaka organizačným a finančným problémom uplatňovalo za života Márie Terézie len v obmedzenej miere. Univerzita, kráľovské akadémie a gymnáziá vyučovali už podľa skôr upravených či relatívne ľahko priechodných učebných plánov, s existujúcimi vyškolenými pedagógmi a dostupnými učebnicami, odlišná však bola situácia v ľudovom školstve. Tu všetky uvedené komponenty chýbali, takže úlohou školskej reformy bolo de facto začleniť elementárne vzdelávanie do školského systému a spraviť ho (potenciálne) dostupným a povinným pre celú populáciu. Inšpektori a riaditelia školských obvodov vynakladali síce veľké úsilie na to, aby sa aspoň vo väčších mestách zaviedlo stanovené rozdelenie vyučovacích predmetov, vypracovali a distribuovali sa predpísané učebnice, školy sa dostatočne zabezpečili finančne a materiálne, ale do konca roku 1780 sa týmto tzv. normálnym spôsobom podarilo zreorganizovať len niekoľko málo desiatok prevažne mestských škôl. Voči nekatolíkom sa zatiaľ neuplatňoval prísnejší postup, neboli nútení prebrať nový spôsob vyučovania a inšpekcie predstaviteľov školskej správy v ich školách boli skôr výnimkou, ktorú ako pozoruhodnosť oznamovali popredné noviny.¹¹ Ostatne, niektoré evanjelické gymnáziá a pedagógovia uznávali potrebu zmeniť učebné plány škôl a v *Ratii* videli do istej miery pozitívny vzor pre organizovanie vzdelávania učiteľov a preferovanie elementárneho vzdelávania.¹² Vôbec prvej škole so spoločným vyučovaním katolíckych i nekatolíckych detí, ktorá v duchu *Ratii* začala pôsobiť už v roku 1778 vo Sv. Jure, sa dostalo širokej publicity.¹³

Po prebratí vlády Jozef II. spočiatku zrejme neuvažoval o výraznejších zmenách v oblasti riadenia školstva. Hneď v jednom zo svojich prvých nariadení proklamoval platnosť *Ratio educationis*¹⁵ a čoskoro sa začali prípravy na jeho rýchlejšie uplatňovanie v praxi. Signálom k tomu bola výmena osôb na niektorých dôležitých postoch školskej správy.¹⁵ Až do vydania Tolerančného patentu sa ďalšie väčšie zmeny neudiali. Koncom roka 1781 sa však situácia radikálne zmenila – a skomplikovala. Na jednej strane totiž Tolerančný patent dával relatívne široké možnosti na zriaďovanie nekatolíckych škôl,¹⁶ ale na druhej strane sa práve v rovnakom čase prijalo (už v roku 1778 vypracované) tzv. *Proiectum Budense*, doplnok *Ratio educationis*. Presne definovalo obsah vyučova-

nia na jednotlivých typoch ľudových škôl, no zároveň oveľa prísnejšie než *Ratio* hovorilo o dodržiavaní školskej dochádzky do jestvujúcich štátom kontrolovaných škôl aj zo strany nekatolíckych žiakov.¹⁷ Priamo sa stanovil postup, ako zisťovať a kontrolovať počet školopovinných detí v danej lokalite. Školy patriace pod dohľad štátu (zatiaľ to boli výlučne katolícke) sa mali stať verejnými inštitúciami, a spolu s tým mali všetci obyvatelia bez rozdielu prebrať za ne finančnú zodpovednosť. V dôsledku toho však boli nekatolíci, ak aj mali v danej lokalite vlastnú školu, nútení prostredníctvom obecnej pokladnice prispievať na vydržiavanie de facto katolíckej školy, ktorú vôbec nevyužívali a ani tak nemienili urobiť. Zatiaľ nemali žiadne záruky, že sa voči ich deťom bude v prípade návštevy katolíckych škôl postupovať tolerantne. Tolerančný patent sa totiž vzťahoval na otázky výlučne nekatolíckych škôl, ale neriešil okolnosti spoločného vyučovania konfesiónálne rôznorodého žiactva, používania učebníc, ustanovovania a právomocí učiteľov a pod., ktoré presadzovali paralelné nariadenia.¹⁸ Za daných okolností sa dokonca mohlo zdať, že situácia sa napriek platnosti Tolerančného patentu zhoršuje.¹⁹

Aj keď so samotným zverejňovaním patentu boli značné problémy, v daných podmienkach si však už predstavitelia nekatolíckych konfesií trúfli na oveľa ostrejšiu reakciu. Už pred oficiálnym zverejnením patentu si boli vedomí problémov, ktoré sa vynoria vo veci fundácií kostolov a škôl, školárnych poplatkov a daňového zaťaženia, a očakávali prekážky zo strany najvyšších štátnych orgánov.²⁰ Pokiaľ miestni evanjelickí zemepáni alebo farári získali znenie patentu ešte pred jeho oficiálnym vyhlásením prostredníctvom stolíc, nechávali ho zverejňovať aj bez pokynov stoličnej vrchnosti alebo magistrátu, aby predišli jeho prípadnej dezinterpretácii.²¹ Postup stoličných orgánov im dával za pravdu: vo viacerých stoliciach sa s publikovaním čakalo až do februára či marca, prípadne sa o jeho znení alebo dokonca údajnej protiprávnosti viedli búrlivé diskusie.²²

Tieto okolnosti primáli uhorských nekatolíkov vážne sa zaoberať situáciou, ktorá sa začala vytvárať v oblasti školstva. V rovnakom čase, ako prebiehalo zverejňovanie patentu, zišiel sa 2. – 3. februára 1782 v Pešti generálny konvent evanjelikov oboch vyznaní. Na ňom sa delegovaní zástupcovia na čele s Petrom Zayom a Mikulášom Beleznayom dohodli na vyslovení vďaky a holdu panovníkovi za vydanie Tolerančného patentu, avšak aj na upozornení, že aplikácia patentu naráža na odpor miestnej politickej i cirkevnej vrchnosti. Zároveň začali pripravovať informačnú kampaň v celom Uhorsku, ktorá by vysvetľovala znenie patentu a zdôrazňovala nezávislosť panovníkovho rozhodnutia od vôle ďalších inštitúcií. Tento postup nebol zvolený náhodne: objavili sa totiž tendencie deformovať výklad patentu arobiť ho závislým od „dobrej vôle“ miestnej cirkevnej správy. Jedným z hlavných bodov programu však bolo rokovanie o školských otázkach.²³

Evanjelici a. v. mali postup v tomto smere už pripravený. Ponúkli svoje *Considerationes quoad Rationem Educationis*, aby prostredníctvom nich aj kalvíni vyslovili svoje stanovisko k zámerom „dosiahnuť aj jednotu v náboženských otázkach“. Preto sa celý spis mal aktualizovať – posúdiť vo všetkých superinten-

denciách a pripomienky kalvínov mali doň zapracovať Gedeon Ráday a Štefan Vay spolu s luteránmi Gabrielom Prónayom a Tomášom Tihanyim. Pedagógov – praktikov mali zastupovať Ľudovít Domokos a Jozef Bencúr. Spracúvanie konečného znenia sa uskutočnilo rýchlo, lebo už o mesiac sa na avizovanej porade predstaviteľov štátnej školskej správy so zástupcami nekatolíkov spis stal oficiálnym stanoviskom protestantov.²⁴

Celkové vyznenie spisu nebolo konfrontačné. *Considerationes* sa pridržali štruktúry *Ratia* a polemizovali s niektorými jeho spornými ustanoveniami; ich celkové vyznenie však opäť nebolo konfrontačné a naznačovalo, že *Ratio educationis* sa dá v niektorých bodoch aplikovať aj v protestantskom školstve (reforma gymnaziálneho štúdia, zriadenie evanjelickej akadémie v Bratislave alebo Prešove, rozšírenie elementárneho vyučovania). Rozdelenie škôl na jednotlivé typy podľa kritérií *Ratia* sa akceptovalo, v prípade ľudových dokonca s poznámkou, že ide o nekatolíkom už dávno známy berlínsky model. Protestanti boli dokonca ochotní prebrať rozvrhy hodín, disciplinárne predpisy i niektoré učebnice, aby sa nezväčšoval odstup medzi katolíckymi a ich školami. Tým sa vlastne vyslovili v prospech zblížovania obsahu vyučovania v rámci celého štátu, pravda, za podmienky zachovania slobody v tých vyučovacích predmetoch, učebniciach a pod., ktoré mali priamy vzťah k náboženským otázkam.

Najväčšie obavy budil zámer podriadiť nekatolícke školy pod dohľad riaditeľov a inšpektorov školských obvodov, ktorí boli všetci katolíkmi, väčšinou dokonca duchovnými. Skúsenosti s priebehom kanonických vizitácií nekatolíckych cirkevných obcí ukázali, že oficiálne stanovené právomoci sa často v praxi prekračovali nepovoleným spôsobom. Preto *Considerationes* precízne hovorili o spôsobe zladenia štátnej školskej správy s princípom školskej autonómie protestantov. Navrhli ustanoviť protestantských školských riaditeľov a inšpektorov ľudových škôl pre každú superintendenciu. S politickými orgánmi by komunikovali priamo, no pritom by boli poradcami už vymenovaných inšpektorov a riaditeľov školských obvodov. Ich status štátnych úradníkov malo potvrdiť aj udelenie hodnosti štátneho úradníka a pridelenie platu zo štátnej pokladnice. Ako (lacnejšia) alternatíva sa navrhovala možnosť priamych konzultácií cirkevných konzistórií so školskou komisiou KMR.²⁵

Z nej čoskoro vyšla iniciatíva usporiadať oficiálne stretnutie predstaviteľov štátnej školskej správy so zástupcami nekatolíkov Uhorska.²⁶ Podľa zverejneného pozvania zo 4. februára 1782 sa mali zísť 1. marca a spoločne sformulovať svoju mienku k celému systému školstva v Uhorsku. Napriek materiálom, ktoré mali nekatolícki delegáti k dispozícii (stanoviská z roku 1777 a 1780, *Considerationes*), to nebola ľahká úloha. Bolo ich treba širšie rozpracovať a pripraviť účinnú argumentáciu voči silnejúcej unifikáčnej tendencii v školskej oblasti. Najlepšie bola pripravená evanjelická a. v. strana, ktorá mala vďaka väčšiemu počtu škôl vo svojich radoch viacero skúsených pedagógov. Mnohí z nich mali živé kontakty najmä s nemeckými pedagógmi,²⁷ a z ich radov vyšiel aj významný reformný návrh tesne pred vydaním *Ratia* (Fabri).

Prvé stretnutie protestantov s predstaviteľmi štátnej školskej správy, stanovené

na 1. marca 1782, malo na programe výlučne otázky ľudového školstva (rokovanie o troch rôznych plánoch, ako postupovať pri rozširovaní siete štátnych ľudových škôl), kde sa črtali možnosti zblíženia stanovísk. Už navrhnutý program však naznačil, že sa a priori počítalo so začlenením siete nekatolíckych škôl do školského systému. Evanjelici sa mali vysloviť len k tomu, či predložené návrhy zodpovedajú zásadám náboženskej tolerancie, prípadne čo treba zmeniť v obsahu jednotlivých vyučovacích predmetov, učebníc alebo metodických príručiek.²⁸ Aj plánované zloženie komisie bolo nevyrovnané: za katolícku stranu mali rokovať Mikuláš Skerlec, referent KMR, Johann Ignaz Felbiger, poverený dozorom nad priebehom školskej reformy v Uhorsku, a jeho spolupracovník Ferdinand Kiegler, v tom čase riaditeľ seneckého sirotinca,²⁹ a kanonici Mandics, Erdélyi a Ján Schober, činní aj v školskej správe. Ich partnermi mali byť pôvodne len traja-štyria zástupcovia z radov luteránskych a kalvínskych pedagógov.³⁰ Na porade sa napokon po intervencii evanjelického agenta a. v. Juraja Nisnyanszkeho (Nižňanského) zúčastnili za luteránov Jozef Bencúr, Gabriel Prónay, Samuel Tešedík, za kalvínov Štefan Vay, Štefan Hatványi a Gedeon Ráday, ako aj delegát pravoslávnych Teodor Jankovič.³¹ Vzhľadom na vopred známe stanoviská protestantov sa preto hneď úvodné stretnutie (za účasti väčšieho počtu nekatolíckych delegátov) skončilo de facto fiaskom.

Hoci protestantskí delegáti mali sformulované svoje pripomienky a analýzy už pred otvorením práce komisie, počas rokovania zvolili postup umožňujúci získať čas na ďalšie manévry. Upozornili na závažnosť prerokovanej problematiky a vyhlásili, že ako zástupcovia len dvoch cirkevných zborov nemajú oprávnenie rozhodovať o veciach týkajúcich sa celej cirkvi.³² Preto takticky žiadali o možnosť dôkladného preštudovania zásad štátnej školskej politiky. Povolený mesačný odklad však oddialil riešenie otázky podoby školstva na niekoľko rokov. V priebehu tohto obdobia sa totiž definitívne dohodlo, že protestanti budú žiadať ustanovenie autonómnej školskej správy, vrátenie zhabaných fundácií a podporu protestantských škôl z verejných zdrojov, ako aj povolenie dovážať chýbajúce učebnice zo zahraničia.³³ Od komisie žiadali zaradenie týchto požiadaviek do oficiálneho rokovacieho plánu, zároveň ich však predložili aj na osobnej audiencii priamo panovníkovi. Po intervencii Jozefa II., a iste nie na veľkú radosť Gottfrieda van Swietena, otca myšlienky jednotného riadenia školstva, dostali 26. apríla 1782 jednoročnú lehotu na spracovanie svojej oficiálnej mienky v otázke toho, čo odporuje princípom a právam nekatolíckych náboženstiev, škodí rozvoju ich školstva a môže narúšať verejný poriadok.³⁴ Dostalo sa im zároveň ubezpečenia, že školská komisia pri KMR nebude zasahovať do otázok nekatolíckeho školstva.

Porada o ďalšom postupe sa zišla už o krátky čas, 9. mája v Bratislave. Viedol ju Gabriel Prónay, ktorý získaval čoraz väčší vplyv v otázkach školstva, a zastúpení boli len evanjelici a. v. a kalvíni.³⁵ Dohodlo sa, že Jozef Bencúr a Ján Mihalyfalvay budú ako pozorovatelia počas ročnej lehoty v stálom spojení so školskou komisiou pri KMR v Budíne a o jej rokovaniach budú priebežne informovať. Prónay predložil zoznam učebníc pre štátom riadené ľudové a latinské

školy, ktoré sa mali posúdiť z hľadiska ich náboženskej bezchybnosti, dodržiavania zásad tolerancie a metodickéj prístupnosti, a navrhol aj ich recenzentov.³⁶ Po prvý raz sa nariadilo aj vypracovať podrobné správy o všetkých protestantských školách v Uhorsku podľa jednotného dotazníka, aby sa zistila „kompatibilitnosť“ protestantských a katolíckych škôl.³⁷

Súhlas s ročným odkladom vytvoril pre nekatolíkov priestor na prípravu premyslenej kampane, ktorá bola namierená proti presadzovanej podobe štátneho školstva. Jej ciele sa však napokon neobmedzili len na dosiahnutie záruk, ktoré by zabránili diskriminácii protestantov v rámci systému štátnych škôl. Do popredia vystúpilo úsilie celkom sa vyhnúť strate autonómie a nedopustiť realizáciu zámeru akéhokoľvek zasahovania do procesu výučby alebo jej riadenia a zabezpečovania. Tento cieľ presiahol rámec školskej politiky a nadobudol širšie politické dimenzie.

Prvým krokom, ktorý však získal prostredníctvom Fridricha Nicolaiho medzinárodný ohlas, sa stalo spracovanie kritických pripomienok z revízie učebníc v podobe rozsiahleho knižného diela.³⁸ Táto práca vyšla síce anonymne, a podľa uvedeného miesta vydania v zahraničí, no skutočných autorov, prípadne zostavovateľa prezrádzajú viaceré okolnosti: Felbiger, v uvedenom čase už trvalé žijúci v Bratislave, vedel o jej príprave už 13. januára 1782.³⁹ Podrobná analýza množstva učebníc si vyžadovala prácu väčšieho množstva odborníkov, ako len predpokladaného Leonharda Grubera.⁴⁰ Práve do revízie učebníc boli zaangażovaní profesori bratislavského evanjelického gymnázia J. Strečko, Š. Sábel, J. M. Korabinský, okrem nich ďalej S. Vendler, J. Stettner, M. Ráth, J. Conrad, A. Landgraff, J. Farkas, Schönfelder a J. Čerňanský (kontroloval všetky slovenské učebnice). Nápadne vhodne načasované vydanie zdrvujúcej kritiky učebníc tesne pred novým zasadáním spoločnej komisie zástupcov štátnych školských orgánov a nekatolíkov, popularizovanie knihy prostredníctvom zahraničných knižných katalógov ešte pred jej vydaním (hneď po návšteve Fridricha Nicolaiho vo Viedni a Bratislave⁴¹), aj jej výlučný predaj prostredníctvom bratislavských kníhkupcov viedli už súčasníkov k spochybneniu autorstva knihy, ktorá sa sama vydávala za Nicolaiho dielo. Nicolai bol pritom o zásadách školskej reformy v rakúskej monarchii informovaný len veľmi povrchno.⁴² Objavila sa teda pravdepodobná úvaha, že autora anonymného diela treba hľadať medzi profesormi bratislavského evanjelického gymnázia.⁴³

Následujúcim krokom sa stalo vypracovanie spisu *Reflexiones* zmiešanou komisiou inšpektorov a superintendentov oboch protestantských cirkví.⁴⁴ Za cieľ si vytýčili objasniť to, čo priamo odporuje právam a slobode protestantských cirkví a škodí rastu ich škôl – a následne aj verejnému poriadku (*statui publico*). Na rozdiel od predchádzajúcich spisov *Reflexiones* prezentovali jednoznačné a ostro negatívne stanovisko voči štátnemu školskému systému.

Keďže ťažisko školskej reformy ležalo i naďalej v oblasti ľudového školstva, kde sa mali a mohli zásady jednotnej organizácie a štátneho dozoru realizovať najskôr, polovica obsiahleho (54 strán in folio) spisu sa venovala práve otázkam ľudového školstva, ich výkladu a objasneniu vlastnej koncepcie v tejto oblasti.

Základ argumentácie bol v skutočnosti rovnaký, aký používali zástancovia jednotného systému školstva: škola už nie je len „semeniskom cirkvi“, ale aj štátu a riadi sa záujmami občianskej spoločnosti. Tým najvyšším je dosiahnutie verejného blaha, pričom k jeho základným predpokladom má patriť aj spokojnosť občanov s náboženskými pomermi.⁴⁵ Ale dozor katolíckych hodnostárov, ktorí disponujú značnou svetskou výkonnou mocou, je príliš veľkým nebezpečenstvom pre slabé cirkevné komunity. Bez ďalších podrobností sa upozorňovalo na prípad vizitácie evanjelickej školy katolíckym školským riaditeľom, ktorý kládol (nepovolené) otázky týkajúce sa teologických dišpút vo vyšších triedach gymnázia.⁴⁶

Ďalším zdrojom nedorozumení sa mohlo stať to, že Tolerančný patent sám osebe nehovoril o riešení takých prípadov, keď boli rodičia nútení posielat' deti do katolíckych škôl v tých lokalitách, kde neboli zriadené nekatolícke. Samotné *Ratio* takýto postup nepredpokladalo, začalo ho presadzovať už v dobe platnosti Tolerančného patentu prijaté *Proiectum Budense*. Rodičov však nemožno presvedčiť o účelnosti katolíckych škôl, kde ich deti síce mohli vzdelávať, ale nie vychovávať. Vedomosti bez náboženského vzdelania, mediátora výchovy, môžu totiž viesť jedine k indiferencii a ignorancii v náboženských otázkach. To by však štát vo vlastnom záujme nemal dopustiť. Ak sa navyše deti so základným vzdelaním z katolíckych škôl len s ťažkosťami dostávali na vyššie nekatolícke školy, nemali sa školské orgány pozastavovať nad tým, že rodičia radšej nechávali svoje deti doma v nevedomosti.⁴⁷

Argumentácia proti forsírovanému využívaniu existujúcich katolíckych škôl nekatolíckymi žiakmi sa neopierala už len o vecné a právne argumenty, ako v prípade predošlých sťažností, ale viac využívala pedagogické zdôvodnenia. Za jeden z hlavných nedostatkov presadzovaného školského poriadku sa považovala nevyriešená otázka učebníc. V tomto prípade však nešlo o ich komplexnú analýzu, ale o posúdenie zámerov, ktoré sa, podľa autorov spisu, sledujú presadzovaním spoločných učebníc. Zásadu, že náboženská sloboda, ale aj „rozširovanie hraníc ľudského poznania a prestúpenie myslí pravým svetlom“ neexistuje bez slobodného výberu učebníc, okliešťovali nariadenia o podrobení každej vybranej učebnice cenzúre univerzitnej tlačiarne. Nekatolíci za tým tušili úmysel prostredníctvom učebníc „svetských“ predmetov eliminovať zo škôl čo možno najviac nekatolíckych autorov. Aj v týchto predmetoch sa však mnohé z vyučovacej látky priamo či nepriamo dotýka chápania náboženstva a jeho slobody. Preto sa nemalo brať na ľahkú váhu napr. zaradenie návodu na miništrovanie alebo mariánskych modlitieb do šlabikára či využívanie sporných príkladov z katolíckej dogmatiky v gymnaziálnych učebniciach základov prirodzeného práva, teológie, mytológie, ontológie atď.⁴⁸

Výpočet toho, čo v nekatolíckom školstve malo oddávna iné zásady, zahŕňal aj prijímanie žiakov do vyšších škôl. Tu sa dôrazne vyslovili námietky proti obmedzovaniu štúdia detí plebejského pôvodu (roľníckych, z malých miest), ako to stanovovalo *Proiectum Budense*, a proti znižovaniu počtu stredných a vyšších škôl.⁴⁹ Tento princíp nemožno akceptovať z dvoch dôvodov: jednak vzhľadom na

tradičnú sociálnu skladbu nekatolíckej inteligencie, najmä farárov a učiteľov, ale aj preto, že žiaci preukazujú Projektom požadovaný výnimočný talent, neúnavnú usilovnosť, náklonnosť k vedám a neporušené mravy nie na ľudovej, ale spravidla až na vyššej škole. Štát môže utpieť vážne škody, ak sa na štúdiá dostanú len takí, ktorým to síce ich pôvod dovolí, ale budú obdarení len priemernosťou. Aj ďalej sa argumentuje v prospech štúdia dedinských a mestských detí: nie je totiž pravdou, že by štát oplýval prebytkom študovaných ľudí, ktorí by mu boli na ťarchu, ako sa domnievali niektorí spoluautori školských reforiem.⁵⁰ Najlepšie sa predsa darí takému systému, ktorý sa opiera o veľký počet vzdelancov, bez ktorých nemôže dosiahnuť svoj cieľ, lebo len z väčšieho množstva možno zodpovedne vyberať. Dedinské a mestské deti sú navyše oproti ostatným v štúdiu usilovnejšie a cieľavedomejšie. Preto akokoľvek je nevyhnutné rozširovať počet ľudových a gramatických škôl (teda škôl nižšieho typu), očista mravov sa dá docieľiť iba v prostredí, ktoré ponúka dostatok príležitostí na čítanie najlepších kníh a štúdium filozofie.⁵¹ Podčiarkuje sa však, že tento cieľ sa najlepšie splní vtedy, ak sa poznatky sprostredkujú v domácom, rodnom jazyku.⁵²

Ďalšie body *Reflexiones* sa týkajú otázok usporiadania vyučovania a metodiky. Tu sú zhrnuté skôr praktické námietky a návrhy na lepšie zadelenie vyučovania (skrátit' popoludňajšie vyučovanie, zaviesť prestávky medzi vyučovacie hodiny, nestrídať príliš často vyučovacie predmety) a úpravy rozvrhu hodín na jednotlivých typoch škôl (skrátit' vyučovanie mytológie na gymnáziách, rozšíriť výučbu dejepisu na úkor zemepisu, preferovať praktickú filozofiu namiesto metafyziky na akademiách), ako vyplynuli z praxe nekatolíckych gymnázií a lýceí. O „normálnej“ vyučovacej metóde sa *Reflexiones* vyjadrili veľmi skepticky a takmer totožne s *Beurtheilung*. Hähnom vytvorená metóda, zdokonalená takmer „do umenia“, sa už na nekatolíckych školách prestávala používať. Možno ňou síce rozvíjať predstavivosť a pamäť žiakov, ale len ťažko sa dá použiť pri vysvetľovaní. Prílišné upozorňovanie na detaily a umelo skonštruované schémy odvádzajú pozornosť od podstatných vecí a u detí nerozvíjajú schopnosti intelektu. Niektoré postupy neberú ohľad na individuálne schopnosti žiakov. *Reflexiones* žiadali aj vydanie avizovaného prepracovania metodického návodu pre učiteľov, ktorý mal nahradiť Felbigerov *Methodenbuch*.⁵³ Odborne fundovaná argumentácia dáva tušiť, že podklady pripravovali nielen praktickí pedagógovia, ale aj ľudia znalí súčasnej pedagogickej teórie. Začiatkom 80. rokov to bol najmä Ján Matej Korabinský, ktorý poznatky z nej propagoval aj na stránkach *Pressburger Zeitung*. Pedagogická časť argumentácie je takmer totožná s *Beurtheilung*, prirodzene, obmedzuje sa na zhrňujúce konštatovania.

Definitívna podoba *Reflexiones* bola dokončená začiatkom roku 1783. Autori sa však vyhli zásadnej úlohe, ktorá im bola pôvodne uložená – navrhnuť opatrenia, ktoré by prispeli k rozvoju ich škôl, pravda, v rámci uvažovaného jednotného školského systému. Preto už 21. februára 1783 spojená Uhorská a Sedmohradská dvorská kancelária vydala dekrét, ktorý ich vyzýval splniť aj túto povinnosť. V novom obsiahlom materiáli⁵⁴ preto stručne zhrnuli hlavné argumenty *Reflexiones*, doplnili ich však o konkrétne príklady toho, ako sa v praxi postupuje

je voči protestantským školám a porušujú zásady tolerancie: v niektorých mestách, kde sa už medzičasom zaviedlo spoločné vyučovanie, nekatolícke deti šikanovali za neúčast' na katolíckych bohoslužbách či inak nútili byť na vyučovaní katolíckeho katechizmu (Šamorín, Skalica, Rajka).⁵⁵ Prichádzalo dokonca k tomu, že i ustanovovanie nových kňazov a kantorov sa viazalo len na také miesta, kde už pôsobili nekatolícke školy. V prípade vyšších škôl bol pre nich predpísaný rozvrh hodín nevyhovujúci už len preto, že sa v ňom nezohľadňovala potreba dôkladnejšej výučby náboženstva, čo bola absolútne nevyhnutná podmienka vzhľadom na absenciu špecializovaného teologického štúdia (seminára). Aby sa predišlo takýmto prípadom, navrhlo sa zriadenie komisie, ktorá by dohliadala na dodržiavanie Tolerančného patentu, ustanovenie zvláštnych inšpektorov pre nekatolícke školy. V žiadnom prípade sa však nemalo pripustiť aplikovanie zásad jednotného riadenia na celú oblasť školstva. Náboženská sloboda, ako sa v závere uvádza, je totiž bez slobody školstva ako dom bez základov.

Pretože zvolanie nového kola rokovaní sa oddŕaľovalo, protestanti sa znova obrátili s výkladom svojho stanoviska priamo na Jozefa II. Ten im na audiencii 6. augusta 1783 prisľúbil určité úľavy (napr. slobodnú voľbu autorov učebníc), odmietol však ústupky vo veci jednotnej správy školstva. Pripustil len ustanovenie riaditeľov niektorých školských obvodov z radov protestantov, aby sa rýchlejšie odstránili predsudky voči jednotnému riadeniu školstva.⁵⁶ Tieto pre protestantov nepríjemné rozhodnutia zmiernil prisľubom ísť v prípade povoľovania bohoslužieb, vytvárania nových cirkevných obcí a ustanovovania farárov nad rámec Tolerančného patentu. Protestanti sa tak po prvý raz stretli s jasne deklarovaným panovníkovým zámerom oddeliť otázky školstva od cirkevných otázok a povýšiť vzdelávaciu funkciu školy nad výchovnú. Ignorovanie tradičnej školskej autonómie protestantov malo zároveň za cieľ odstrániť tie prekážky, ktoré sa postavili do cesty Jozefovým centralizačným tendenciám práve vydaním Tolerančného patentu: na jeho základe si totiž protestanti nárokovali zachovať akoby výlučné miesto v spoločenskej štruktúre, čo sa v školskej otázke prejavilo práve bojom o zachovanie plnej školskej autonómie.

Uvedené postoje protestantov voči myšlienke jednotného riadenia školstva zrejme urýchlili prijatie zmeny v organizácii najvyššej školskej správy v Uhorsku. Školská komisia pri miestodržiteľskej rade sa práve v roku 1783 stala „pobočkou“ Študijnej dvorskej komisie (Studienhofkommission, ďalej SDK),⁵⁷ a právo rokovať i rozhodovať tak napokon získal centrálny viedenský orgán, resp. Gottfried van Swieten – stúpenec myšlienky dôsledného zoštatnenia školstva.⁵⁸ Zmena v rozhodovacích mechanizmoch sa odrazila aj v tom, akým spôsobom sa rokovalo o materiáloch, obsahujúcich zdôvodnenia ich stanovísk. Za novej situácie sa Študijná dvorská komisia neponáhľala so stanovením termínu stretnutia: pozvánku zástupcom protestantov doručili až 1. decembra 1784, takmer rok po vypracovaní požadovaných materiálov. Obhajovať ich mohli len štyria delegáti (G. Prónay, A. Podkonický, I. Domokos, Š. Hatványi), hoci v roku 1782 ich bolo na rokovanie pozvaných osem. Ich partnermi sa stali najvplyvnejší zástancovia

idey zoštátnenia školstva a centralizácie monarchie – Gottfried van Swieten, Jozef Ťrményi, Jozef Izdenczy a Ferdinand Scultéty.

Van Swieten hneď na prvom spoločnom zasadaní 27. decembra 1784 vo svojej otváracjej reči jasne deklaroval panovníkov nezmenený zámer podriaďiť všetko školstvo, bez ohľadu na jeho konfesiónálnu príslušnosť, jednotnej štátnej kontrole.⁵⁹ Vzdelanie mládeže patrí totiž k základným povinnostiam každého človeka, stavu, náboženstva a najmä štátu. Zo strany štátu spočíva plnenie tejto povinnosti v riadení a dozore. K tomu sú potrebné isté zásady, ktoré nachádzajú svoj pôvod v samotnom štáte a svoje uplatnenie podľa konečného účelu. Ten určujú rôzne stavy, vrstvy obyvateľstva a ich potreby, ktoré však opäť vyplývajú z toho, akú oblasť pôsobnosti vymedzuje tomu-ktorému stavu štátne usporiadanie.⁶⁰ Štátny záujem teda diktuje usporiadanie školského systému. Preto predmetom rokovania nemôžu byť jeho zásady, ale len to, čo prípadne nezodpovedá náboženskému cíteniu nekatolíkov. Van Swieten v duchu racionálneho náboženstva a osvietenскеj štátoprávnej náuky videl aj v náboženskej výchove obyvateľstva nie cieľ, ale prostriedok, pomocou ktorého sa môže naplňovať účel štátu – prinášať všeobecné blaho svojim obyvateľom. Ak všeobecné vzdelanie je pre všetkých totožné a ťažisko náboženskej výchovy sa má presunúť do oblasti etickej, nič nemá brániť spoločnému vyučovaniu všetkých detí bez rozdielu vierovyznania – len špecifický katechizmus sa má vyučovať oddelene. Zrodila sa myšlienka zmiešaných škôl, ktorá už presahovala hranice vymedzené Tolerančným patentom.

Aj réžia ďalšieho priebehu rokovania bola plne v rukách van Swietena. Keď prišli na rad odpovede jednotlivých delegátov a začali argumentovať na základe materiálov bratislavskej komisie, ich vystúpenie bolo prerušené s tým, že sa mali, rovnako ako ich predchodcovia, venovať len otázkam konkrétnych vyučovacích predmetov, v ktorých mohli nastať nedorozumenia. Všeobecným otázkam školskej politiky sa mali úplne vyhnúť! Van Swieten odmietol vziať do úvahy písomné stanoviská a aj ďalšie diskusie považoval za zbytočné. Rozhodol sa protestantom predložiť jasne formulované otázky, na ktoré si mali pripraviť ústne alebo písomné odpovede. Tie mali na nasledujúcom zasadaní diktovať „priamo do pera“ koncipistovi komisie. Ukázalo sa teda, že van Swieten vzal *Reflexiones* i doplňujúci materiál na vedomie, ale nemienil akceptovať ich celkový ideový zámer. Jasne o tom svedčili formulácie dvoch otázok, na ktoré bolo treba odpovedať: ako zabezpečiť dosiahnutie jednotnosti (*Gleichförmigkeit*) na všetkých typoch škôl i v rámci vyučovacích predmetov a uplatňovanie vrchného dozoru, ktorý mal byť zárukou požadovanej jednotnosti. Nekompromisný bol aj termín odovzdania odpovedí – nasledujúce zasadanie komisie, 31. decembra 1784. Nemohli byť pochybnosti o tom, že jednotnosť a štátny dozor sa stanú základnými charakteristikami školstva v celej monarchii.

Vo svojom písomne vypracovanom vyjadrení⁶¹ sa delegáti pozitívne vyjadrili o potrebe jednotnosti a vrchného dozoru vo všeobecnej rovine, ale mali opäť výhrady voči ich konkrétnej aplikácii. Okrem už dávnejšie použítých argumentov viac zdôrazňovali potrebu zachovať elementárne predpoklady na rozvoj slo-

bodného myslenia ako základnej kvality, ktorú musí štát svojim občanom poskytovať. Išlo síce o slobodu myslenia v zmysle slobody prejavu náboženského vyznania, no o to väčší význam prikladali faktorom svetskej povahy, ktoré mohli zohrať rozhodujúcu úlohu. Ako príklad uviedli otázku vyučovania filozofie, ktorú označili za jeden z prameňov kresťanského náboženstva. Náboženstvo totiž nespočíva len na samotných zjavených pravdách, ale aj na takých, ktoré musia byť spoznané prostredníctvom rozumu a majú pôvod v prírode. Vďaka svetskej filozofii dospeli aj hlavné kresťanské vierovyznania k „terajšiemu stavu osvietenia“, čo však neznamená, že by sa mohli na ňu redukovať. Filozofia je univerzálnou vedou, a to isté učenie sa môže uplatniť v rámci rôznych náboženských a vieroučných systémov. Preto o to viac vystupuje do popredia nevyhnutnosť zvážiť obsah vyučovaného predmetu a starostlivo posúdiť navrhované učebnice z hľadiska náboženských potrieb. Celá argumentácia svedčí o príklone k prirodzenej teológii, ktorá nachádzala ohlas aj medzi uhorskými protestantmi.

Ani tieto odpovede však van Swieten neuspokojili.⁶² Vo svojej odpovedi sa usiloval zmierniť osteň pochybností poukázaním na zlý stav evanjelických a kalvínskych škôl, zakladaných podľa ľubovôle, bez vzájomného vzťahu a bez dostatočného zabezpečenia. Požadovaný princíp jednotnosti má za cieľ prispieť k vytvoreniu systému nadväznosti aj medzi nimi, nie násilne ich zmeniť na obraz katolíckych škôl. Nevylúčil ani možnosť modifikácie prijatých úprav a zohľadnenie všetkých prednesených pripomienok. Ak hovoril o zavedení predpísaných učebných plánov, dal jasne najavo, že unifikáčny trend sa najviac prejaví v nižšom školstve. Nároky na rozsah vzdelania sú tu najmenšie a učitelia nemajú možnosť individuálneho „stvárňovania učiva“. Čo sa týka spornej filozofie, proklamoval svoj zámer obmedziť vyučovanie filozofie výlučne na návod o používaní rozumu, na ktoré by nemala mať žiaden vplyv rozdielnosť náboženských stanovísk. Uviedol príklad dedičných krajín, kde sa na katolíckych školách bez rozpakov používajú učebnice protestantských autorov a ohľad na vierovyznanie sa neberie ani na univerzite. Otázku vydávania učebníc má pomôcť riešiť schvaľovanie učebníc Študijnou dvorskou komisiou.

Hlavným bodom van Swietenovej reči však bolo bezpochyby jeho dôrazné poukázanie na právo panovníka uplatňovať svoju zvrchovanú moc v akejkoľvek oblasti štátneho záujmu, kde školstvo, prirodzene, patrilo na popredné miesto. Panovník môže svoju vôľu uplatňovať prostredníctvom každého, koho on sám považuje za vhodného a spôsobilého: „Veď jasný cieľ všeobecného dobra a očividne spoľahlivé zmýšľanie monarchu musí odstrániť každú nedôveru a obavy zo zneužitia...“ Preto neobstojí strach z ovplyvňovania zo strany katolíckych predstaviteľov školskej správy, keď navyše má byť prijatý záväzný predpis pre orgány riadenia školstva. Úplne novým prvkom v doterajšom priebehu rokovania bolo, že nevylúčil ani možnosť prijať do týchto orgánov aj zástupcov protestantov.

Alfou a omegou van Swietenovej argumentácie bolo jeho presvedčenie o potrebe účelného usporiadania školského vyučovania vo všetkých jeho podobách bez ohľadu na zaužitú tradície či akokoľvek obhajované zdedené

výhody a výnimky. Ak pritom poukazoval na skutočne zlý stav protestantského školstva, ktorý, pravda, pramenil z umelého brzdenia jeho rozvoja, začal do živého. Racionálnymi argumentmi a vykreslením ideálneho stavu sa mu zrejme podarilo pochybnosti najmä evanjelikov a. v. zmierniť. Keďže konečné rozhodnutie malo vyjsť z panovníkových úst, van Swieten celé rokovanie ukončil bez toho, aby sa protestanti mohli k danej téme ešte ďalej vyjadrovať.

Van Swieten v hodnotení priebehu celého rokovania, ktoré odovzdal Jozefovi II. dňa 26. júla 1785, predložil vlastnú koncepciu riešenia celého problému protestantského školstva.⁶³ Nezamietol paušálne všetky námietky evanjelikov a. v. a kalvínov, ale uznal, že ich obavy pramenili zo stále pretrvávajúcej diskriminácie a „veľmi slabého stupňa osvietenia“. Preto podporil rozšírenie možností na zakladanie nekatolíckych škôl, pravda, za presne vymedzených podmienok. Hlavným prínosom jeho návrhu však bolo, že sa vyslovil za povolenie zriadiť školu všade tam, kde je na to dostatok prostriedkov, teda bez ohľadu na ďalšie predbežné ustanovenia, vyplývajúce z Tolerančného patentu. Tým by sa do práce s deťmi zainteresovali všetci doteraz ustanovení kantori, ktorí nemali zatiaľ povolenie na školské vyučovanie. Zároveň by získanie predpísanej kvalifikácie na preparandii – učiteľskom kurze zaručovalo kvalitu vyučovania aspoň v minimálne požadovanej miere. Nebolo by potom zrejme problémom ustanovovať spoločné – zmiešané školy, kde by sa učili v laviciach vedľa seba deti bez ohľadu na ich náboženskú príslušnosť. Van Swietenova predstava podstatne prekračovala koncept školy viazanej len na formovanie kresťana v závislosti od jeho konfesijnej orientácie: mierila k chápaniu školy ako miesta formovania občana „vybaveného“ takým hodnotovým systémom, ktorý bude zodpovedať predstave štátu (panovníka) o vzájomných vzťahoch medzi obyvateľmi, resp. konfesiami: „Výsledkom by bolo nielen upokojenie protestantov, ale aj tak veľmi želateľné zjednotenie myslí medzi poddanými jedného štátu (podč. van Swieten), ktoré môže vzniknúť len prostredníctvom spoločnej výchovy v pravom duchu tolerancie, vštepovanom už v útlom, no vnímavom veku, ktorý sa s pribúdajúcim vekom stane zvykom.“

Svoje predstavy o organizácii školstva v Uhorsku van Swieten napokon zhrnul v 19 bodoch.⁶⁴ Na prvom mieste zdôraznil právo protestantov udržiavať aj naďalej školy, ktoré už mali ustanovené na základe starších povolení. Tam, kde majú právo výkonu súkromných bohoslužieb, no nemajú školu, kantor môže získať povolenie vyučovať okrem katechizmu aj iné predmety. Vyučovanie však nebude prebiehať v samostatnej školskej budove (odpadnú výdavky na stavbu školy), ale spoločne v existujúcej katolíckej škole. Toto isté povolenie by sa malo vzťahovať aj na také miesta, kde počet nekatolíckych rodín neoprávňuje zaviesť súkromné bohoslužby a kantora, ale rodičia majú napriek tomu dosť prostriedkov na jeho vydržanie. Malo by sa povoliť aj združovanie susedných lokalít, resp. návšteva najbližšej nekatolíckej alebo zmiešanej školy. Všetky hlavné školy v miestach s nábožensky rôznorodým obyvateľstvom by sa mali stať zmiešanými školami. V žiadnom prípade však neslobodno deti nútiť navštevovať katolícke školy.

Ustanovení nekatolícki kantori a učítelia by mali byť vydržiavaní svojimi spoluveriacimi. Učítelia hlavných zmiešaných škôl by navyše mali dostávať časť svojho platu, rovnako ako ich katolícki kolegovia, zo študijného fondu, de facto zo štátnej pokladnice. To isté by sa malo týkať aj učiteľov čisto nekatolíckych hlavných škôl, t. j. takých, ktoré zavedú vyučovanie podľa zásad *Ratio educationis*. Podmienkou, ktorú musia všetci takto ustanovení a podporovaní učítelia a kantori splniť, je získanie vysvedčenia o absolvovaní učiteľského kurzu.

Zmiešané školy by mali poskytovať nekatolíckym rodičom záruku, že ich deti nebudú vystavené tlaku na zmenu vierovyznania. Preto by bolo treba sprísniť výklad, resp. znenie § 84 *Ratia*, aby sa zamedzila akákoľvek možnosť nútiť deti zúčastňovať sa na výučbe katolíckeho katechizmu. Bez výslovného priama a súhlasu rodičov treba zakázať zmenu vierovyznania detí počas školskej dochádzky. Na vyučovanie náboženstva na zmiešaných školách sa určia oddelené vyučovacie hodiny. Pretože vo všetkých školách sa vyučovanie začínalo a končilo modlitbou, mala sa zostaviť všeobecne prijateľná modlitba, aby sa mohla používať na zmiešaných školách. Všetky učebnice sa podrobia kontrole a odstránia sa z nich miesta označené nekatolíckmi ako nepriateľské ich náboženstvu. Najspornejšia učebnica – Čítanka sa bude môcť nahradiť tou, ktorú vypracoval superintendent Seiler pre Rakúsko, prípadne môže sa vypracovať nová verzia.

Významný kompromis van Swieten navrhol v oblasti riadenia školstva. Bezprostredný dozor by prirodzene zostal v právomoci nekatolíkov, vrchný dozor by mali riaditelia školských obvodov. V ich radoch by však nemali byť len zástupcovia katolíkov, ale aj nekatolíckych vierovyznaní, aby tak niesli spoluzodpovednosť za priebeh školskej reformy. Ďalším ústupkom, ktorý sa v rámci 19 bodov výslovne neuvádzal, ale van Swieten ho zdôrazňoval v sprievodnom texte, bolo obmedzenie platnosti princípu jednotnosti predbežne na oblasť ľudového školstva. Docieli sa tak, že vzdelávanie na elementárnej úrovni sa nebude orientovať len podľa potrieb náboženstva, ale bude zodpovedať všeobecným zámerom štátu.

Rozhodujúcu úlohu van Swietena pri riešení otázok uhorského školstva potvrdzuje aj jeho návrh na obsadenie postov riaditeľov školských obvodov. Na tri voľné miesta navrhol ustanoviť evanjelika a. v. Gabriela Prónaya, účastníka všetkých doterajších rokovaní, kalvína Jozefa Telekyho a pravoslávneho Teodora Jankoviča. Zdôraznil ich hlboké vedecké vzdelanie, znalosť školskej problematiky a „osvietený spôsob myslenia“, ale napr. aj scestovanosť a vysoké mravné kvality. Dúfal, že ich menovanie prospeje celej krajine, štátu a ľudstvu (*Menschheit*).

Tézy sformulované v 19 bodoch sa stali obsahom dohody nekatolíckych delegátov s predstaviteľmi Študijnej dvorskej komisie.⁶⁵ Doplnilo ich 8 otázok dotazníka, na základe ktorého sa mali zistiť konkrétne požiadavky na ustanovenie nových nekatolíckych učiteľov a kantorov, zriadenie nových škôl rôzneho charakteru (čisto nekatolícke, zmiešané) a námietky a návrhy na úpravu učebníc. Miestodržiteľská rada už nemala možnosť zasahovať do znenia rozhodnutia v tejto veci: dohodu jej poslal na vedomie Karol Pálffy 31. augusta 1785 po pred-

chádzajúcom schválení Jozefom II. Stala sa základom všetkých následných nariadení cisára, ktoré začali vychádzať už v tom istom roku a týkali sa najmä ľudového školstva.

Reakcia na uvedené rozhodnutie zrejme nebola jednotná. Podľa súčasného hodnotenia P. Valaského našlo rozhodnutie pozitívny ohlas a upokojilo najmä evanjelikov.⁶⁶ Stanovisko kalvínov bolo však prísnejšie. Po nedávnych skúsenostiach s cenzúrou ich kníh a pod tlakom na odstránenie katolicizmu nepriaznivých vyjadrení sa opäť pokúsili apelovať na panovníka, aby zastavil prenikanie štátneho, v ich očiach stále katolíckeho vplyvu do oblasti ich školstva. Kalvínski delegáti po rokovaní s centrálnou Študijnou dvorskou komisiou spracovali svoje odpovede na predložené otázky do rozsiahleho spisu, v ktorom zhrnuli všetky prednesené námietky. Hoci ich van Swieten v podaní panovníkovi charakterizoval ako zmätené, v rozšírenej podobe poskytovali iný obraz: argumentácia bola vecnejšia, mierila na konkrétne nejasnosti a možné rôzne výklady paragrafov *Ratio educationis*, prebrala rozšírenú kritiku tzv. normálnej vyučovacej metódy, ako ju podal kritický spis *Freyemuthige Beurtheilung*, a vyústila do obhajoby nielen slobody vyznávania viery, ale aj slobody myslenia ako takeého. Nič to však už nezmenilo na rozhodnutí upraviť otázky elementárneho školstva v zmysle uvedených van Swietenových návrhov.

Ťažko prebojovávaná myšlienka zmiešaných škôl sa napokon začala naplňovať konkrétnym obsahom. Vznik škôl sa neobmedzoval len na väčšie mestá, ale vďaka pomerne prísnej kontrole inšpektorov ľudového školstva sa školy rozšírili aj na dedinách v oblastiach so zmiešaným obyvateľstvom. Nedôvera voči nim sa mala prelamať vďaka systému opatrení, ktoré mali zamedzovať zasahovaniu duchovných do chodu vyučovania: upravili sa náboženské úkony spojené s vyučovaním (zaviedla sa jednotná – neutrálna kresťanská modlitba a spoločná pieseň na úvod a záver vyučovania) a záujem rodičov a učiteľov o školy sa stimuloval pridelovaním podpory a odmien vyučujúcim aj žiakom. Napriek tomu bol vznik zmiešaných škôl stále do veľkej miery závislý od stanoviska miestnych duchovných a cirkevných zborov, ktorí formovali a formulovali mienku obyvateľov toho-ktorého vierovyznania. Zatiaľ čo z katolíckej strany sa najčastejšie operovalo obavami z indiferentnosti detí v dôsledku potlačenia konfesijného charakteru ľudovej školy, škála námietok z opačnej strany bola širšia. Okrem známej argumentácie o ohrození slobody náboženstva a poukázania na prílišnú sekularizáciu výchovy a vzdelávania vôbec pribudol strach zo straty patronátnych práv a tradičných foriem finančného zabezpečenia škôl. Prevedenie nekatolíckych fundácií v prospech všetkých, t. j. aj katolíckych žiakov podľa takejto interpretácie odporovalo pokynom ich zriaďovateľov. Čo je však paradoxné, objavil sa i názor, že zmiešané školy ohrozujú harmóniu spolunažívania, lebo sú potenciálnym zdrojom napätia! Na druhej strane sa zároveň tvrdilo, že z existencie konfesijných škôl vyplývalo zdravé súťaženie medzi nimi...⁶⁷

Nebezpečenstvo, ktoré údajne hrozilo náboženskej slobode a nekatolíkom po zavedení zmiešaných škôl, sa dostalo aj do pozornosti zahraničnej tlače. Tentoraz sa veci ujal renomovaný a v celej nemeckej jazykovej oblasti vysoko oceňovaný

časopis *Stats-Anzeigen*, ktorý vydával popredný predstaviteľ nemeckého osvietenstva A L. Schlözer.⁶⁸ Schlözer publikoval listy svojich uhorských dopisovateľov, v ktorých vyslovili odmietavé stanovisko k zmiešanému školstvu, opierajúc sa o dokumenty z rokovania nekatolíkov so SDK.⁶⁹ V liste z 2. januára 1789 boli do 10 bodov zhrnuté dôvody odporu voči zmiešaným školám, ako boli formulované v spise *Reflexiones*. Autor listu chcel vyvrátiť domnienku, že by nekatolíci boli ochotní akceptovať zmiešané školy bez akýchkoľvek podmienok a záruk štátu.

Schlözer bol dobre informovaný aj o krokoch, ktoré sa ešte len pripravovali.⁷⁰ Pod čiarou avizoval do tlače pripravený spis *Vorstellung der Helvetischen Confession zugetanen, in Studiensachen nach Wien Beordneten*, v ktorom sa ďalej rozvíjali argumenty nielen proti zmiešanému školstvu, ale v duchu spisu *Freimuthige Beurtheilung* proti celému systému štátnych škôl. Zmiešané školy tak postavil do pomerne nepriaznivého svetla, hoci inak bol presvedčeným stúpencom tolerancie.⁷¹

Tvrdošijné zotrúvanie na princípe úplnej školskej autonómie a jej propagovanie v zahraničí prispelo k zmene vzťahu medzi Jozefom II. a protestantmi. Zatiaľ čo sa spočiatku aj vo verejnosti robili narážky na preferovanie protestantov na úkor katolíckej cirkvi,⁷² v polovici 80. rokov už prevádzilo vzájomné napätie.⁷³ Protestantov neuspokojilo zjednodušenie postupu pri zriaďovaní nových ľudových škôl, ani dosadenie evanjelikov na popredné miesta v školskej správe, aj keď sa tento ich postoj stával terčom kritiky už i z vlastných radov.⁷⁴ Neskoršie preferovanie tzv. zmiešaných škôl len vystupňovalo nespokojnosť s riešením Školskej otázky, čo napokon uhorských protestantov vmanévrovalo na platformu politickej opozície voči Jozefovi II.

Poznámky

- 1 *Ratio educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas*. Vindobonae 1777. Slovenské vydanie (ed. M. Novacká, J. Mikleš), SPN, Bratislava 1987. ENGELBRECHT, Helmut: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Bd. 3: Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Wien 1984, 133 -134. KOSÁRY, Domokos: A müvelödes XVIII. században Magyarországon. Budapest, 1980, 403 a n. A magyar nevelés története. I. Budapest 1988, 143 – 202.
- 2 BALAŠOVIC, Gabriel: Návrh na nápravu škôl dedinských z roku 1749 (ed. J. Čečetka). Bratislava 1956. FABRI, Gregor: Considerationes rei scholasticae ad publicum iuventutis patriae emolumentum in melius vertendae. Viennae 1773. Mária Terézia poverila F. Barkóczyho prípravou reformy školstva rozhodnutím zo 7. 1. 1762. FINÁČZY, Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I. Budapest 1899, 369 – 372.
- 3 O problematike reformy ľudového školstva KOWALSKÁ, Eva: Štátne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia. Bratislava 1987. K otázke učebníc tá istá:

- Učebnice pre štátne ľudové školy na Slovensku koncom 18. storočia. Kniha 90, (Matica slovenská 1991), 63 – 77. MÉSZÁROS, István: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Budapest 1989, 62 – 87.
- 4 „Ale dobro štátu ... si zaiste vyžaduje, aby sa v rozdielnych školách vyučovalo rovnaké učivo, aby sa tu zachovávala tá istá norma, rovnaký spôsob správy, tá istá mravná disciplína, ktorá všeobecne platí v celom kráľovstve... Riaditelia a správcovia týchto škôl majú byť podriadení kráľovskému riaditeľovi svojho školského obvodu...“ RATIO, 77. Ideovú analýzu Ratia podáva aj VYVÍJALOVÁ, Mária: Osvietenský program Adama Františka Kollára. Literárnomúzejný letopis 16, 1982, 75.
  - 5 Právne otázky vzťahu k nekatolíckym vierovyznaniám pred vydaním Tolerančného patentu všeobecne SPIEGEL-SCHMIDT, Friedrich: Vom „beneficium emigrandi“ zur Toleranz. In: Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II. (Hg. v. Peter F. Barton). Wien 1981, 39 – 75. O situácii v Rakúskej monarchii BARTON, Peter F.: Toleranz und Toleranzpatente in der Donaumonarchie. Tamže, 250 – 275. Prehľad nariadení, zameraných voči protestantom, obšírne podáva anonymný spis *Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten*. B. m., 1792.
  - 6 VYVÍJALOVÁ, Osvietenský program, 67,69. TIBENSKÝ, Ján: Adam František Kollár ako osvietenský mysliteľ. Literárnomúzejný letopis 19, 1985, 120 – 121.
  - 7 List arcibiskupa F. Barkóczyho Márii Terézii z 20. 4. 1763. Odpis v KELB, rkp. fasc. 208/1.
  - 8 Prípisy riaditeľom gymnázií z 30. 12. 1776, 5. 3. 1777 a 23. 1. 1778. KELB, rkp. fasc. 585/14, 169/3 a EOL, AGE, I a 23, No. 13.
  - 9 EOL, AGE, I a 23, No. 17, list Petrovi Zayovi z 11. 5. 1778.
  - 10 WALLASZKY, Paul: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. 2. vyd., Ofen (Budín) 1808, 323 – 325. Pozri aj slovenský preklad spisu v KELB, rkp. 429/6, resp. v Archíve literatúry a umenia SNK, Martin, sign. MJ 729. Formulácie naznačovali možnosť za istých podmienok akceptovať nároky štátu. O autorstve petície zápisníca konventu bratislavského cirkevného zboru *Conventus Evangelicorum Prothocollum*, fol. 608. Rkp. v KELB, sine sign.
  - 11 Pressburger Zeitung, 1. 5. 1779.
  - 12 *Projectum de regulandis Scholis Aug. Conf. Addictorum*. KELB, rkp. 485/2.
  - 13 Pressburger Zeitung, 18. 2. 1778.
  - 14 ŠOBA Bratislava, AC – ŽB I, 1781, fasc. 3, č. 15. Informovali o tom aj Pressburger Zeitung, 12.5.1781.
  - 15 Rozhodujúcu úlohu v tomto procese mal zohrať Johann Ignaz von Felbiger, výslovne poverený Jozefom II. usporiadať uhorské ľudové školstvo podľa rakúskeho vzoru. Bližšie KOWALSKÁ, Eva: Johann Ignaz von Felbiger and the Hungarian monarchy. *Studia historica slovacae* 19, Bratislava 1995, 73 – 94.
  - 16 Zriadenie školy však bolo podmienené ustanovením cirkevnej obce a ako súčasť „polície“ (t. j. správy vecí verejných) patrilo aj do kompetencie politických orgánov. Pokyny, ako postupovať, však dostali až 10. februára 1782. Odpis nariadenia v ŠOKA Banská Bystrica, Magistrát Banskej Bystrice, fasc. 1035/41.
  - 17 Nariadenie z 28. 12. 1781. *Projectum Budense* nevyšlo v ucelenej podobe ako predtým

- Ratio educationis* a zostalo len súhrnným materiálom zo zasadania komisie inšpektorov. Napriek tomu ho orgány školskej správy považovali za avizovaný 2. diel *Ratio* a dodržiavanie jeho zásad sa striktne požadovalo a kontrolovalo. MOL Budapest: C 69, Collectio B. Normal. Resolutionum, A 593, fol. 158 -160. *Proiectum* stanovilo o. i. záväzné rozvrhy hodín pre jednotlivé typy škôl. Ich súbor sa nachádza v rámci fondu C 69 (Departamentum scholarum nationalium) v MOL Budapest, rôzne sign.
- 18 Nariadenie KMR z 2. 5. 1777 č. 2146. MOL Budapest: C 69, Collectio, A 593, fol. 253 – 254.
  - 19 Kráľovský radca a knihovník budínskej univerzity Henrich Bretschneider hodnotil danú situáciu jednoznačne: *Man will nun gern die Protestanten hier unter das katholische, ungarische Studiensystem zwingen und das wäre schlimmer als Nontoleranz.* List Bretschneidera Fridrichovi Nicolaimu, Budín, 8. 4. 1782. In: GÖCKING, L. F. G. von: *Reise des Herrn von Bretschneider nach London und Paris nebst Auszügen aus seinen Briefen an Herrn Friedrich Nicolai.* Berlin u. Stettin 1817, 291.
  - 20 Napr. Pavol Ježovicz, ev. a. v. farár v Bytči, v liste M. Institorisovi z 9. 12. 1781. KELB, rkp. fasc. 347.
  - 21 Takto postupoval v Peštianskej stolici napr. zemepán obce Péteri Baltazár Pongrácz. List B. Pongrácza M. Institorisovi zo 17. 1. 1782. Tamže, 348.
  - 22 Kontroverzný priebeh mali najmä kongregácie Peštianskej a Spišskej stolice, naopak bez problémov prebehla v Liptovskej stolici. Listy Jána Nižňanského (Nisnyanzského), Jozefa Bencúra, Pavla Šramka a Štefana Zitkovského Michalovi Institorisovi z 3. 2., 9. 2., 13. 2. a 18. 2. 1782. Tamže, 348. Súbor námietok stolíc voči Tolerančnému patentu aj v OSzK Budapest, rkp. oddelenie, Fol. lat. 1995/III.
  - 23 Akty generálneho konventu evanjelikov a kalvínov týkajúce sa školstva: OSzK Budapest, rkp. odd., Fol. lat. 2059/III, fol. 96 – 98. Znenie predloženého holdu a sťažnosti v EOL, AGE, I b 5, No. 8.
  - 24 Odpis v KELB, rkp. fasc. 654/4.
  - 25 S týmto plánom *Considerationes* korešponduje anonymný návrh na reorganizáciu cirkevnej správy ev. a. v. cirkvi v Uhorsku, podľa ktorého by celá oblasť školstva mala spadať síce pod najvyššie konzistórium, ale priamy dozor by vykonával generálny riaditeľ ev. škôl. Nedat. spis *Principia generalia coordinationis tam disciplinaris directionis [...] ecclesiae Evangelicae Aug. confessionis in Hungaria.* KELB, rkp. fasc. 391/2.
  - 26 Kráľovské reskripty vydané KMR 16.11., 7. 12. a 28.12. 1781 a 25.1. 1782. Podľa nich sa spočiatku počítalo len so zástupcami evanjelických a kalvínskych škôl z Bratislavy a Debrecína. FELBIGER, Johann Ignaz: *Anekdoten zur Geschichte des Angriffes und der Vertheidigung der Normalschulen in den kaiserlich-königlichen Staaten.* Frankfurt und Leipzig 1784, 10.
  - 27 V 70. – 80. rokoch ich udržiaval v Bratislave najmä Ján Matej Korabinský, ktorý sa počas svojich európskych ciest zameriaval na štúdium školstva a pedagogiky (predovšetkým filantropizmu). KORABINSKÝ, Johann Matthias: *Priwat-Nachricht an Menschenfreunde.* OSzK Budapest, rkp. odd., Quart, germ. 869.
  - 28 *Protocollum commissionis ad concertandam finaliter methodicam Scholarum Nationalium [...] subdelegatae.* EOL, AGE, I b 7, No. 6.

- 29 Kieglerovu biografiiu pozri KUNITSCH, Michael: Biographien merkwürdiger Männer der Österreich. Bd. 3, Graz 1805,46 – 75.
- 30 Riaditeľ Bratislavského školského obvodu F. Balassa sa pri príprave rokovania obrátil len na inšpektorov debrecínskeho a bratislavského evanjelického a. v. a h. v. cirkevného zboru. EOL, AGE, I b 6, No. 3.
- 31 J. Nižnanský M. Institorisovi 2. 3. 1782. KELB, rkp. fasc. 348. Zloženie komisie udávajú VALASZKY, Paulus: Conspectus, 1. vyd., Pressburg – Leipzig 1785, 325 a FELBIGER, Anekdoten, 13–14 rozdielne. Za hodnovernejšie považujem údaje Felbigera, priameho účastníka rokovania a hlavného stúpenca jednotného ľudového školstva.
- 32 FELBIGER, Anekdoten, 15, Podobne aj *Chronicon eccl. part.* v KELB, fol. 318.
- 33 *Instructio pro Dominis in negotio Scholarum (...)] deputis data* z 18.3.1782. EOL, AGE, I b 5, No. 14.
- 34 Nariadenie č. 2041 z 26.4. 1782. MOL Budapest, C 69, 1786, Distr. Cass., fons I, pos. 37, fol. 80 – 81.
- 35 Účastníkmi porady za evanjelikov a. v. boli Ferdinand Karner, Michal Gombos, Jozef Stettner, Jozef Bencúr, Ján Ribinyi, Samuel Tešedík, Juraj Strečko, za evanjelikov h. v. Štefan Vay, Ján Mihályfalvay, Jozef Hrabovszky a Matej Ráth. OSzK Budapest, rkp. odd., fol. lat. 2059/11, fol. 133–135. Teodor Jankovič bol v tom čase už na požiadanie ruskej vlády vyslaný do Petrohradu, kde mal vypracovať plán reformy školstva v Rusku. Bol však i jedným z najbližších spolupracovníkov J. I. Felbigera a na príprave odporu voči jednotnému riadeniu školstva nemal žiaden podiel. FELBIGER, Anekdoten, 29 – 34. ENGELBRECHT, Geschichte, 137 – 138. Stats-Anzeigen, Heft 11,3. Bd.,1783, 257 – 278. POLTZ, P.: Theodor Jankovič und die Schulreform in Russland. In: *Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*. Köln – Wien 1972, 119 – 174.
- 36 Všetky po maďarsky písané učebnice mali posúdiť kalvíni, slovenské superintendent banského dištriktu Ján Čerňanský.
- 37 V tomto zmysle sa závery doplnili na porade cirkevných predstaviteľov v Pešti 12. 5. 1782.
- 38 *Freyemuthige Beurtheilung der österreichischen Normalschulen und aller zum Behuf derselben gedruckten Schulschriften*. Berlin – Stettin 1783.
- 39 List J. I. Felbigera Friedrichovi Nicolaimu, Bratislava, 16.1.1782. Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Handschriftenabt., F. Nicolai Briefwechsel, No. 21.
- 40 ENGELBRECHT, Geschichte, 139.
- 41 NICOLAI, Friedrich: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781, nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. Bd. 6. Berlin 1785, 382 – 387. O normálnych školách vo Viedni tamže, Bd. 4, 1784, 645-671.
- 42 FELBIGER, Anekdoten, 20.
- 43 Tamže.
- 44 *Reflexiones[...]quoad latinas et nationales scholas nostras, adaptabile foret*. MOL Budapest, C 69,1786, Distr. Cass., fons I, pos. 37, fol. 86 – 133.
- 45 Tamže, fol. 88, 90.
- 46 Tamže, fol. 90.
- 47 Tamže, fol. 93 – 95.

- 48 Tamže, fol. 91 – 92, 97.
- 49 Tamže, fol. 98. K problému obmedzovania počtu vyšších škôl pozri WANGERMANN, Ernst: Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781 – 1791. Wien 1978, 19 – 22. KLINGENSTEIN, Grete: Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus. Bemerkungen über eine Rede Joseph von Sonnenfels' aus dem Jahre 1771. In: Bildung, Politik und Gesellschaft (Hrsg. v. G. Klingenstein, H. Lutz, G. Stourzh). Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, Bd. 5, München 1978, 165-204.
- 50 Rovnaký názor zastával aj Jozef II. WANGERMANN, Aufklärung, 25.
- 51 *Reflexiones*, fol. 98 – 99. V tomto bode sa zhodovali s Gottfriedom van Swietenom. WANGERMANN, Aufklärung, 68 – 71.
- 52 *Reflexiones*, fol. 103.
- 53 Tamže, fol. 104.
- 54 MOL Budapest: C 69,1786, Distr. Cass., fons 1, pos. 37, fol. 112 – 123.
- 55 Tamže, fol. 115.
- 56 Gabriel Prónay v liste generálnemu inšpektorovi ev. a. v. cirkvi Petrovi Zayovi zo 7. 8. 1783. EOL, AGE, I b 11, No. 5.
- 57 CSÓKA, Das erste Zeitabschnitt, 96 – 97.
- 58 WANGERMANN, Aufklärung, 44 – 50. BENDA, Kálmán: Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn. In: Gerard van Swieten und seine Zeit (Hrsg. v. Erna Lesky u. Adam Wandruszka). Wien 1973, 169 – 170.
- 59 MOL Budapest: C69, 1786, Distr. Cass., fons 1, pos. 37, fol. 124.
- 60 Teóriu rovnováhy stavov rozpracoval J. von Sonnenfels. Nešlo o stavy v tradičnom chápaní rozvrstvenia feudálnej spoločnosti, ale o zložky obyvateľstva, určené na základe profesijnej skladby a poslania v rámci spoločenskej štruktúry. Bližšie KLINGENSTEIN, Akademikerüberschuss, 185 – 186. REINALTER, Helmut: Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker. In: Joseph von Sonnenfels (Hrsg. v. H. Reinalter). Wien 1988, 139 – 156. GARBER, Jörg: Recht und Utilitarismus: Joseph von Sonnenfels und das späte Naturrecht. Tamže, 97 – 138.
- 61 K dispozícii som mala neskôr prepracované písomné podanie, ktoré zhŕňalo argumentáciu z 31. 12. 1784. MOL Budapest: C 69, 1786, Distr. Cass., fons 1, pos. 37, fol. 124-130.
- 62 Van Swietenovo zhrnutie priebehu 2. kola rokovania MOL Budapest: C 69, 1785, Distr. Pos., fons 1, pos. 5, fol. 5 – 17.
- 63 Tamže, fol. 17 – 22.
- 64 Tamže, fol. 23 – 30.
- 65 Odpis dohody MOL Budapest: C 69, 1785, Scholae Nationales, fons 1, pos. 5, fol. 31 – 33.
- 66 WALLASZKY, Conspectus, 2. vyd., 357 – 358.
- 67 KELB, rkp. fasc. 585/26.
- 68 HÜFNER, Lorenz: Schlözer und Ungarn. Ein Beitrag zur internationalen Wirksamkeit August Ludwig von Schlözer (Dokt. diz.), Berlin 1972, 92. Podľa Hüfnera bol náklad časopisu 4 000 výtlačkov, do Viedne sa distribuovalo 100 ks.

- 69 Stats-Anzeigen (ponechávam pôvodnú ortografiu názvu), zošit 48,12. zv., Göttingen 1789, 463 a n.
- 70 O Schlözerových žiakoch a dôverníkoch PETRITSCH, Maria: Das Göttingen des 18. Jhs. im Spiegel der Briefe und Erinnerungen ungarischer Studenten und Gelehrten (Dokt. diz.), Göttingen 1984.
- 71 V roku 1785 publikoval článok, kritizujúci postup voči tzv. deistom a izraelitom v Čechách. Stats-Anzeigen, 1785, zošit 29, 8. zv, 124 – 127.
- 72 Otvorene to vyjadril tesne pred svojou smrťou napr. Felbiger v prosbopise adresovanom Jozefovi II. SNA Bratislava, fond Bratislavská kapitula, súkromný archív, secretarius-acta, XI, 1788, No. 2, fol. 10.
- 73 (Anon.) Politisch-kirchliches Manch Hermäeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn, 11-13.
- 74 KOVÁCS, Johann Emericus: Freimüthige Betrachtungen über verschiedene Gegenstände aus dem heutigen Lutherthum in Ungarn. Wien 1783, 23, 39 – 40.

II.2. Otázky cirkevnej autonómie: problém jednotnej liturgie

Otázka zásahov štátu do školskej autonómie protestantov v Uhorsku nebola jedinou sférou, ktorá vzbudzovala u evanjelikov oboch vyznaní obavy. Štátna moc sa totiž nerozpakovala zasiahnuť aj do oblasti, ktorá tvorí napospol autonómnu sféru každého náboženstva – do oblasti liturgie. To, že tak urobila v prípade rímskokatolíckeho vyznania, malo oporu v dôslednom aplikovaní predstavy panovníka ako rozhodujúcej autority v rámci „jeho“ teritoriálne vymedzenej cirkvi. Jozef II. sa definoval nielen ako patrón a ochranca „svojich“ biskupov, ale aj ako zákonodarná autorita vo sfére ich právomocí. Reformný katolicizmus pritom sám „vyprázdňoval pole“ na zásahy štátu do cirkevnej autonómie, akú výsostne predstavovala oblasť liturgie.¹ Celý komplex opatrení, smerujúcich dokonca k zavedeniu liturgie v domácich jazykoch², sa opieral o predstavy reformných teológov o úlohe panovníka ako patróna cirkvi,³ no napriek tomu účasť Jozefa II. na ich koncipovaní je nesporná. Panovník pritom nepostupoval s úmyslom cirkiev poškodiť

považovali za svoju výlučnú doménu. V súlade s týmto postojom sa prirodzene bránili, no ich situácia bola sťažená predchádzajúcim vývojom liturgických otázok.

Nejednotnosť, ktorá panovala medzi evanjelikmi a. v. vo veci liturgie bola dôsledkom protirečivého vývoja cirkvi v období vrcholiacej rekatolizácie. V dôsledku neuznania záverov ružomerskej synody zo strany panovníka, faktického negovania úsilia evanjelikov o nejakú formu pevnejšej organizácie⁵ a dokonca internovania najvýznamnejšej teologickej autority – Daniela Krmana – sa prerušilo formovanie jednoty v cirkevno-organizačnej a liturgickej oblasti. Krmanova agenda, určujúca poriadok služieb Božích, sa ako všeobecná norma neujala a najmä slovenskí evanjelici používali rôzne rukopisné agendy s odlišnými obradovými formulami.⁶ Aj keď v porovnaní s nemeckými a maďarskými sa v nich nové duchovné prúdenia pietizmus a racionalizmus neprejavili príliš výrazne, predsa zaznamenali posun v preberaní nových prvkov (konfirmácia, ústup od individuálnej spovede).⁷ Určujúcim činiteľom v tejto oblasti bolo pravdepodobne stanovisko bratislavského cirkevného zboru, resp. celého Preddunajského dištriktu. Bratislava ako hlavné mesto Uhorska bola sídlom dvoch vplyvných ev. cirkevných zborov, nemeckého a slovensko-maďarského.

Táto hypotéza sa opiera o konštatovanie viacerých závažných okolností. Predovšetkým hlavné mesto lákalo množstvo šľachty a honorácie, ktorá tu hľadala možnosť zamestnania či už v štátnej, resp. verejnej alebo súkromnej sfére. Aj keď protestanti mali obmedzený prístup do verejných úradov, ich uplatnenie sa v slobodných povolaniach, obchode alebo „umeniach“ nebolo natoľko limitované. Pri najvýznamnejšom orgáne uhorskej štátnej správy, miestodržiteľskej rade, pôsobil pre každú konfesiu príslušný agent, ktorý „lobovaním“ v prospech nekatolíkov ovplyvňoval jej rozhodovanie. Evanjelici v Bratislave predstavovali významnú časť obyvateľstva a so 7 000 veriacimi tvorili jeden z najpočetnejších zborov v Uhorsku.⁸ Medzi jeho členmi bolo pomerne veľa príslušníkov šľachty (Jesenákovci, Lehotskí), ktorí mali prístup aj do kruhov vládnych špičiek okolo uhorského miestodržiteľa, tolerantného Alberta, kniežat'a Sasko-Těšínskeho.⁹ Pri riešení rôznych sporných otázok sa neangažovali vždy priamo, ale oporu nachádzali aj u tolerantne zmýšľajúcich katolíckych činiteľov.¹⁰

Pozície farárov dvoch bratislavských evanjelických a. v. zborov, nemeckého a slovensko-maďarského, boli v dôsledku týchto okolností určujúce aj pre vyzrievanie teologických stanovísk a celkové smerovanie cirkvi. Do popredia vystupuje najmä osobnosť Michala Institorisa Mošovského, ktorý sa stal ústrednou postavou slovenských (etnicky aj územne) evanjelikov a. v. na vyše 40 rokov svojho pôsobenia. Jeho autorita nevyplývala len z funkcie farára početného zboru, ale aj z pôsobenia na evanjelickom gymnáziu. K Institorisovi ako duchovnému učiteľovi a patrónovi sa hlásili desiatky neskorších ev. farárov. Teologicky pritom osciloval medzi umierneným racionalizmom a ortodoxným smerom. Najmä na príklade sporov o podobu služieb Božích (v ich rámci najmä o spôsob podania Večere Pánovej) v nových českých a moravských cirkvách sa dá demonštrovať

jeho schopnosť prispôbiť vonkajškové znaky vierovyznania miestnym potrebám a dobovým požiadavkám. Institoris sa stal rozhodujúcou autoritou pre slovenských evanjelikov a jeho mienku o významných otázkach cirkvi si nedovolil obchádzať ani najvýznamnejší cirkevný hodnosťár, superintendent Preddunajského dištriktu Michal Torkos. Boli to oni dvaja, ktorí sa pokúsili využiť úsilie Jozefa II. zaviesť krátko po vydaní Tolerančného patentu jednotnú liturgiu pre evanjelikov v celej monarchii v prospech evanjelikov v Uhorsku.

Hoci Tolerančný patent uľahčoval občianske postavenie nekatolíkov a podmienky výkonu náboženstva, nerobil tak v plnej miere. Stále sa neobnovila možnosť uplatniť dávno praktikovaný princíp „samosprávy“ v podobe „celonárodnej“ synody, akéhosi vnútcirkevného snemu. Jozef II. očividne nepomýšľal ísť ďalej, než bolo uľahčenie občianskej existencie evanjelických poddaných. Toto konštatovanie vyplýva z toho, že nechotu dať povolenie na konanie synody chcel kompenzovať vlastným rozhodnutím o veciach, ktoré by sa boli mali riešiť práve na nej: určil administratívny postup, ktorým mali evanjelici akceptovať podľa neho primeranú formu viery, za stelesnenie ktorej považoval liturgiu, resp. poriadok náboženských obradov. Chcel, aby sa aj v rámci protestantských cirkví dosiahla jednotnosť agendy (poriadku úkonov počas služieb Božích), vyjadrená v princípe *Gleichförmigkeit*. Svoju pozornosť zamerl na jedného z najplodnejších teologických autorov Nemecka, pastora G. Fr. Seilera z Erlangenu, ktorého *Versuch einer christlicher Evangelischer Lithurgie* (1782) ohodnotil ako dielo, ktoré by sa mohlo použiť pri „odstraňovaní chýb liturgie“. ¹² Problém však vznikol z toho, že zatiaľ čo v nových cirkevných obciach v rakúskej časti monarchie, predovšetkým v Čechách a na Morave, skutočne zavládol zmätok v dôsledku absencie vieroučnej prípravy a svojvôle pri nadväzovaní na tradície, v Uhorsku sa pokus o „nápravu“ liturgie chápal ako nezákonný postup, najmä ak ho nesprevádzali významnejšie ústupky voči protestantom ako celku. Pritom práve v nových cirkevných zboroch v Čechách a na Morave sa zavádzali pôvodom „uhorské“ agendy, ktoré so sebou priniesli noví farári zo svojich predošlých pôsobísk. Problém spočíval v tom, že neboli „kompatibilné“ s tou, ktorú panovník akceptoval ako východisko. Medzi úmyslami panovníka, realitou v nových zboroch, v starších cirkevných obciach na území rakúskych krajín (Těšínsko), situáciou v Uhorsku a zámermi reprezentácie uhorskej evanjelickej a. v. cirkvi vznikla postupne značná diskrepancia až napätie.

Seilerov koncept liturgie sa mal presadiť viac-menej administratívnou cestou bez väčšej súčinnosti jednotlivých superintendencií. V januári 1783 ho dostal na posúdenie těšínsky pastor Traugott Barthelmus a v marci 1783 aj Superintendent M. Torkos. ¹³ Pravdepodobne chcel požiadať už v tomto období o vyjadrenie všetkých ev. dištriktov, ¹⁴ no pre krátkosť času sa obrátil pravdepodobne len na M. Institorisa a na základe jeho stanoviska potom 17. júna 1783 sformuloval svoj posudok. Institoris ocenil na liturgii to, že je elegantná a prispôbena súčasnosť, a pritom oslovuje srdce veriaceho. Možno ju však podľa neho akceptovať len v nových cirkevných zboroch v dedičných krajinách, lebo v Uhorsku sú zaužívané také liturgické úkony, ktoré Seiler vôbec nespomína (požehnanie rodičiek,

všeobecná sved' pred oltárom, prísaha snúbencov počas sobáša), resp. príliš mení zaužívané formuly (otázky svedkom pri krste sa podobajú údajne až na výsluch). K tomuto odbornému stanovisku Institoris pridal aj závažnú formálnu pripomienku: právo rozhodovať o liturgii neprináleží v Uhorsku superintendentom, pretože v rámci evanjelickej cirkvi nejestvuje hierarchická postupnosť. Liturgia sa týka celej cirkvi, preto o jej podobe môže rozhodnúť výhradne synoda. Ak by panovník povolil jej konanie, Seilerovo dielo by mohlo slúžiť ako podklad na jej rokovania.¹⁵

Institoris dúfal, že sa podarí dosiahnuť povolenie zvolať synodu, najvyšší orgán evanjelických cirkví v Uhorsku. V tejto veci sa angažoval už počas návštevy Jozefa II. v Bratislave v júli 1783 a v decembri toho istého roku predložil vlastný návrh na úpravu liturgie.¹⁶ Urobil tak z poverenia miestodržiteľskej rady, ktorá zdôraznila, že táto úloha patrí v rámci ev. cirkvi a. v. práve Bratislavskému (Preddunajskému) dištriktu.¹⁷ Panovník, ktorý toto rozhodnutie inicioval, pravdepodobne predpokladal, že Institoris a spolu s ním Torkos sa budú angažovať v prospech prijatia zreformovanej a jednotnej liturgie. Na prvý pohľad bola jeho dôvera v nich správna. V úvode k svojmu návrhu¹⁸ totiž Institoris zdôraznil, že liturgia je ľudským výtvorom a žiadna jej podoba si nemôže nárokovať na absolútnu platnosť. Nie je preto potrebné brániť sa zmenám, bez ohľadu na to, že ich iniciuje panovník. Je dokonca presvedčený, že práve v danej dobe je potreba reformy mimoriadne veľká. V zásahu štátnej moci treba preto vidieť skôr Boží zásah, lebo vhodnou úpravou liturgie a vydaním agendy sa dá čeliť postupujúcemu zosvetš'ovaniu (*profanitas*) služieb Božích a liturgie vôbec. Zároveň zdôraznil, že sa tak dá predísť „jemne povedané spupnosti nacionalistov, ktorá sa v poslednom čase v cirkvi rozvíja a môže byť potopou pre kresťanstvo“.¹⁹

Institoris sa uvedeným konštatovaním dotkol problému, ktorý začal byť v rámci evanjelickej a. v. cirkvi v Uhorsku aktuálny. Spočíval v tom, že agendy používané v nemeckých, slovenských a maďarských zboroch sa od seba značne odlišovali pod vplyvom domácich tradícií a preberania prvkov racionalizmu, ktorý sa šíril z niektorých nemeckých univerzít najmä do nemeckých zborov. Trend zjednodušovania liturgie sa preto pomerne rýchlo ujal medzi Nemcami. No osvojili si ho aj Maďari v dôsledku latentných obáv z konkurencie reformovanej (kalvínskej) liturgie. Hoci Institoris mu bol tiež čiastočne naklonený,²⁰ v ortodoxnejšie orientovaných slovenských cirkevných obciach nenachádzal väčšiu oporu. Konzervatívne vedenia dištriktov, ktoré boli zväčša v rukách Slovákov sa bránili zavádzaniu „novôt“, a tým dávali podnety k spomínaným „nacionalistickým“ útokom.²¹ Je možné, že i z tohto dôvodu Institoris navrhol, aby na konečnej verzii predpokladanej jednotnej liturgie pracoval aj tješínsky pastor Traugott Barthelmus, člen viedenského konzistória, v tom čase už dezignovaný za superintendenta Moravy, Sliezska a Haliče.²² Skutočne potom panovník poveril priamo Barthelmu a prostredníctvom neho celé konzistórium vypracovaním záväzného znenia liturgie.²³

Barthelmus sa v dovtedajšom priebehu diskusie o otázke liturgie pre Uhorsko nespomínal, resp. pracoval na liturgii, ktorá by bola vhodná pre rakúske krajiny.

Len postupne sa teda kryštalizoval panovníkov názor, že by to mal byť on, kto by vypracoval liturgiu používanú v rámci celej monarchie. Ak sa vzala za základ tēšínska evanjelická cirkev, bolo to pravdepodobne nielen s ohľadom na autentickú teologickú tradíciu, jedínú v rámci rakúskych krajín. Bezpochyby sa bral ohľad aj na to, že Barthelmus a všetky cirkevné štruktúry v týchto krajinách podliehali pod právomoc konzistória vo Viedni, na činnosť ktorého mal štát (panovník) priamy dosah. Pre evanjelikov v Uhorsku mohol byť kontakt s Barthelmom zaujímavý práve tým, že bol členom konzistória, správneho orgánu evanjelickej cirkvi v Rakúsku. Takýto typ štátom uznanej jednotky cirkevnej správy v Uhorsku chýbal,²⁴ no o jeho ustanovení sa začalo v protestantských kruhoch vážne uvažovať. Svedčí o tom doručenie *Descriptio status consistorii Teschiniensis*, schémy usporiadania a náplne práce konzistória superintendentovi Torkosovi.²⁵ Čo však zrejme od spolupráce s ním odrádzalo hneď od začiatku, bol fakt, že Barthelmus vypracoval svoju agendu zo starších podkladov, nie veľmi sa odlišujúcich od katolíckeho rítu.²⁶ Na základe dobrozdania J. I. Felbigera ju preferovala aj dvorská kancelária, o čom nemusel byť Institoris neinformovaný.²⁷

Prvým predpokladom na vypracovanie spoločného návrhu liturgického poriadku bolo zistenie údajov o liturgiách používaných v Uhorsku. Vďaka tomu sa vedúci činitelia v cirkvi mohli po dlhšom čase komplexne oboznámiť so zaužívanými agendami. Výsledky rýchlo zorganizovaného „prieskumu“²⁸ boli pre nich samotných prekvapujúce: zistila sa veľká rôznorodosť v zaužívaných zvyklostiach,²⁹ čo už v tomto štádiu zvädzalo k obavám o konečný úspech celého podujatia. Torkosov kolega, slovenský evanjelický farár v Modre Mikuláš Ján, ktorý mal možnosť celú kolekciu vidieť, sa domnieval, že sa len veľmi ťažko nájde kompromis v rámci uhorských zborov, nieto ešte s koncepciou Barthelma, ktorý nemal rešpekt pred rôznosťou národov v Uhorsku.³⁰ Napriek tomu sa Institoris podujal na zostavenie komplexného návrhu liturgie.³¹

Institoris však nemal ambíciu privlastniť si projekt liturgie ako svoje dielo, aj keď preferoval kompaktný (kompilačný) návrh, prijateľný pre všetky národnostne odlišné cirkevné zbory. Predpokladal však značné zjednodušenie obradov, i keď zároveň varoval pred sklznutím do „naturalizmu“.³² Už v návrhu z decembra 1783 zdôrazňoval, že dielo bude musieť mať jedného konečného redaktora a musí byť zostavené v nekomplikovanej nemčine, aby sa dalo ľahko preložiť do češtiny a maďarčiny. Superintendent Torkos mal však iný názor na postup práce: navrhol vziať za základ liturgiu, ktorú používajú Nemci, a ceremónie zaužívané u Slovákov a Maďarov pripojiť do apendixu.³³ Tým sa k slovu dostal nemecký farár z Bratislavy Ján Ribini, ktorý získal aj aprobáciu od dištriktuálneho konventu 31. marca 1784.³⁴ Postupovalo sa pri tom bez priamej súčinnosti s Barthelmom, hoci hneď po oznámení „zmeny plánu“ Jozefa II. ho generálny inšpektor Zay pozval do Uhrovca. Barthelmova „cholerická“ povaha a pomalý úradný postup na uhorskej strane (prostredníctvom zemských inštitúcií) spôsobili zastavenie komunikácie a samostatnú iniciatívu zo strany evanjelikov a. v. v Uhorsku. Tí svoj návrh, odobrený v Modre, predložili nezávisle od Barthelma

panovníkovi, čím však zrejme skrížili jeho plány na rýchle presadenie jednotnej liturgie pre všetkých evanjelikov a. v. v monarchii: obidva návrhy sa totiž značne odlišovali. Jozef II. preto 4. septembra 1784 znovu pripomenul superintendentovi Torkosovi, že má byť v spojení s konzistóriom a Barthelmom a spolupracovať na jednotnej liturgii. Barthelmov návrh zostavený v 13 kapitolách znovu putoval do Modry.³⁵ Konvent k nemu však už nezasadal. Posúdenie mal na starosti Torkos spolu s generálnym inšpektorom dištriktu Štefanom Szilvayom, no nemalú úlohu zohral zrejme i generálny inšpektor barón Peter Zay.

Hodnotenie Barthelmovho návrhu liturgie³⁶ bolo príkro odmietavé: nebral sa ohľad na uhorské pomery a usporiadanie tamojšej cirkvi ani na české a moravské cirkevné zbory, ktorým bola cudzia akákoľvek pompéznosť a rozvláčnosť obradov. V Uhorsku je dobrá vôľa akceptovať Seilera, ktorý bol pre panovníka východiskom jeho úsilia o zavedenie jednotnej liturgie. Preto nie je mysliteľné prebrať prídlhé Barthelmove formuly, ktoré sa ani len nepribližujú obradom prvých kresťanských cirkví, slúžiacim ako vzor. Neberie sa ohľad na zvyklosti cirkevných obcí v Uhorsku, ktoré sa tešia zákonmi upravenej náboženskej slobode a nebudú sa chcieť prispôbiť. Barthelмова liturgia obsahovala aj také miesta, ktoré skôr patrili do homiletickej, katechetickej a pastorálnej teológie, čím strácala charakter návodu k službám Božím. Zainteresovaným osobám nemuselo ujsť, že Barthelмова agenda so starobylými koreňmi bola hodnotená ako pomerne blízka katolíckemu rítu.³⁷ Pri jej bližšej analýze sa potom našlo dosť dôvodov na to, aby evanjelická a. v. cirkev v Uhorsku, s odvolaním sa na domáce zaužívané zvyky a tradície, nemusela prijať návrh liturgie spoločný pre všetkých evanjelikov v monarchii, a naopak, ochotou rokovať o jednotnej liturgii pre Uhorsko dosiahla povolenie zvolať synodu.

Pochopiteľne, odmietnutie Barthelmovej práce sa z jeho strany chápalo ako skutočná aféra, čo sa nerozpakoval dať najavo Jánovi Calisiovi, ktorý spolu so svojím bratom bol sprostredkovateľom vzájomných kontaktov.³⁸ Ako však vyplýva zo stanoviska zainteresovaných z okolia M. Torkosa, postup zo strany viedenského konzistória, resp. Barthelma samotného im pripomínal diktát: navrhovanú liturgiu dostali de facto na vedomie, pritom z hľadiska udržania čo najväčšieho počtu evanjelických obcí v Čechách a na Morave jej obradové formy by ich priam vháňali „do náručie reformovaných“.³⁹ Aj preto sa v Uhorsku rozhodli postupovať autonómne. Príkro odmietavý posudok k projektu liturgie spoločnej pre celú monarchiu si však evanjelici v Uhorsku mohli dovoliť až vtedy, keď sa ukázalo, že nemajú čo stratiť a od jari 1782 očakávaná celouhorská synoda⁴⁰ sa neuskutoční. O jej zvolaní do Banskej Bystrice, resp. do Zvolena sa na jar 1784 ešte vážne hovorilo a písalo,⁴¹ no Torkos už upozorňoval na to, že nebude vhodné súriť jej zvolanie. Ignorovanie panovníkom aprobovaného (nového, Barthelmovho) návrhu liturgie a podmieňovanie prijatia liturgie celouhorskou synodou však Jozefovi II. zrejme nebolo po chuti, lebo od roku 1785 sa o jej zvolaní prestalo verejne hovoriť.⁴² Tento zlom kolidoval s Jozefovým rozhodnutím zaviesť Barthelmovu liturgiu ako normu v rakúskej časti monarchie.⁴³

Práce na liturgii zároveň ukázali, že medzi predstaviteľmi jednotlivých super-

intendencií panujú názorové rozdiely,⁴⁴ rovnako ako nepanovala harmónia medzi svetskými a cirkevnými činiteľmi. Svetskí patróni cirkvi, ktorí sa angažovali najmä v otázke zachovania školskej autonómie evanjelikov, si začali nárokovať hlavné slovo aj v oblasti, ktorá bola výsostnou doménou farárov – a tou liturgia nepochybne bola. Jasne o tom svedčí zachovaná korešpondencia, v ktorej sa pisatelia celkom otvorene zmieňovali o ambíciách svetského stavu.⁴⁵ Boli to práve svetskí členovia cirkvi, ktorí bránili prijatiu tej podoby liturgie, ako ju vypracovali v okruhu Michala Torkosa.⁴⁶

V odbornej literatúre sa doteraz problém riešenia teologických problémov s ohľadom na vzájomné vzťahy evanjelických cirkví navzájom a možné politické pozadie jednotlivých krokov hlbšie neskúmal. Je však možné uvažovať aj o takomto výklade udalostí. Hoci túto hypotézu by bolo potrebné dôkladnejšie preveriť, historickým faktom je, že vývin udalostí smeroval k jednoznačnému odmietnutiu tēššinskeho bohoslužobného poriadku a prípravným prácam na zjednotení liturgie evanjelikov v Uhorsku v duchu panovníkom pôvodne preferovaného Seilera, ktorý sa zdal byť „menším zlom“. Faktom je aj vzrast vplyvu svetského stavu a z toho plynúce ovplyvňovanie vnútrocirkevných rozhodovaní jeho politickými a neskôr i etnickými/národnými záujmami.

Poznámky

- 1 HOLLERWEGER, Hans: Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich. Studien zur Pastoralliturgie. Bd. 1. Regensburg 1976.
- 2 PEHEM, J. N. J.: Abhandlung von Einführung der Volkssprache in den öffentlichen Gottesdienst. Wien 1783.
- 3 RAAB, H.: Die „katholische Ideenrevolution“ des 18. Jahrhunderts. Ein Einbruch in die Kanonistik und die Auswirkungen in Kirche und Reich bis zum Emser Kongreß. In: Katholische Aufklärung: Aufklärung im katholischen Deutschland (Hg. von H. Klueping, N. Hinske, K. Hengst). Studien zum 18. Jahrhundert, Bd. 15, Hamburg 1993, 104 -118.
- 4 SKALSKÝ, Gustav Adolf: Aus dem Amtsleben des ersten mährisch-schlesischen Toleranz-Superintendenten. Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte des Protestantismus in Österreich (ďalej JGPÖ) 25/1904, 309.
- 5 PETRÍK, Ján M.: Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích. Lipt. Sv. Mikuláš 1946, 175.
- 6 PETRÍK, Ján M.: Chrámové agendy slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi. (Lipt. Mikuláš), Tranoscus 1948, 117 -125.
- 7 PETRÍK, Dejiny služieb Božích, 187 -189.
- 8 Michal Tekusch v predhovore k zbierke kázni Johanna Jakuba WERNERA, Auserlesene Predigten, Pressburg 1790, s. III.
- 9 VYVÍJALOVÁ, Mária: Bratislavský dvor miestodržiteľa Alberta sasko-tēššinskeho v rokoch 1766 -1780. Historický časopis 44, 1996, 394 – 395 akcentuje národnostnú toleranciu a kladné povahové črty miestodržiteľa.

- 10 Patril medzi nich napr. gróf František Balassa, ktorý vyvinul iniciatívu v prospech návratu Jozefa Bencúra z Kežmarku, kam musel odísť v dôsledku intríg svetských predstaviteľov bratislavského konventu. Ďalšími bol Johann Wolfgang Kempelen alebo Anton Grassalkovich, ktorí neskôr patrili aj do užšieho okruhu spolupracovníkov Jozefa II. Jozef Bencúr v listoch Michalovi Institorisovi z 19.2., 27.4. a 4.5.1774 a Daniel Crudi z r. 1769. KELB, rkp. fasc. 336 a 601/A – J. Pozri aj KOWALSKÁ, Eva: Tradície študentských revolt na bratislavských vyšších školách. In: Ľudovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. (Zost. I. Sedlák). MS Martin 1997,42,46 (pozn. 3).
- 11 K Seilerovi SKALSKÝ, Gustav Adolf: Aus der liturgischen Vergangenheit der evangelischen Kirche in Österreich nach dem Toleranzpatent. II. Seilers „Liturgie“. JPGÖ 35,1914,153 -171.
- 12 Dvorský agent Ján Drozdík v liste M. Institorisovi, Viedeň 21.1.1783. KELB, rkp. fasc. 350.
- 13 Česko-rakúska dvorská kancelária vo Viedni pritom prácu odoslala do Uhorska už 16. 12.1782. V pripojenom zdôvodnení stručne zhrnula, čo panovník považoval na Seilerovom koncepte za pozitívne: neobsahuje invektívy voči katolíckej cirkvi, ktoré obsahovali staršie liturgie. EOL, AGE, I. b. 11, No. 18. K postupu v Těšínsku list T. Barthelma Jánovi Calisiovi (Kališovi) z 30. 9. 1784. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kř. 141, fasc. IV, fol. 88 – 89.
- 14 Protokol ev. konventu v Bratislave 1723 – 1783, KELB, rkp. bez sign., 681. PETRÍK, Dejiny služieb Božích, 206.
- 15 Toto stanovisko zopakoval vo svojej oficiálnej odpovedi aj M. Torkos. EOL, AGE, I b 11, No. 15.
- 16 EOL, AGE, IV e 4/III, fol. 1 – 15.
- 17 Intimát miestodržiteľskej rady zo 6.10.1783, tamže, fol. 16 – 17.
- 18 Návrh s uvedením autora v EOL, AGE, IV e 4/III, fol. 1 – 15. Identický oficiálny exemplár, podpísaný superintendentom M. Torkosom, dištriktuálnym inšpektorom Š. Szilvayom a zapisovateľom J. Hrabovským mal k dispozícii aj PETRÍK, Dejiny služieb Božích, 212 -16, no neidentifikoval jeho autora.
- 19 *Hodierni temporis Nationalistarum Insolentia, qui si quid vel minimi non satis culte, atque prudenter dici, aut fieri vident, in Eccliam ipsam illico Xtianam Religionem exponant Ludibrio*. Sign. spisu v pozn. 18, fol. 1.
- 20 Žiadal napr., aby kostoly neboli „divadlami“ (ale ani „väznicami“) a aby sa odstránili tie nepodstatné prvky liturgie (používanie sviec, inštrumentálna hudba, dirigovaný spev), ktoré v Čechách považovali dokonca za prejavy katolicizmu a dôvod na prestup k reformovanej cirkvi. K tomu početné zmienky v listoch evanjelických farárov z Čiech a Moravy M. Institorisovi v jeho pozostalosti v KELB. Institoris našiel podporu aj u ďalších slovenských evanjelických farárov, napr. Pavla Šramka z Nemeckej Ľupče. Jeho list M. Institorisovi zo 4. 12. 1783 naznačuje, že o príprave a podobe návrhu novej agendy vedel a schvaľoval ju. KELB, rkp. fasc. 351. Pozitívne hodnotenie návrhu agendy v liste zo 16. 3.1784. Tamže, fasc. 352.
- 21 *Frey müthige Betrachtungen*, s. 19 – 20.
- 22 SKALSKÝ, Aus dem Amtsleben, 312 -313.

- 23 SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. IV., fol. 88.
- 24 Zjednocujúci trend v oblasti správy cirkvi sa však očakával v Uhorsku aj v tejto oblasti. Svedčí o tom anonymný spis *Principia generalia coordinationis tam disciplinaris Directionis, quam imprimis neo-erigendorum iudiciorum matrimonialium Ecclesiae Aug. Confessionis in Hungaria* v KELB, rkp. fasc. 391/2.
- 25 EOL, AGE, IV e 4/III, fol. 16 -17. O usporiadaní a úlohách konzistória BIERMANN, Gottlieb: Geschichte des Protestantismus in Österreichisch-Schlesien. Prag 1897,136 - 137. WAGNER, Oskar: Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der ev. Kirche im Herzogtum Teschen 1545 -1918/20. Wien – Köln – Graz 1978,131 -132.
- 26 SKALSKÝ, Gustav Adolf: Aus der liturgischen Vergangenheit der evangel. Kirche in Österreich seit dem Toleranzpatent. JGPÖ 34/1913,175 -183.
- 27 J. I. Felbiger sídlil už v tom čase v Bratislave. K tomu KOWALSKÁ, E.: Johann Ignaz von Felbiger and the Hungarian monarchy. Studia historica Slovaca 19, Bratislava 1995,73-94.
- 28 M. Torkos v liste M. Institorisovi už 13. 2.1784 uvádza, že poslal Barthelmovi „opis našich zvykov“. KELB, rkp. fasc. 596/1.
- 29 Ich prehľad uvádza PETRÍK, Dejiny služieb Božích, 207 – 209.
- 30 M. Ján prejavil počudovanie nad tým, že v niektorých agendách akoby sa evanjelici chceli zapáčiť formou liturgie reformovaným. Išlo o agendy, ktoré používali maďarskí evanjelici a ktorých princípy sa nedali v slovenských zboroch zaviesť. V tejto súvislosti sa dokonca vyjadril, že by bolo možno lepšie – ak sa poprední muži nebudú vedieť a chcieť dohodnúť – aby panovník zveril vypracovanie spoločnej agendy nejakému „solídneému“ rímskokatolíkovvi(!) a potom ju nariadil zaviesť u protestantov, aby ju nasledovali. KELB, rkp. fasc. 96/1.
- 31 Institorisovo autorstvo potvrdzujú jeho korešpondenti, ktorým svoj návrh zrejme poslal na posúdenie – M. Ján 24.2.1784, P. Šramko 16.3. a 10.5.1784. KELB, rkp. fasc. 596/1. Bližšia charakteristika návrhu: PETRÍK, Dejiny služieb Božích, 211 – 212, 214 - 216. Originál bol poslaný tššinskemu konzistóriu 24. 11. 1784. Archiv des Oberkirchenrates Ev. A B. Wien (AOKRW), Neuere allg. Reihe, 1784/18.
- 32 EOL, AGE, IV. e. 4/III, fol. 4 -5.
- 33 M. Torkos v liste M. Institorisovi z 13.2.1784, KELB, rkp. fasc. 596/1.
- 34 PETRÍK, Dejiny služieb Božích, 209. Torkos presadzoval zapojenie Ribiniho do spracovania nemeckej liturgie už na zasadaní bratislavského konventu v novembri 1783. Protokol ev. konventu v Bratislave, KELB, bez sign., fol. 690. Jeho úlohu akcentuje SCHMIDT, C. E.: Geschichte der ev. Kirchengemeinde A B. zu Pressburg, II. Pozsony 1906,155, neberúc do úvahy Institorisovo postavenie v spektre uhorských teológov, ktoré získal vďaka kontaktom a rozhodujúcej autorite medzi českými evanjelikmi.
- 35 Podľa AOKRW, Neuere allg. Reihe, 1784 /7 to nebola lacná záležitosť – poštovné stálo 23 zl. 8 gr. Na vysoké náklady spojené s celou vecou sa sťažoval aj M. Torkos v liste M. Institorisovi z 18. 5.1784. KELB, rkp. fasc. 596/1.
- 36 Stanovisko odoslali separátne panovníkovi 2.11., Barthelmovi 9.11. a konzistóriu do Tššína 24.11.1784. AOKRW, Neuere allg. Reihe, 1784/18.
- 37 SKALSKÝ, Aus der liturgischen Vergangenheit, 166 -167. Vyššie spomínaný Felbiger

bol aj priamo zapojený do rokovania s nekatolíkmami o aplikovaní zásad školskej reformy do ich školských systémov.

- 38 List Jána Calisia bratovi do Těšína z 23. 9. 1784. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kf. 141, fasc. IV, fbl. 87.
- 39 List J. Calisia Barthelmovi z 24. 9.1784 a stanovisko Daniela Crudiho z 13. 10.1784. Tamže, fol. 86, 90.
- 40 Pred jej zvolaním sa mal vyriešiť problém založenia konzistória. Pozri list Štefana Jeszenáka M. Institorisovi z 13. 6.1782. KELB, rkp. fasc. 349.
- 41 P. Šramko v liste M. Institorisovi zo 16. 3. 1784. Tamže, fasc. 352. V jej príprave sa angažoval najmä Martin Klanica, Gabriel Prónay, Baltazár Pongratz a Peter Zay. M. Klanica v liste M. Institorisovi z 23. 3.1784. Tamže, fasc. 352.
- 42 Začiatkom r. 1785 sa dokonca šírili chýry o „vnútení“ Barthelmovho návrhu liturgie evanjelikom v Uhorsku, ale k tomuto kroku sa panovník neodhodlal. List O. Plachého M. Institorisovi z 28. 2.1785. KELB, rkp. fasc. 353.
- 43 Archiv der Ev. Kirche in Österreich, Akten des Konsistoriums A. C., fasc. 1785/1, No. 25 (nariadenie z 9. 9.1785).
- 44 M. Torkos v liste M. Institorisovi z 18. 5.1784. KELB, rkp. fasc. 596/1.
- 45 M. Klanica v liste M. Institorisovi z 23. 3.1784 píše, že návrh liturgie spôsobil „tajné roztržky“. V Banskom dištrikte novú liturgiu obhajovali práve svetskí členovia („politici“) a útočili na obhajcov starej, čo Klanica považoval za zlý signál pre zvolanie synody. KELB, rkp. fasc. 352. Ondrej Plachý dokonca obvinil šľachtu Banského dištriktu, že si necení „doktorov“, t. j. teológov. Jej prvou obeťou bol superintendent Ján Čerňanský, ktorý musel odstúpiť: „*Nostra Nobilitas suos Doctores Eccl(esi)ae aestimare nescit in nostra Hungaria, id est cum quid peccat eum ita compescere nescit, ut id citra tactam, tam gravem iacturam Honoris, et Panis ad ejus inseniat emendationem.*“ Tamže.
- 46 PETRÍK, Dejiny služieb Božích, 226.

II.3 Nástroje školskej politiky štátu: zmiešané školy a učebnice

Vydanie Tolerančného patentu v roku 1781 sa stretlo v habsburskej monarchii, rovnako však aj v rámci celej Európy, s neskrývaným záujmom. Nadšenie ovládlo v prvom rade protestantov, ktorí sa dočkali v oblasti „občianskeho“ života podmienok na zrovnoprávnenie s katolíckym obyvateľstvom a otvorili sa im širšie možnosti uplatnenia. Podstatným prínosom však bolo uľahčenie náboženského života nekatolíckych cirkví: zriaďovanie cirkevných obcí a ustanovovanie kňazov sa malo stať de facto administratívnym úkonom podľa presne stanoveného počtu veriacich a s presne definovaným spôsobom. Podstatná bola možnosť otvorene sa prihlásiť k evanjelickej viere. Krátko po vydaní patentu sa preto celkom prirodzene stretávame s prejavmi neskrývaného nadšenia na jednej strane, na druhej zároveň s pokusmi zabrániť rýchlemu publikovaniu patentu, spochybníť jeho znenie a dokonca i právoplatnosť.¹

Pravda, takto verejne deklarovaný odpor katolíckych cirkevných štruktúr a stoličnej správy, ktoré mali kooperovať napr. pri poskytovaní údajov o počte veriacich, sa dal očakávať a nebol prekvapujúci. Ukázalo sa však, že panovník svojím poňatím tolerancie ako prostriedku na upokojenie občianskych pomerov v štáte sledoval predovšetkým štátnopolitický cieľ a nemal záujem na prílišnom menení náboženskej mapy monarchie. Z takéhoto postoja vyplynulo reálne ohrozenie získaných práv nekatolíkov, čo sa plasticky ukázalo na prípade elementárneho školstva.

Záujem štátu získať sféru vzdelávania pod kontrolu a podľa vlastných potrieb stanoviť jeho obsah a rozsah boli staršieho dáta: už na začiatku 50. rokov ho avizovala reforma vysokoškolského vzdelávania. Postupne sa aj na nižších úrovniach presadili zmeny, ktoré vyvrcholili v 70. rokoch reformnými opatreniami v oblasti ľudového školstva. Rozhodujúca iniciatíva vychádzala z videnských dvorských kruhov a od začiatku ju charakterizovalo úsilie o presadenie zámerov štátu v rámci celej monarchie. Napriek tomu, že v Uhorsku vstúpil v roku 1777 do platnosti reformný plán *Ratio educationis*, zakotvujúci autonómny systém správy a usporiadania školstva, predsa sa aj v ňom stretávame so zásadou rovnakosti (*Gleichheit*) a rovnorodosti (*Gleichförmigkeit*), ktoré sa vo všeobecnosti stali dominantnými princípmi jozefínskeho obdobia. Uvedené zásady, vzťahujúce sa na rovnaký obsah vzdelávania, identickosť učebníc a vyučovacích metód, sa však už v danom čase nedefinovali len extenzívne, v rámci rakúskej i uhorskej časti monarchie. Ašpirovali totiž na uplatnenie aj vnútri ľudového školstva v Uhorsku: cieľom autorov *Ratio*, napriek deklarovanému akceptovaniu školskej

autonómie protestantov, bolo totiž dosiahnuť kompatibilitu evanjelického a katolíckeho školského systému.

Vydanie *Ratia* vyburcovalo evanjelikov a. v. aj h. v. k ostrým protestným akciám a koordinácii postupu. Kroky predstaviteľov štátnej školskej správy (vedenia školských obvodov) boli totiž jednoznačné: začali sa vizitáciami jednotlivých nekatolíckych škôl a publikovaním výnosov o prispôbení ich vyučovania tomu systému, ktorý sa uplatňoval na katolíckych školách.² Obavy vzbudzovalo aj to, že v školskej správe sa uplatnilo viacero exjezuitov. Odpor nekatolíkov však priniesol svoje ovocie. Ku koncu vlády Márie Terézie sa najmä v kruhoch okolo následníka trónu čoraz častejšie uvažovalo o potrebe zakotvenia občianskej tolerancie voči tejto početnej skupine obyvateľstva. Vydanie Tolerančného patentu však neznamenal, že by sa štát, resp. osobnosti formulujúce zásady školskej politiky vzdali predstáv o jednotnom školskom systéme. Ich podstatu tvorila myšlienka o možnom oddelení všeobecného (reálneho) vyučovania od náboženského, ktoré malo byť výlučne v kompetencii konfesií, rovnako aj o znivelizovaní metodiky a školskej administrácie. Ak však napr. Gottfried van Swieten, určujúca osobnosť v oblasti školskej politiky – i v rámci Uhorska – stál na pozíciách dôsledného osvietenstva a prirodzeného náboženstva,³ akceptovanie myšlienky striktného oddelenia školskej a náboženskej otázky bolo v čase tesne po vydaní Tolerančného patentu pre protestantov nemysliteľné. No oproti minulosti bolo pokrokom už to, že štát, reprezentovaný Študijnou dvorskou komisiou, bol ochotný rokovať o sporných otázkach.

Ako sa však ukázalo, diskusiu na pôde SDK obe strany pochopili len ako možnosť informovať partnera o svojich vopred pripravených stanoviskách. Nešlo pritom primárne o otázky spojené s pedagogickými aspektmi ľudového školstva: vďaka medzinárodnej kampani, ktorú evanjelici zorganizovali, bolo jasné aj reprezentantom štátnej administrácie, že Felbigerova metodika má svoje obmedzenia a že ju nie je možné kvôli preexponovanosti niektorých otázok vôbec aplikovať. Na druhej strane sa už i v evanjelických kruhoch otvorene hovorilo o tom, že akceptovaním niektorých vyučovacích predmetov či dokonca prispôbených učebníc sa ešte nemusí narušiť autonómia ich ľudového školstva, naopak, je treba uvažovať o modernizácii vyučovania. Podstatu sporu teda napokon tvorilo to, akým spôsobom sa bude dať zabezpečiť kontrola ľudového protestantského školstva zo strany štátnych orgánov pri zachovaní autonómie v oblasti náboženskej výchovy a vzdelávania. Zásady toho definovali už závery posledného zasadania komisie s delegátmi oboch evanjelických konfesií, zhrnuté v nariadení zo 4. októbra 1785.

Nariadenie jasne deklarovalo úmysel štátu kontrolovať aj samostatné evanjelické školy prostredníctvom schvaľovania aprobácie učiteľov (museli absolvovať učiteľský kurz na normálnej škole), akceptovania jednotných učebných plánov pre všeobecné predmety a inšpekcií zo strany vedenia školských obvodov. Aby sa prekonala prirodzená nedôvera zo strany nekatolíkov, v školskej správe sa mali uplatniť aj ich zástupcovia. Následne menovali viacerých nekatolíkov na významné posty v školskej administrácii (o. i. Gabriel Prónay sa stal riaditeľom

Bratislavského školského obvodu a Ferenc Kazinczy inšpektorom ľudových škôl v Košickom školskom obvode) a revidovali všetky učebnice pre ľudové školy, Študijná dvorská komisia sa však neuspokojila s takýmto stavom vecí. V súlade s panovníkovým úsilím dosiahnuť kontrolu štátu nad všetkými školami a aspektmi ich pôsobenia (s výnimkou zasahovania do náboženského vzdelávania nekatolíkov) a zvýšiť úroveň školskej dochádzky, Gottfried van Swieten deklaroval ochotu povoliť kantorom vyučovať aj iné predmety okrem náboženstva. Zároveň prisľúbil finančnú podporu zo študijného fondu pre tzv. nekatolícke hlavné (t.j. mestské trojtriedne) školy, ktoré preberú predpísaný typ vyučovania.

Základná myšlienka van Swietena i Jozefa II. teda zostala nezmenená – dosiahnuť jednotu v oblasti elementárneho vzdelávania nielen v teritoriálnom zmysle (kompatibilita školských systémov dedičných krajín a Uhorska), ale aj v rámci Uhorska odstrániť rozdiely medzi evanjelickým a katolíckym (štátnym) školstvom. Dôležitým krokom sa stalo zblížovanie nielen toho, čo tvorilo obsah a formu vyučovania, ale aj samotných žiakov a učiteľov. Na rokovaní s evanjelikmi van Swieten predniesol a aj dosiahol schválenie svojho plánu na zriaďovanie zmiešaných škôl, ktoré sa stali priekopníkmi interkonfesionálneho vyučovania. Základné myšlienky ich fungovania sa formulovali už počas spomínaných rokovaní a postupne sa precizoval spôsob ich organizácie a formy finančného zabezpečenia. Východiskom bolo vytvorenie spoločných tried pre katolícke i nekatolícke deti, do ktorých sa zaraďovali len na základe svojich znalostí. Učitelia jednotlivých tried mali byť ustanovení podľa rovnakého princípu a ich prácu nemal kontrolovať žiaden škôldozorca z radov duchovenstva. Myslelo sa aj na sprievodné súčasti vyučovania – jeho začiatok aj koniec mali rámcovať všeobecné, pre každú konfesiu prijateľné modlitby a žiaci zdravili učiteľa či návštevu nie slovným pozdravom, ale povstaním z lavíc.⁴

Vytváranie zmiešaných škôl sa podľa pôvodného rozhodnutia SDK malo vzťahovať na mestské (hlavné) školy. Predbežne sa vytypovalo 10 lokalít v Košickom a 4 v Bratislavskom školskom obvode.⁵ Ako sa však ukázalo, vo viacerých prípadoch bolo pre evanjelikov príťažlivé čerpať podporu z obecnej alebo mestskej pokladnice, do ktorej prispievali, no z ktorej sa dovedty mohli podporovať len katolícki učitelia a školy. Preto sa aj v mnohých menších obciach odvážili súhlasiť s otvorením zmiešanej školy, najmä ak mali v obci početnú prevahu. No neboli zriedkavé ani opačné prípady, keď najmä v mestách neboli ochotní pristúpiť na „zmiešanie“, a po zlých skúsenostiach s katolíckymi spoluobčanmi a duchovnými rezignovali aj na vidinu príspevkov z mestskej pokladnice či dokonca študijného fondu.

Oba postoje sa dajú plasticky dokumentovať na príklade viacerých slobodných kráľovských miest. V nich malo evanjelické obyvateľstvo značné zastúpenie (napr. v prípade Banskej Bystrice alebo Pezinka až dve tretiny z celkového počtu) a viazalo sa na ne právo artikulórneho miesta, t. j. evanjelici si tu mohli zriadiť kostol a ustanoviť učiteľa. Miestne pomery však podmieňovali konkrétne reakcie obyvateľstva a cirkevných konventov na snahy o utvorenie zmiešaných škôl. Striktne odmietavé stanovisko sa presadilo v prípade Banskej

Bystrice. Tamojšia evanjelická latinská škola sa napriek obmedzenému rozsahu vzdelávania hrdila dlhou tradíciou a pomerne vysokým počtom žiakov. Len do dvoch najnižších tried (elementaristov a donatistov) chodilo 108 chlapcov a 83 dievčat. Učili ich 5 učitelia, ktorí dostávali svoj plat výlučne z prostriedkov cirkevnej obce, nie od mesta či banskej komory. Takéto výhody mali naproti tomu 3 katolícki učitelia, ktorí mali spolu 104 žiakov (z celkove 290 školopovinných detí).⁶ Postavenie evanjelikov v meste však ani po vydaní Tolerančného patentu nebolo bezproblémové: zo strany niektorých členov magistrátu boli diskriminovaní,⁷ a obavy v nich vzbudzovala aj prítomnosť novozriadeného biskupstva. Vo vedení Banskobystrického školského obvodu a vo funkcii škôldozorca sa navyše uplatňovali exjezuiti František Xaver Demeter a Matej Plathy. Preto sa neodvážili riskovať stratu svojej identity a pristúpiť na obmedzenie svojich školských ustanovizní zlúčením svojich elementárnych tried s už existujúcou normálnou školou. Ostro odmietli intimát Kráľovskej miestodržiteľskej rady zo 7. mája 1787 napriek tomu, že sa v ňom zámer otvoriť zmiešanú školu deklaroval ako panovníkovo želanie.

V prospech zmiešanej školy sa angažovalo aj nové vedenie školského obvodu na čele s evanjelikmi a. v. Gabrielom Prónayom a Jánom Klanicom vo funkcii riaditeľa školského obvodu, resp. vizitátora. Argumentovali tým, že údržba školskej budovy a platy učiteľov bude uhrádzať mestská pokladnica, bude sa môcť očakávať aj podpora zo študijného fondu a evanjelikom sa celkove zníži výška poplatkov. Dozor nad školou v žiadnom prípade nebudú mať duchovní, a naopak, vytvoria sa podmienky na rozšírené vyučovanie náboženstva. Počet detí v triede sa môže znížiť, lebo vzhľadom na počet dievčat bude potrebné otvoriť samostatnú dievčenskú školu.⁸ Napriek tomu, že bolo doslova nariadené vynechať z rozhodovania o veci celú cirkevnú obec a najmä duchovných, napriek evidentným materiálnym výhodám navrhovaného riešenia i napriek snahám G. Prónaya presnejšie a jednoznačnejšie stanoviť podmienky na fungovanie zmiešaných škôl,⁹ konvent sa nedal zbaviť svojho práva rozhodovať o školskej otázke. Jednoznačne odmietol navrhovaný plán a tvrdil, že vyučovanie v samostatnej evanjelickej škole plne zodpovedá tomu, čo požaduje vedenie školstva. Navyše ani jeden rodič nie je ochotný svoje dieťa poslať do zmiešanej školy.¹⁰

Argumentácia banskobystrického konventu mala úspech a školu sa nepodarilo otvoriť. Našla pritom oporu v podobných protestoch z iných miest,¹¹ ale i v obsiahlejších elaborátoch superintendentí evanjelikov oboch vyznaní.¹² Dokonca ani protagonisti zavádzania zmiešaných škôl neboli spočiatku celkom presvedčení o ich opodstatnenosti.¹³ Napriek tomu sa však myšlienka zmiešaných škôl stretla so súhlasom tam, kde v čele cirkevných obcí stáli tolerantnejšie naladení duchovní a pod ich vplyvom sa v magistrátoch nepresadili vyhranene negatívne postoje. V rámci Bratislavského školského obvodu tomu bolo tak najskôr v Sv. Juri, Pezinku, Pukanci a Nemeckej Lupči.

Zmiešaná škola v Sv. Jure bola vôbec prvá svojho druhu, keďže vznikla pred rokom 1781. Evanjelikov získal pre jej myšlienku inšpektor ľudových škôl v Uhorsku Gašpar Pál ab Ehrenfels počas jednej zo svojich prvých inšpekčných

ciest. V snahe priviesť čo najviac evanjelických detí do školských lavíc, s podporou riaditeľa školského obvodu ponúkol evanjelikom možnosť po dlhom čase znovu si ustanoviť riadneho učiteľa, pravda, v rámci novootvorenej hlavnej školy. Duchovní oboch vierovyznaní sa zriekli kontroly a zasahovania do svetského (všeobecného) vyučovania, hoci v tom období to vlastne odporovalo ustanoveniam *Ratia educationis*.¹⁴ Model riešenia vzťahu dvoch konfesíí, aký sa uplatnil v svätajurskej ľudovej škole, sa v dobe pred vydaním predpisov o zmiešaných školách uplatnil aj v Nemeckej Ľupči roku 1783 vďaka pôsobeniu tolerantne zmýšľajúcich duchovných.¹⁵ V Pezinku sa podarilo rýchlo vyriešiť otázky financovania, a cez túto páku podporiť vznik zmiešanej školy v roku 1786. V jej prospech sa použila pomerne mladá fundácia (z roku 1753), určená pôvodne pre jezuitské gymnázium, a teda plne disponovateľná študijným fondom. Pre obyvateľov Pukanca sa stala zmiešaná škola akceptovateľná zasa vďaka jej hlavnému protagonistovi, riaditeľovi a učiteľovi najvyššej (tretej) triedy, evanjelikovi Jánovi Širokému. Tento učiteľ vynikal prístupom k žiakom a podieľal sa na príprave slovenských šlabikárov.

Ani tieto, ani ďalšie pozitívne príklady (napr. škola v Brezne alebo Krupine) nezostali trvalým prínosom školských reforiem jozefínskeho obdobia. Väčšina zmiešaných škôl totiž uzrela svetlo sveta ako východisko z núdze či pod tlakom orgánov Školskej administrácie (inšpektorov a vizitátorov). Ich vzniku sa často nebránili len zainteresované obce či mestá, ale aj zemepáni a stoličná správa, ktorá mala poskytovať podklady pri zbieraní údajov o miestnych pomeroch a poskytovať pomoc pri uzatváraní zmlúv o vydržiavaní škôl.¹⁶ Všeobecný odpor voči systému štátneho školstva, ktorý rástol v dôsledku viacerých kontroverzných predpisov (napr. o nemčine ako vyučovacom jazyku už na úrovni mestských ľudových škôl, o fixnom finančnom zabezpečení škôl a učiteľov, o obmedzení mimoškolských aktivít a príjmov učiteľov), sa prejavil hneď v priebehu prvých mesiacov roku 1790. V prípade viacerých katolíckych cirkevných obcí vyústil do vyhlásení, že si želajú obnovenie svojich zrušených stredných škôl, namiesto ktorých sa otvárali hlavné a zmiešané školy. Obnovenie systému základín, ktoré Jozef II. zrušil a previedol pod správu študijného fondu, im dávalo šance dosiahnuť tento cieľ.

Druhým faktorom, podnecujúcim rozpad zmiešaných škôl, bolo posilnenie pozícií evanjelikov po uhorskom sneme v rokoch 1790 – 1791. Hoci sa na jeho začiatku zdalo, že stavy spochybnia aj platnosť Tolerančného patentu, Leopold II. obratným manévrom dokázal zachovať jeho platnosť, a tým pre seba získať významného spojenca. Pre evanjelikov to pochopiteľne predstavovalo posilnenie pozícií a poskytlo argument v prospech rozvíjania vlastného ľudového školstva. V oblasti praktického cirkevného života sa však už v priebehu 80. rokov prejavil výrazný trend neokonfesionalizácie. Jeho konkrétnymi prejavmi boli napr. sťažnosti rodičov, že zmiešané školy neposkytujú deťom dostatočné náboženské vzdelanie a jeho výsledkom je šírenie indiferentizmu. Teraz sa týmto hlasom dostalo plnej pozornosti, a keď rodičia nepustili svoje deti do zmiešanej školy, bolo treba daný stav jednoducho akceptovať. Protestantské komunity boli

zároveň akoby zaskočené preferovaním svetských aspektov školského vyučovania, keďže presahovalo tradičný rámec chápania školy ako „predsiene kostola“. Vedenia školských obvodov preto vydali pokyn, aby sa netrvalo na predlžovaní životnosti zmiešaných škôl a nerobili sa problémy evanjelickým cirkevným obciam, ak preukážu dostatočné finančné zabezpečenie pre samostatné školy.¹⁷ Dôsledkom tohto postoja bol rapídny pokles počtu zmiešaných škôl, i keď v niektorých mestách zostali aj naďalej živou súčasťou mestského organizmu. Kým v čase najväčšieho rozšírenia v druhej polovici 80. rokov na Slovensku pôsobilo len v Bratislavskom školskom obvode 78 zmiešaných škôl rôznych typov (hlavné, triviálne, dievčenské), po smrti Jozefa II. a uľahčení možností zriaďovať samostatné evanjelické školy sa ich počet zmenšil na 26 v roku 1793 a o 15 rokov neskôr dokonca len na 8, napriek tomu počet žiakov, ktorí sedeli v ich laviciach, nebol na dané pomery malý.¹⁸

Nekatolícke konfesie sa tak zbavili frustrácie z tlaku, ktoré na ne vyvíjali štátne orgány, čo na druhej strane umožnilo zblížovanie dvoch paralelných školských systémov iným spôsobom. Napriek výhradám sa totiž prepracovaná metodika vyučovania a riadenia škôl pod správou štátu prejavila väčšou efektívnosťou vyučovacieho procesu.¹⁹ Jednotlivé senioráty preto začali hľadať v *Ratio educationis* priamu inšpiráciu pri vypracúvaní vlastných školských poriadkov²⁰ a pri snahách o zjednotenie evanjelického školstva.

* * *

Aj keď pôsobenie zmiešaných škôl bolo len vo výnimočných prípadoch otázkou dlhšieho obdobia, ich fungovanie bolo zabezpečené po materiálnej stránke relatívne dobre. Na rozdiel od väčšiny ostatných škôl mohli získať určitý príspevok zo študijného fondu, kam sa previedli majetky zrušených základín. Dôležitejšia však bola otázka učebníc, ktoré mali žiakom ponúkať konfesiónálne neutrálny učebný text. Aby sa mohli využiť štátom aprobované učebnice, bolo potrebné z nich odstrániť všetko, čo sa dotýkalo náboženského citenia nekatolíckeho obyvateľstva. Proces revízie síce narazil na nepredvídané komplikácie a trval oveľa dlhšie, než sa pôvodne rátať, ale na druhej strane obsiahol všetky typy učebníc, ktoré sa pri vyučovaní používali.

Prvá zmienka o úprave učebníc pre potreby nekatolíkov však pochádza už z obdobia prípravy *Ratia*, čo dokumentuje úsilie jeho tvorcov o uplatnenie princípu tolerancie ešte pred oficiálnou úpravou tejto otázky. Inšpektor ľudových škôl v Bratislavskom školskom obvode Gašpar Pál ab Ehrenfels totiž už 17. júla 1777 žiadal, aby sa šlabikár najmä pre potreby mestských škôl koncipoval bez základov vierouky a modlitieb. Tak by vyhovoval i nekatolíckym deťom v tých mestách, kde nekatolíci nemajú právo slobodného výkonu náboženstva.²¹ Pri rozhodovaní školskej komisie pri KMR sa však celá otázka takticky obišla, o.i. aj preto, lebo Ehrenfelsov návrh otváral viaceré ďalšie problémy týkajúce sa vydávania učebníc, ktoré boli v skutočnosti jednoduchými prekladmi Felbigerových prác. Komisia odporučila návrh spojiť text šlabikára s časťou rakúskej učebnice

o dobrom správaní (zásadách kresťanského a občianskeho života), ale o úpravách v prospech nekatolíkov sa už nezmienila.²² Tohto odporúčania sa držala pri konečnom rozhodovaní aj Mária Terézia.²³

Úsilie o uplatnenie zásad tolerancie v učebniciach pred rokom 1781 zostalo i naďalej len súkromnou iniciatívou inšpektora Ehrenfelsa. Nepodarilo sa mu ho presadiť ani na porade inšpektorov ľudových škôl v Budíne 1. – 13. mája 1778, ktorá mala pripraviť doplnok *Ratia*. Výsledkom rokovania, ktoré viedol a doslova ovplyvňoval kaločský arcibiskup – predseda univerzitného senátu Anton Károly, bol pravý opak toho, čo Ehrenfels pôvodne navrhoval.²⁴ Diskriminačný charakter elaborátu *Proiectum Budense* sa prejavil v prípade učebníc v tom, že state o miništrovaní, litánie a mariánske hymny sa stali súčasťou šlabikára napriek tomu, že ako obsah mimoriadneho vyučovacieho predmetu nemali byť v riadnej učebnici zastúpené. Kniha vyšla na základe privilégia z 5. novembra 1779 u Jána Michala Landerera a Františka Augustína Patzku v Bratislave ešte skôr, než ju mohla posúdiť KMR.²⁵ Keď neskôr tlač učebníc prešla do právomoci budínskej univerzitnej tlačiarne a jej trnavskej filiálky, obsah ani forma učebníc sa už nemenili.

O tom, že Ehrenfels mal zmysel pre realitu a bol stúpencom tolerantného vzťahu k nekatolíckemu obyvateľstvu, svedčí jeho upozornenie, že Uhorsko má obyvateľov rôzneho vierovyznania, ktorým by sa mala poskytnúť rovnaká šanca na návštevu štátom riadených škôl. Aby ich učebnice neodradili svojím vyhraneným konfesionálnym obsahom, najmä šlabikár by nemal obsahovať základy (katolíckej) vierouky a modlitby – toto má obsahovať výlučne katechizmus. Aj učebnica *Anleitung zur Rechtschaffenheit* („občianska náuka“) by mala podávať zásady kresťanského života nie ako súčasť katolíckej vierouky, ale podľa pravidiel humanity a občianstva.²⁶ Nekatolíkov si vzal dokonca za vzor v prípade učebnice (výkladu) evanjelií, ktorú považoval za najvhodnejší text na nácvik čítania. Ehrenfelsove návrhy sa pri vydávaní učebníc nemohli plne realizovať, pretože po smrti Márie Terézie stratil vplyv na dianie v školstve a venoval sa cirkevným funkciám. Po vydaní Tolerančného patentu sa tiež nepodarilo hneď začať s úpravami učebníc. Kým sa neujasnilo, akým smerom sa vývoj ľudového školstva bude uberať, naďalej vychádzali v podobe z konca 70. rokov. Stalo sa tak dokonca aj v prípade nového vydania slovenského šlabikára z roku 1782, ktorý vyšiel s textami o miništrovaní, litániami a modlitbami k Panne Márii priamo na pokyn kaločského arcibiskupa. Prvý impulz k náprave prišiel až roku 1784, keď sa začala venovať pozornosť námietkam evanjelikov voči poslednému vydaniu šlabikára. Predsedníctvo univerzitného senátu (Gabriel Veža a Pavol Makó) spolu s inšpektorom Jozefom Erdélyim odporúčali správcovi univerzitnej tlačiarne odstrániť ešte pred vydaním oficiálneho rozhodnutia zo zatiaľ neexpedovaných učebníc všetko, čo odporuje školskému systému Uhorska.²⁷ V tejto fáze bol zistením nevhodných miest poverený prepošť Johann Ignác Felbiger ako najvyššia autorita v uhorskom ľudovom školstve.²⁸

Uvedené kroky ešte stále nedovoľovali zohľadniť stanovisko evanjelikov a. v. a kalvínov k učebniciam. Hoci ich podrobne analyzoval spis *Freyemuthige*

Bemerkungen, nešlo o oficiálnu mienku, podporenú autoritou ich cirkevných orgánov. V tejto veci sa mohlo začať konať až po definitívnom rozhodnutí, ako sa bude postupovať v prípade ustanovovania zmiešaných škôl. V dohode medzi Študijnou dvorskou komisiou a protestantmi sa k revízii učebníc vyjadrovali body 15 a 16, ktoré nariaďovali označiť sporné miesta, navrhnúť opravené znenie textu a pripraviť novú verziu Čítanky. Ďalší postup sa však viazal na oficiálne zverejnenie dohody vo forme mandátu KMR, na základe ktorého mohli byť potom informovaní príslušní cirkevní činitelia.²⁹ Keď sa napokon učebnice zaslali jednotlivým cirkevným predstaviteľom, ktorí mali zrejme prácu zadať zodpovedným pedagógom, práca sa neúmerne predlžovala.³⁰ Ich stanovisko bolo prevažne odmietavé, motivované jednoznačne zakorenenou nedôverou voči štátu preferujúcemu oficiálne katolícke náboženstvo, a tvorilo zároveň súčasť taktiky, ako sa vymaniť spod jeho vplyvu.

Konfesionálne motivovaná argumentácia však už neobstála pri posudzovaní kvality štátnych a nekatolíckych škôl. Z radov samotných evanjelikov a. v. sa ozývali hlasy, že je nerozumné odmietat' zlepšené metódy a obsah vyučovania, najmä ak sa autori školských reforiem inšpirovali priamo vzormi nemeckých protestantských pedagógov. Etnicky slovenskí evanjelici ani nemali k dispozícii vlastné vhodné učebnice, ani zdroje na ich prípadný preklad a vydanie. Preto sa postupne menilo jednoznačné odmietanie „štátnych“ učebníc v prospech myšlienky spolupracovať na príprave nových vhodných textov.

Posun názorov možno dobre dokumentovať na mienke Banského dištriktu v inkriminovanej veci, ktorú predložilo riaditeľovi Bratislavského školského obvodu Gabrielovi Prónayovi 24. novembra 1785.³¹ Na väčšine nemeckých učebníc a slovenskom šlabikári³² nenašli tamojší pedagógovia nič „in verbis vel periodis“, čo by priamo odporovalo evanjelickému náboženstvu. Podľa nich by vnášanie náboženských aspektov do príslušných predmetov bolo vzhľadom na nový systém školstva nevhodné, a preto sa netreba obávať ich spoločného využívania v zmiešaných školách. Čo však bolo nevhodné z hľadiska kvality tlače a použitého jazyka, bol opäť šlabikár: Jeho reč ani v najmenšom nekorešpondovala s tým. typom spisovného jazyka, ktorý používali evanjelici.³³ O tom, že postupne sa lámali bariéry, ktoré bránili používaniu „štátnych“ učebníc, svedčí prehľad vyučovacích predmetov a učebníc na štiavnickom ev. a. v. gymnáziu z toho istého roku. Pri vyučovaní aritmetiky, prírodopisu, fyziky, prirodzeného práva, latinskej chrestomatie a gramatiky sa používali učebnice vydané budínskou univerzitnou tlačiarňou pre „štátne“ školy.

Aby sa dospelo k jednoznačnému rozhodnutiu, KMR sa 26. marca 1787 znovu obrátila na Gabriela Prónaya so žiadosťou o urýchlenie revízie. Prónay sa zaviazal zorganizovať kontrolu rozsiahleho súboru piatich slovenských a ôsmich nemeckých učebníc. Hoci prácu zadal odborníkom – prevažne učiteľom evanjelickej školy v Bratislave (slovenské však mal na starosti Ján Čerňanský z Banskej Štiavnice), predsa aj sám následne zasahoval do textu a venoval pozornosť jeho jazykovej stránke. Na svoju úlohu bol pripravený odborne aj jazykovo – bol nielen popredným stúpencom osvietenstva a tolerancie a aktérom rokovaní o uspo-

riadení školstva v Uhorsku, ale dobre ovládal okrem maďarčiny aj nemčinu a slovenčinu.³⁴

V súbore slovenských učebníc išlo o tabuľku písania, šlabikár a tri učebnice na výučbu slovenskej gramatiky, krasopisu a pravopisu. Vecné zásahy robil do nich aj učiteľ Štefan Mikus, ktorý však pozmenil „ortografiu a štýl slovenskej reči“ a prispôbil nemecký kurent slovenskej abecede.³⁵ Otvoril tak otázku vyjasnenia typu jazyka, ktorý mali používať oficiálne učebnice. Prónay navrhoval do tejto úlohy zaangažovať ďalších významných predstaviteľov slovenskej evanjelickej inteligencie. Bol si vedomý toho, že jazykové úpravy si vyžadujú dokonalé zdôvodnenie a odborné znalosti. Preto za oficiálneho jazykového korektora odporúčal Juraja Ribaya, ktorý zo svojho pôsobiska v Cinkote nemal ďaleko do Budína. Bol by mohol vhodne nahradiť pôvodne navrhovaného profesora tamojšieho katolíckeho gymnázia Andreja Halitzkého, ktorý po slovensky vedel veľmi málo. Školská komisia pri KMR sa však rozhodla pre riaditeľa normálnej školy v Budíne Juraja Píscha, údajne rovnako dobre ovládajúceho slovenčinu.³⁶

Orgány štátnej správy školstva tak iniciovali paralelné vydávanie jazykovo rozdielnych slovenských učebníc. Akceptovali tým u Slovákov používanie dvoch typov spisovného jazyka, pričom danú situáciu neovplyvňovali násilím v prospech jednej zo strán. Ale i tak mohlo dôjsť k sporu o jazykovú stránku textov učebníc, ako sa to stalo pri maďarsko-slovenskom šlabikári, vydanom v roku 1790. Text zostavil katolícky autor, prívrženec odlišnej podoby slovenčiny, než akú zastával korektor obnoveného vydania – evanjelický učiteľ z Pukanca Ján Široký.³⁷ Autor, ktorý chcel presadiť svoju učebnicu na štátom kontrolovaných školách, koncipoval svoje dielo v dvoch rôznych jazykových podobách, teda osobitne pre katolíckych a evanjelických žiakov.³⁸ Vydanie učebnice v univerzitnej tlačiarňi zasa na druhej strane potvrdzovalo jej aprobáciu zo strany orgánov riadenia školstva.³⁹

Ešte väčším problémom než odstránenie konfesiónálne sporných miest z učebných textov bolo priame propagovanie myšlienok tolerancie, ktorá z hľadiska štátu predstavovala jeden z predpokladov jeho pokojného fungovania. Jasne o tom svedčí diskusia na 41. zasadaní školskej komisie uhorského snemu 8. februára 1793, v priebehu ktorej sa obsiahlo hovorilo o potrebe výchovy mládeže k úcte k rôznym náboženstvám a vydaní nejakej *Dissertatio de Tolerantia Christiana*. Problémom nebolo len to, či by sa mládež mohla dostatočne s problematikou oboznámiť, ale najmä to, že teológom sa uvedené poučanie zdalo byť narušením pokoja na štúdium. Hoci niektorí predstavitelia katolíckej cirkvi ani v súčasnosti neoplývali toleranciou voči protestantom, vyjadrili pochybnosť, či by evanjelická strana bola ochotná zaviesť podobné vyučovanie. Napriek tomu, že sa napokon neprijalo odporúčanie na vypracovanie samostatnej učebnice, príslušný text sa mal objaviť v Čítanke (zhŕňajúcej texty najmä pre náboženskú výchovu), no len po aprobácii uhorskými biskupmi.⁴⁰

Zmiešané školy sa napriek nepriaznivému ohlasu v Uhorsku a kampani v zahraničí stali trvalou, hoci nie veľmi početnou zložkou uhorského školského

systému. Významnejšia je však kvalitatívna stránka vyučovania, ktorého sa žiakom týchto škôl dostalo. Činnosť zmiešaných škôl sa totiž stala predmetom pozornosti orgánov riadenia školstva a do škôl boli v súlade so školskou politikou štátu dosadzovaní z hľadiska štátu primerane vzdelaní učitelia.⁴¹ Z ich radov vyšli aj viacerí literárne činní autori. Obsah vyučovania sa riadil záväznými učebnými plánmi a rozvrhmi hodín, ktoré vychádzali z ustanovení *Ratia*, a do rámca systémových opatrení zapadla aj revízia učebníc. Napriek všetkým problémom sa tak interkonfesionálne vyučovanie stalo životnou skúsenosťou niekoľkých generácií žiakov, aj keď len v malom počte miest.⁴²

Poznámky

- 1 Pozri napr. *Reflexiones circa Benignam Resolutionem* atď. alebo *Dissertatio [...] de Iure et Dominio Religionis Catholicae* v SNA Bratislava, fond Bratislavská kapitula, súkromný archív, secretarius-acta, C 56, No. 32 – 33. Podobných spisov kolovalo viacero.
- 2 Neistotu, čo sa týka ďalšieho vývoja, vyjadruje list Daniela Crudiho Michalovi Institorisovi z 31. 8. 1779: „Napokon, drahý môj, aj vy, aj my sme akceptovali kráľovský poriadok (=Ratio educationis, pozn. E. K.); už sme sa podrobili inšpektorom a direktorom... Keby bolo podľa nášho úsudku, či pošleme, alebo nepošleme nášho kolegu (učiťeľa) do normálnej školy: istotne by sme ho neposlali, no nepopieram, že by sme sa museli obávať následkov. No vidíš, museli sme si vybrať z dvoch cieľ to menšie a podrobili sme sa podľa nás menšiemu nebezpečenstvu. Uvidí sa, či sme si vybrali dobre.“ (*Denique iam, carissime, Systému Regium, et vos, et nos, acceptauimus; iam Inspectoribus et Directoribus nosmet submisimus... Si in arbitrio nobis relictum fuisset, mittere vel non mittere Collegam nostrum ad scholam normalem: certe non misissemus, ob consequentiarum iustum metum, quem certe non negavi adesse, nec nego. Sed, ubi ex duobus malis minus eligendum est, vides, in officiorum collisione, id nosfacere debuisse, quod minori periculo, opinione nostra, obnoxium est. An bene exceperimus, dies docebit*). KELB, rkp. fasc. 593/1779 – 80.
- 3 WANGERMAN, Aufklärung, 12 -16.
- 4 Závery rokovania SDK 31. 8.1785 v MOL Budapest: C 69,1785, Schol. Nat., 1785, fons 1, pos. 5, fol. 31 – 33.
- 5 Hlásenie Ľudovíta Töröka a G. Prónaya z 11.11. a 13.12.1786. MOL Budapest: C 69, 1786, Schol. Nat., fons 2, pos. 9, fol. 108 -109 a tamže, pos. 14, fol. 124 -129.
- 6 Údaje z r. 1787. ŠOKA Banská Bystrica, Magistrát Banskej Bystrice, fasc. 1013/131, 1013/133 a 1015/118.
- 7 Svedčia o tom napr. ostré protesty evanjelikov a. v. proti notárovi Karolovi Glabitsovi, ktorý údajne manipuloval priebeh reštaurácie magistrátu. Tamže, fasc. 976/70.
- 8 Tamže, fasc. 1031/160.
- 9 Plán z 8.12.1787 in MOL Budapest: C 69, 1788, Schol. Nat., fons 20, pos. 1, fol. 368.
- 10 Protokol z rokovania konventu 18. 12. 1787 v ŠOKA Banská Bystrica, Magistrát Banskej Bystrice, fasc. 1021/124.

- 11 Podporili ho napr. Prešov a Rožňava. MOL Budapest: C 69,1787/88, Distr. Cass., fons 1, pos. 83, fol. 319-322.
- 12 KELB, rkp. fasc. 485/10,585/26.
- 13 Gabriel Prónay v liste Petrovi Zayovi 28.1.1786. EOL, AEG, I. b. 11, č. 5.
- 14 MOL Budapest: C 69,1778, fons 1, pos. 13, fol. 43 – 51.
- 15 Pavol Šramko v liste Michalovi Institorisovi 4.12.1783. KELB, rkp. fasc. 351.
- 16 Sťažnosť Gabriela Prónaya v tejto veci z 31. 3. 1789 in MOL Budapest: C 69, 1789, Schol. Nat, fons 16, pos. 4, fol. 83 – 86.
- 17 AMB, Š 163,4. 7.1791.
- 18 Napr. v Pukanci, kde škola pôsobila aj v priebehu 90. rokov, počas prvých 5 rokov jej pôsobenia pravidelne chodilo do školy 210 žiakov (99 katolíkov, 111 evanjelikov), 66 žiakov (40 katolíkov a 26 evanjelikov) chodilo sporadicky a 48 žiakov (13 katolíkov a 35 evanjelikov) ju ignorovalo úplne. Nedôveru ku škole prejavovali väčšmi evanjelickí, než katolícki žiaci (20,3 % : 8,5 %).
- 19 Úspech školskej reformy sa plne prejavil v Čechách, kde sa dosiahla takmer 70-percentná školská dochádzka všetkých školopovinných detí. K tomu ŠTVERÁK, Vladimír: Tereziánska reforma ľudového školství v českých zemích. Diz. práca, Praha 1977,101 -103,124.
- 20 Napr. *Spůsob obecného vychowawanya a wyucowanj Školské mládeže, zepsaný pro školy Ewangelicke Augsspurského Wyznanj w Slaunem Districtu Kiss-Hontskem roku 1797 w Messyzy Octobru*. EOL, AGE, V 53, tomus XXH, s. 142 -158.
- 21 MOL Budapest: C 69,1777, Schol. Norm., fons 11, pos. 1, fol. 14.
- 22 Tamže, pos. 4, fol. 16 -19.
- 23 Tamže, pos. 6, fol. 22-23.
- 24 MOL Budapest: C 69,1784, Schol. Nat., fons 1, pos. 25, fol. 129,131.
- 25 ŠOBA Bratislava, ŽB L – AC, 1788, fasc 44, č. 2.
- 26 MOL Budapest: C 69,1777, Schol. Norm., fons 11, pos. 1, fol. 14 -15: [...] *Anleitung zur Rechtschaffenheit [...] Christianae tarnen Vitae conformes Humanitatis et Urbanitatis regulas docet*.
- 27 Rokovanie z 20.12.1784. MOL Budapest: C 69,1784, Schol. Nat, fons 1, pos. 25, fol. 132.
- 28 MOL Budapest: C 69,1785, Schol. Nat., fons 1, pos. 2, fol. 1.
- 29 KMR publikovala mandát 4. 10. 1785 pod č. 28 427. WALLASZKY, Conspectus, 2. vyd., 536.
- 30 Naznačuje to prípis Krištofa Niczkého riaditeľovi Košického školského obvodu Ľudovítovi Törökovi z 11.7.1786. Avizuje zaslanie exemplárov učebníc, lebo predošlé vyjadrenie predstavených evanjelických cirkví nebolo presné a zrejme nie k tým istým učebniciam. ŠOBA Košice, fond Hlavné školské riaditeľstvo – Košice, A1786, č. 24.
- 31 Banská Štiavnica, Archív evanjelického a.v. cirkevného zboru, *Protocollum ecclesiae Evangelicae Schemnitziensis*, sine sign. et fol. Odtiaľ aj v texte použité citácie a údaje týkajúce sa Banskej Štiavnice (pozn. 32 – 33).
- 32 Posudzovali sa učebnice *Anleitung zur deutschen Rechtlesung, -zum Schönschreiben, -zum Rechnen, -zur deutschen Sprachlehre, -zur Erkenntniss der natürlichen Dinge, -zur Messkunst, Die Zeitlehre, Elementa linguae latinae a ABC aneb tak rečeny syllabikar*.

- 33 „...*quod Slavonismus ferri simpliciter non potest, cum nec titulo genuino Slavico gaudeat, nec expressionem habeat Slavicam nec orthographiam, nec interpunctionem, nostris puriori expressioni asuetis risum excitans, si itaque apud nos alium Elementarium libellum introducendum mallemus, oportet*“.
- 34 O G. Prónayovi WAGNER, E.: Báró Prónay Gabor (1748 -1811). Pozsony 1912.
- 35 Korektúry, vykonané v tomto období, sa stali zrejme podkladom aj pri neskorších vydaniach učebníc. RUŽIČKA, Vladislav: Dejiny slovenského šlabikára, Bratislava 1966, 35, hodnotí jazykovú úroveň vydaní šlabikárov z 90. rokov ako poklesnutú, neberúc do úvahy okolnosť uplatnenia učebníc pri výučbe nekatolíckych žiakov v zmiešaných školách.
- 36 Prónayova správa zo 16.10.1787 v MOL Budapest: C 69,1787, Schol. Nat., fons I, pos. 24, fol. 68. Stanovisko KMR tamže, pos. 25, fol. 71 – 76.
- 37 Bližšie KOWALSKÁ, Eva: Učebnice pre štátne ľudové školy na Slovensku koncom 18. storočia. Kniha 90 (Matica slovenská 1991), 63 – 77, tu 72 – 73. Šlabikáre zo začiatku 90. rokov sa doteraz v literatúre neuvádzali. RUŽIČKA, Dejiny, 177 – 178.
- 38 Napr. Jozef Wagner, učiteľ zmiešanej školy v Brezne, autor návodu na zostavovanie listov a rôznych písomností: vyšli ako *Užitečné zébranj nekterych spisu, gako gsu wytahy aneb Konti...kterych v obecnejm živote veliky užitek gest... Widane od Jozefa Wagnera pri hlavný Nacionálske missane skolí... Brezna prunyho učitele... W Banskeg Bistricy 1797, resp. Užitečna sébranj nekterych spisu, gako gsau... W Baňské Bystřici 1797.*
- 39 Takýto postup volil neskôr napr. Ján Kollár v prípade svojho šlabikára *Šlabikár pro Dítky*. W Pesti 1826.
- 40 Odpis protokolu Literárnej deputácie (=školskej komisie) uhorského snemu v ŠOBA Levoča, fond Horváth-Stansith, kart. 192, Negotia educationis (Protocolla Exc. Dep. Regnic. Litt.).
- 41 MOL: C 69,1784, Schol. Nat., fons I, pos. 25, fol. 129 -132.
- 42 Okrem šlabikára sa do konfesiónálne neutrálnej podoby upravili aj *Sskolské regule, ku potrebi sskol Nacionálských w kralowstwí Uherském. W Budnje 1780/-pro sskoly nacyonálské w kralowstwí Uherském. W Trnawe 1789, z ktorých r. 1789 oproti predošlému vydaniu vypadla celá I. Hlawnj stránka pojednávájúca o tom, Gak se deti proti Bohu, a w kostele držeti magu*. Ostatné časti (o správaní v škole, voči učiteľovi a spolužiakom a o všeobecných pravidlách slušného správania) zostali takmer totožné.

III.

Vnútorne problémy evanjelickej komunity a. v.

Evanjelická komunita a. v. sa začiatkom 18. storočia ocitla v stave akútneho ohrozenia a reálnej krízy identity, ktorej čelila v období intenzívne prebiehajúcej rekatolizácie, rozvinutej do podoby úspešných misií. Nebol to však len tlak zvonku, zo strany štátnej moci a ňou preferovanej katolíckej cirkvi, ale aj dôsledok vlastných postojov v dobe občianskej vojny v Uhorsku, za povstania Františka II. Rákóczyho. Ak sa v radoch povstalcov aj na strane panovníka vyskytovali rovnako katolíci aj nekatolíci, v mierovej dohode z roku 1711 sa premlčal fakt ich nelojality: stavy ako svetská právnická osoba *sui generis*, nositeľ idey štátu, sa stali účastníkmi mierovej dohody. Na predstaviteľov evanjelickej a. v. cirkvi, z ktorých napr. Daniel Krman viedol počas povstania posolstvo k švédskemu kráľovi Karolovi XII., v tom čase zahraničnopolitickému rivalovi habsburskej monarchie, sa však vzťahoval prísnejší meter. Takmer ako akt pomsty možno pochopiť odmietnutie schválenia aktov synody v Ružomberku, ktorá pripravila zásady fungovania cirkvi v podobe konsolidovanej a „disciplinizovanej“ (prostredníctvom konzistória) inštitúcie. Nepomohlo ani sústredené vymedzovanie sa voči pietizmu, ktorý svojím dôrazom na individuálnu zbožnosť potenciálne deštruoval autoritu nositeľov doktríny, predovšetkým superintendentov ako stúpcov ortodoxie.

Cirkev musela dlhší čas fungovať v stave provizória, keď panovník až

prostredníctvom *Resolutio Carolina* (1731) akceptoval jej právo na vlastnú organizačnú štruktúru (dištrikty), nie však autonómne fungovanie na základe vlastných prijatých pravidiel (neschválenie záverov synody, zákazy konania ďalších podobných stretnutí). Stále však boli silné hlasy tých, čo chceli protestantov v Uhorsku deklarovať za heretikov, na obrátenie ktorých ku katolíckej viere možno použiť aj násilné prostriedky. Tieto hlasy nedokázali zmierniť ani dvorom preferovaní biskupi z radov mimouhorského kléru: aj tí v konečnom dôsledku prešli na pozície obhajujúce sebavedomé správanie sa uhorského kléru ako obrancu apoštolského charakteru Uhorska, rešpektujúceho v prvom rade záujmy kúrie.

Napriek uvedenej situácii, ktorá až do konca 60. rokov vykazovala tendencie zhoršovania (vymáhanie dekretálnej prísahy, nariadenie o zákaze apostázy – odpadlícťva od katolicizmu z r 1749, obmedzenia zahraničného štúdia alebo degradovanie stredných škôl na úroveň ľudových ako najvýraznejšie prejavy), sa v cirkvi začali podnikať kroky, ako si udržať aj v sťažených podmienkach vlastnú identitu. V oblasti fungovania cirkvi ako „inštitúcie“ dochádzalo k ujasňovaniu názorov na organizáciu dištriktov, vzťahy medzi svetskými (patrónmi) a duchovnými, kompetencie jednotlivých predstaviteľov a orgánov cirkvi (konzistórium, konventy, synoda). Dochádzalo k postupnej „formalizácii“ života cirkevných zborov (napr. prostredníctvom definovaného katalógu povinností členov vedenia zborov). V tomto procese sa výrazne angažovali svetskí reprezentanti cirkvi, ktorých vplyv úmerne stúpil s tým, ako sa v okolí dvora začínalo uvažovať o neudržateľnosti daných náboženských pomerov: Jozef II. ako spoluvládca poskytoval nádej, že s jeho nástupom k vláde sa zmení aj postavenie protestantských cirkví.

Ešte skôr, než prišlo k vydaniu Tolerančného patentu (26. októbra 1781 pre Uhorsko), sa však vnútri cirkvi prejavili značne diferencované názory na to, aké miesto v rámci cirkevného organizmu majú mať duchovní a svetskí činitelia. Rozpor bol komplikovaný rozdielnou teologickou orientáciou, keď sa najmä medzi svetskými stále viac prejavoval príklon k racionálnemu typu teológie, ktorá bola v uhorských podmienkach jedným z hlavných symbolov osvietenského myslenia. Navyše vplyv vývoja v Nemecku sa prejavil aj v podobe raných úvah o potrebe užšej spolupráce s kalvíni v Uhorsku. Podmienky v Nemecku však boli radikálne odlišné: ústavný a politický vývoj umožnil sformovanie oficiálne uznaného združenia nekatolíckych stavov v podobe *Corpus evangelicorum* na ríšskom sneme, v rámci ktorého už dochádzalo k politickému zblížovaniu luteránov s reformovanými. V Uhorsku takémuto vývoju nebránila len nepriaznivá politická situácia: najmä ortodoxne orientovaní duchovní sa po skúsenostiach z „konkurenčného boja“ v rámci Čiech a Moravy obávali užšej spolupráce s reformovanými. Vytesňovanie náboženstva do sféry privátna a morálky zároveň považovali za ohrozenie svojho statusu v rámci cirkevného organizmu, čo sa prejavilo v rozporných postojoch k otázkam reformy liturgie, spevníka, školstva a náplne plánovanej synody začiatkom 80. rokov (a ktorú sa napokon pre značné názorové rozdiely ani nepodarilo zvolať). Vyústením boli ostré kontro-

verzie, ku ktorým prišlo počas zasadania synody roku 1791. Uvedené otázky sú rozpracované len na niektorých príkladoch a zaslúžia si aj ďalší výskum, napriek tomu však považujem za opodstatnené označiť ich za kľúčové pre pochopenie vývoja slovenských (v zmysle etnickom) evanjelikov a. v. v neskoršom období. Už v priebehu 80. rokov sa totiž jasne ozývali (v tom čase ešte ojedinelé) názory spájajúce etnickú príslušnosť s istým typom teologického myslenia (ortodoxiou). Význam náboženskej otázky pre politiku neklesal – práve naopak, v podmienkach nastupujúcich národných hnutí sa stávala ďalším faktorom komplikujúcou situáciu v Uhorsku.

III.1 Sociálna funkcia evanjelickej a. v. ortodoxie

Ortodoxia ako forma upevnenia teologickej doktríny je fenomén podliehajúci pochopiteľne skúmaniu dejín myslenia a cirkvi. Výklad učenia a spôsob jeho sprostredkovania veriacim sa stali v dobe konsolidovania konfesíí ich rozhodujúcim poznávacím znamením, čo malo ďalekosiahle dôsledky na formovanie vedomia ich príslušníkov: dôraz na doktrínu, jej výklad a zaradenie do racionálneho kontextu v rámci celého systému dogiem boli vyjadrením prevládajúcej tendencie presne definovať obsah viery. Mimoriadny význam nadobudol proces osvojovania si učenia. V rámci neho sa v nebyvalej miere uplatnil vplyv aristotelovskej filozofie ako základu, z ktorého sa pristupovalo k interpretácií otázok, nastoľovaných vývojom spoločnosti, vedy a morálky. Napriek tomu si nemožno odmyslieť nevelmi zohľadňovaný aspekt ortodoxie – pôsobenie v spoločnosti, špecifickú sociálnu alebo politickú (obranú) funkciu, ak berieme do úvahy napr. len význam škôl, polemických spisov a dišpút. Najnovšie sa už posúva chápanie ortodoxie smerom k jej deklarovaniu za prostriedok konsolidácie cirkvi a sprostredkovania jej učenia, najmä v zápase o prežitie v období rímsko-katolíckej protiofenzívy.¹ Všetky uvedené funkcie, navyše aj špecifické začlenenie ortodoxie do vnútrocirkevného zápasu možno sledovať na príklade uhorského luterstva v skúmanom období.

Prijatie a konsolidovanie reformácie v Uhorsku prebiehalo paralelne s vývojom reformačného hnutia v Nemecku a detailne odrážalo aj všetky jeho teologické rozpory a diskusie.² Vývoj smeroval k posilneniu postavenia farárov ako hlavných nositeľov čistej doktríny, ktorých pravovernosť mohol overiť, resp. potvrdiť superintendent. Pred ustanovením superintendentov bola dlhý čas rozhodujúcou teologickou autoritou najmä univerzita vo Wittenbergu, a práve jej absolventi boli „najžiadanejšími“ pri obsadzovaní miest farárov. Rovnako sa oceňovala ordinácia kandidátov priamo vo Wittenbergu v prípade, že išlo o absolventov iných univerzít. Po ustanovení samostatnej cirkevnej organizácie (1610, 1614), ktorá na rozdiel od situácie v nemeckých krajinách nepoznala inštitút konzistórií, právo ordinácie prešlo na superintendentov. Fakt, že uhorskí luteráni nemali dlhý čas paralelnú „svetskú hlavu cirkvi“ (len na úrovni jednotlivých cirkevných zborov pôsobili svetskí patróni), pritom znamenal ďalšie špecifikum. Superintendenti sa stali akoby hlavnými predstaviteľmi cirkvi, ktorá však v súlade s princípom všeobecného kňazstva neuznávala princíp hierarchickej subordinácie. Svoju autoritu budovali predovšetkým na upevňovaní teologickej konzistentnosti a obhajobe integrity cirkvi v zápasoch so štátnou mocou. V oboch bodoch ortodoxná teológia slúžila ako významný prostriedok.

Proces rekatolizácie sa ani v Uhorsku nezastavil pred efektívnym využívaním a zneužívaním asistencie štátnej moci a násilných postupov voči protestantom, napriek tomu, že mierové dohody (1606 – viedenský mier, 1622 – mikulovský mier, 1646 – linecký mier) a zákony mali poskytovať istý rámec pre zachovanie existencie jednotlivých denominácií. Pokiaľ sa však luteráni dovoľávali zachovania platnosti zákonov, považovaných z ich strany za súčasť uhorskej ústavy, o to väčšmi dbali na vlastnú legalitu, a najmä na „zákonnú“ podobu svojej cirkvi, ktorú štátna moc kedysi, resp. fakticky uznala. Prostriedkom na to bolo najmä akceptovanie *Formuly* a *Knihy svornosti*, ktorá obsahuje *Confessio Augustana* v originálnom znení, za doktrinárny štandard už pred koncom 16. storočia. Úzkostlivé zotrvávanie pri invariantnom texte celej *Knihy svornosti* sa prejavilo o. i. v dlhej absencii jej prekladu do domáceho maďarského a slovenského, resp. českého jazyka (až do konca 18. storočia). Možno predpokladať, že sa tak stalo nielen kvôli všeobecnej znalosti nemeckého jazyka v prostredí uhorských luteránov, ale práve z ohľadu na potrebu striktného dodržania invariantnosti.

Paralela s postupom nemeckého cisára, ktorý akceptoval *Confessio Augustana*, sa totiž nemusela bezo zvyšku uplatniť aj v Uhorsku, ktoré do zväzku ríšskych krajín nepatriło: právne akty prijaté cisárom neboli záväzné pre uhorského kráľa – aj keď pritom išlo od Ferdinanda I. o tú istú osobu. Protestanti mohli využiť akceptovanie augsburského vyznania cisárom len ako príklad, ktorý by mohol nasledovať aj uhorský kráľ. Uhorský snem navyše oficiálne nezrušil platnosť zákonov z roku 1526, hroziacich fyzickou likvidáciou „kacírov“ a odkaz na platnosť „protikacírskeho“ zákonov sa vyskytol dokonca aj v publikáciách, sprevádzajúcich diskusie snemu v rokoch 1790 a 1791 o náboženskej otázke v Uhorsku.³ Zároveň treba pripomenúť, že zákony povoľujúce pôsobenie evanjelických cirkví platili „len nateraz“ (adhuc) a interpretovali sa ako jednorazovo prejavovaný akt zvláštnej priazne kráľa. Dovoľávanie sa milosti panovníka sa postupne sťažovalo a redukovalo z roviny inštitucionalizovanej (prezentovanie na sneme, podávanie kolektívnych sťažností a žiadostí) na roviny individuálnych podaní. Tento proces kolidoval pritom s prvými pokusmi o obrodzenie vnútrocirkevného života a zbožnosti, ktoré sa ohlasovali v podobe pietizmu.

Uhorskí protestanti však v období, v ktorom prebiehala erózia nemeckej luterskej ortodoxie, prežívali krízu vlastnej identity. Najmä 70. roky 17. storočia boli dekádom deštrukcie, keď škála opatrení štátnej moci voči nekatolíkom siahala od vynucovania konverzie cez podpis reverzov o zrieknutí sa cirkevných úradov až po internáciu a vyhnanstvo. Krízu cirkvi ako inštitúcie v podobe straty vedúcich osobností a predstiteľov a odobrania kostolov a škôl sprevádzala kríza jej identity. Rozdielne postoje predstiteľov cirkvi voči násiliu totiž spôsobili vážnu morálnu krízu na jednej strane u tých, ktorí sa podvolili a podpísali vynucované reverzy, ale aj medzi tými, ktorí volili vyhnanstvo a cirkev de facto opustili. Dokonca aj dvaja protagonisti úteku z galejí, Tobiáš Masník (Masnicius) a Ján Simonides, pociťovali potrebu ospravedlniť svoj skutok pred možným obviňením z dehonestácie celej cirkvi a zo „zrady“ spoluväzňov, ktorí prijali svoj údel ako kríž. Svoje postoje sa pritom nesnažili ventilovať ani tak na domácej pôde, ale

práve v Nemecku, kde sa o prípade prenasledovania uhorských protestantov a ich vzájomných rozporoch vedelo z viacerých publikovaných polemických či apologetických prác.⁴ Pretože vzťah nemeckej verejnosti k uhorským exulantom nebol jednoznačný a osud cirkvi v Uhorsku sa interpretoval aj ako forma božieho trestu, voči takémuto relativizovaniu sa zdalo byť účelné použiť ako argument práve autoritu ortodoxie. Po obnovení legálneho stavu (1681, 1687) sa luteráni v Uhorsku vcelku logicky neodvážili zrieknuť ortodoxie ako významného prostriedku obrany vlastnej identity.

Politický význam (prinajmenej oficiálneho) zotrávania pri ortodoxii a manifestovanie takéhoto postoja sa ukázal ešte aj koncom tretieho decénia 18. storočia, keď sa na sneme roku 1729 riešila otázka formy prísahy nekatolíkov pri obsadzovaní rôznych postov. Obsiahle a vypäté diskusie vyvolala požiadavka panovníka upresniť vzájomný pomer katolíkov a nekatolíkov na základe sčítania daňovníkov. V ustanovenej zmiešanej komisii vznikli však kontroverzie pre formu prísahy, ktorá sa rozšírila z diskusie o jej členoch na nekatolíkov všeobecne.⁵ Prostredníctvom tohto de facto zástupného problému sa rozvinula výmena názorov o náboženských otázkach, o ktorých sa inak na sneme nesmelo rokovať. Výmena názorov vyústila do subtílnej teologickej argumentácie o nemožnosti (resp. povinnosti) skladania dekretálnej prísahy. Keď sa z katolíckej strany upozornilo, že odvolávanie sa na teologické dôvody vzbudzuje podozrenie z pozmenovania tolerovanej invariantnej konfesie a zo zavádzania „novej dogmy“⁶, pod hrozbou vážnejších dôsledkov debata vyústila len do (neúspešnej) žiadosti o milostivé rozhodnutie panovníka. Zmienka o invariantnosti vyznaní bola nepochybne ďalším, i keď nepriamym upozornením na význam ortodoxie v aktuálnej politickej situácii.

Dôraz pietizmu na individuálne pestovanú a prejavovanú zbožnosť neznamenal hneď narušenie stability cirkvi ani odvrát od akceptovanej vieroučnej doktríny. Pietizmus však posilňoval postavenie jednotlivca-laika na úkor farára, keď odmietol ortodoxiou vypracovanú náuku o „posvätení úradom“.⁷ Predstavoval tak ohrozenie ťažko opäť nadobudnutej autority superintendentov, a to v čase, keď sa počas niekoľkoročnej občianskej vojny – povstania Františka II. Rákóczyho (1703 – 1711) na krátky čas podarilo v plnej miere obnoviť chod predtým zrušených cirkevných zborov. Celouhorská synoda evanjelikov a. v. (Ružomberok 1707) sa v prvom rade usilovala upevniť pozíciu superintendentov ostrým atakom proti pietizmu a opätovným zdôraznením významu ortodoxie ako jedinej pevnej záruky stability cirkvi.

Ortodoxia ako stabilizujúci faktor autority superintendentov však nestratila opodstatnenie ani neskôr, keď sa viedenskému dvoru uvoľnil priestor na realizovanie rekatolizačných zámerov v Uhorsku. Dôraz na ortodoxiu bol o to potrebnjší, že superintendenti, ktorí sa uchádzali o uznanie svojej legitimacy zo strany kráľovskej moci, boli zvolení počas Rákóczyho povstania. V čase, keď sa pôsobenie evanjelických kňazov povoľovalo len v tzv. artikulárnych (t. j. v zákonoch-artikuloch stanovených) lokalitách a slobodných kráľovských mestách a všetkým ostatným sa postupne zužoval priestor na pôsobenie, reštrikčné opatrenia sa

zdôvodňovali nielen prekročením stanovených právomocí, ale aj odchýlením sa od pravého učenia. Tento postup sa využil v plnej miere v Sliezske, kde obmedzenia tamojšej cirkvi sprevádzal štátnou autoritou vedený boj proti pietizmu.⁸ Preto bolo potrebné zabezpečiť súhlas nových duchovných s ortodoxnou teologickou orientáciou v podobe podpisu do *Knihy svornosti*. Písomný súhlas zaväzoval aj absolventov s ortodoxiou „nekonformných“ univerzít k jednotnému teologickému stanovisku, druhej strane vylučoval ich možnú diskrimináciu.⁹

Otvorené angažovanie sa evanjelikov na protihabsburskej strane a dokonca vyjednávanie s cudzou mocnosťou, čo sa týka jej intervencie v prospech uhorských protestantov, zneistilo pozíciu superintendentov ako hlavných reprezentantov cirkvi.¹⁰ Hoci napokon zostali vo svojich funkciách, dvor odmietol akceptovať závery synody z roku 1707 a znemožnil tým o. i. zriadenie konzistórií. Aj keď kompetencie evanjelických superintendentov boli značne obmedzené (navyše podliehali kontrole katolíckych biskupov), zostali hlavnou teologickou autoritou s právom ordinovať kňazov a vykonávať nad nimi „etický“ dohľad. Ani vo vnútrocirkevných otázkach sa však ich právomoc nevzťahovala vždy na všetkých kňazov v nimi riadenom dištrikte¹¹ a prípadné spory sa mohli dostať pred konzistórium katolíckych biskupov.¹² Počas ďalších rokov rekatolizačného procesu potom škálu diskriminujúcich opatrení voči evanjelikom a. v. doplnilo zdržiavanie voľby a akceptácie zvolených superintendentov zo strany štátu a dokonca internovanie jedného z nich, Daniela Krmana, považovaného za baštu ortodoxie. Práve tento krok, ktorý by sa dal charakterizovať ako „vyprodukovanie martyra“ a ktorý ostatne vyvolal veľkú pozornosť aj v zahraničí,¹³ bol ďalším prvkom predlžujúcim životnosť ortodoxie.

Nekompromisný postoj voči pietizmu ako hlavnému symbolu pokusov o inováciu v cirkvi nebol neopodstatnený. Inklinovala k nemu najmä mladšia generácia kňazov, ktorí sa dostali priamo do centra pietizmu na univerzite v Halle.¹⁴ Vzhľadom na pomery v Uhorsku však akákoľvek odtiaľ vychádzajúca iniciatíva bola podozrivá, aj keď išlo o realizáciu takých podujatí, ktoré boli v samotnom Uhorsku úplne nemožné. Cenzúra v Uhorsku napr. nedovoľovala tlač evanjelickej náboženskej literatúry vrátane Biblie, takže jedinou schodnou cestou bolo ich vydávanie v Halle, kde na tento účel existoval fond založený pruským kráľom.¹⁵ Aby sa zamedzilo novej infiltrácii pietistických myšlienok do pripravovaného českého vydania Biblie, superintendent Krman úzko spolupracoval na jej redakcii s pietisticky orientovaným Matejom Belom, ktorý celé podujatie zabezpečil. Ani to však nezabránilo konfiškácii biblií v Bratislave roku 1728, keď sa jezuiti dozvedeli o ich údajnom chybnom („heretickom“) texte práve od tých evanjelikov a. v., ktorí viedli „vojnu proti pietistom“ (*bellum anti-pietisticum*).¹⁶

Vzťah rakúskych štátnych orgánov voči pietizmu bol ďalším faktorom, ktorý ešte viac nútil popredných predstaviteľov luterskej cirkvi v Uhorsku zotrvať pri ortodoxii. Oficiálne odsúdenie a prenasledovanie pietistov v Sliezske bolo vážnym varovaním pred každou možnou úchylkou aj v Uhorsku. Rovnako ani zákaz tzv. *conventicula*, t. j. zhromaždení vnútri cirkevných zborov a na úrovni

vyšších organizačných jednotiek (prijatý na sneme 1715), sa nemusel chápať len ako zákaz možnej konšpirácie, ale aj ako podpora toho stanoviska ortodoxie, ktoré aj v Nemecku vystupovalo proti nim ako „elitárskym“ jednotkám pietistov vnútri cirkevných zborov.¹⁷ Napriek tomu sa pietizmus udomáčňoval najmä v okruhu popredných svetských členov cirkevných zborov. Pod ich vplyvom sa napr. verejne diskutovalo o platnosti nariadení superintendentov, ktorí sa vyslovili proti pietizmu.¹⁸ Podobne sa roku 1734 podarilo zosadiť z funkcií dvoch evanjelických a. v. farárov z Novohradskej stolice, verejne obhajujúcich ortodoxné stanoviská *Knihy a Formuly svornosti* v súvislosti so skladaním prísah zvolenými stoličnými funkcionármi.¹⁹ V Uhorsku nachádzali útočisko aj stúpenci pietizmu vyhnaní zo Sliezska, pričom ich centrom bola okrem Bratislavy aj oblasť stredoslovenských bankských miest.²⁰

Reštriktívna politika štátu voči evanjelikom tak dávala do značnej miery za pravdu stúpencom ortodoxie, ktorí trvali na pevnej integrite cirkevných obcí a jednoznačne a jasne formulovaných doktrínach. Ich upevneniu najmä medzi slovenskými luteránmi prispelo masové rozšírenie spevníka *Cithara sanctorum*, ktorý vychádzal v početných vydaniach od roku 1636. Pri nedostatku iných druhov náboženskej literatúry v domácom (resp. českom) jazyku uvedený spevník plnil zároveň funkciu výkladu vierouky, ktorá sa prostredníctvom každodenne opakovaných piesní vstúpila do vedomia aj tých, ktorí sa s nimi oboznamovali len prostredníctvom ústneho podania. Pokiaľ sa počet piesní zväčšoval, a tie v tradičnom ortodoxnom a polemickom duchu reagovali na potreby každodennej zbožnosti, úpravy textu *Cithary* neboli predmetom sporov. Nedialo sa tak dokonca ani vtedy, keď sa do *Cithary* preberali pôvodne katolícke piesne.²¹ Keď však neskôr, koncom 80. rokov 18. storočia došlo k opačnému pokusu o odstránenie formou (rytmikou) alebo obsahom (útočné polemiky proti kalvínom či katolíkom) nevyhovujúcich piesní, zdvihla sa proti tomu vlna odporu a manifestovania ortodoxne ladenej ľudovej zbožnosti. Nebol to však len prípad slovenských evanjelikov, ktorí sa vzpierali upravenému spevníku: nariadenie o zavedení nového nemeckého spevníka z roku 1786²² v Kremnici vyústilo dokonca do ostrého konfliktu superintendenta, povestného stúpenca ortodoxie Michala Szinowicza, s funkcionármi dištriktu a následne k ich abdikácii.²³

O tom, že silu a sociálny význam tradície a invariantnosti, na ktorej ortodoxia nástojila, nemožno podceňovať, svedčí aj ďalší spor z posledných rokov 18. storočia, ktorý sa odohral v Banskej Štiavnici. Individuálny pokus miestnych farárov zaviesť do nového chrámu zmodernizovanú agendu, ktorá však nemala aprobáciu celocirkevnej synody, narazil na prudký odpor slovenského cirkevného zboru. Ten žiadal o návrat k predošlej forme odbavovania služieb Božích, najmä k dovtedajším krstným formulám presne v znení Augsburského vyznania. Žiadosť, spísaná miestnym obuvníckym majstrom, označila pokus farárov o nový bohoslužobný poriadok za „synkretizmus“(!). Aj keď možno predpokladať „konzultáciu“ teologických stanovísk s nejakou teologicky vyškolenou osobou, argumentácia svedčí o vypestovanom zmysle pre jasné a „lingvisticky“ jednoznačné formulovanie. Poslucháči sa totiž v súvislosti s formulami novej agendy

obávali možných dôsledkov na vlastné spasenie, prieniku „kalvínskych spôsobov“ následne vlny odpadlícva. Cítili sa byť „duševne ospanlivi“ a nepociťovali pri návšteve chrámu radosť.²⁴

Ortodoxia zaujímavým spôsobom prispela aj k formovaniu interetnických vzťahov, ktoré boli v mnohonárodnostnom Uhorsku významným faktorom sociálnej reality. Medzi nemeckými luteránmi, ktorí mali k dispozícii väčšiu, rozmanitejšiu a relatívne ľahšie dostupnejšiu náboženskú literatúru, petrifikácia teologickej doktríny nedosiahla taký stupeň, ako to možno pozorovať medzi slovenskými luteránmi. Evidentný rozdiel v teologickej orientácii duchovných je viditeľný na príklade Bratislavy, ktorej sa napriek akceptovaným „zásluhám o vec evanjelikov“ roku 1735 nepodarilo presadiť vlastných jednoznačne pietisticky orientovaných kandidátov do funkcie superintendenta. Definitívnu voľbu až po dvoch rokoch sporov totiž ovplyvnila mienka vidieckych „slovenských“ seniorátov.²⁵ Po roku 1750, keď sa začínali v nemeckej teológii presadzovať už aj prvky osvietenstva, resp. racionalizmu a zotrvávanie pri ortodoxii sa pociťovalo ako anachronizmus, sa však vyskytuje už aj degradovanie teologických kvalít jednotlivých duchovných na základe jednoduchej etnickej príslušnosti. Teologicky podmienená diferenciacia získavala nacionálne podfarbenie a naznačovala počiatky interetnických konfliktov. Otvorené prejavy takéhoto vývoja možno registrovať až začiatkom 80. rokov, keď sa po uvoľnení cenzúry začalo verejne diskutovať o príčinách celkového úpadku evanjelickej cirkvi.²⁶ Za najzávažnejšie sa považovalo „nespravodlivé“ obsadzovanie cirkevných hodností, keď sa uprednostňovali etnickí Slováci len preto, že sa naďalej pridržali „skostnatenej“ ortodoxie. Tak sa údajne bránilo prieniku modernej teológie a vedy do škôl a cirkevného života. Národnostne podmienené obsadzovanie postov cirkevných hodnostárov však bolo súčasťou živej historickej tradície luteránov v Uhorsku: zakotvila ho už prvá synoda (Žilina 1610) a obnovilo sa napr. vo forme oficiálnej zmluvy, uzavretej v Prešove roku 1743 pre Potiský dištrikt.²⁷

Politicko-sociálne faktory, podmieňujúce upevnenie ortodoxie medzi uhorskými luteránmi, možno identifikovať aj v procese jej rozkladu, ktorý sa začal práve v sledovanom období. Vylúčenie náboženských otázok z agendy uhorských snemov znemožnilo sformovanie *status evangelicorum* a akékoľvek sporné otázky vo veci fungovania cirkvi museli pri absencii inštitútu konzistória riešiť jednotlivci s prístupom na viedenský dvor. Enormne tak stúpila dôležitosť významných svetských osobností so širokým politickým rozhľadom a uvažujúcich v dimenziách, ktoré presahovali rámec luterstva. Vďaka svojmu vzdelaniu²⁸ a sociálnemu statusu stáli v protiklade ku kňazstvu, pochádzajúcemu zväčša z nešľachtických vrstiev²⁹ a odkázanému počas štúdií prevažne na štipendia vo Wittenbergu. Svetskí predstavitelia začali vystupovať ako teologické authority a posudzovali kvality navrhovaných alebo už zvolených duchovných.³⁰ Z hľadiska svojich kompetencií, keď boli vo funkciách dištriktuálnych a generálnych inšpektorov akceptovaní priamo panovníkom, nemuseli preferovať ortodoxiu ako sociálne významný faktor, zaručujúci relatívne bezpečnú existenciu

pre celú cirkev. Jej zábezpeky videli práve v tesnejšej spolupráci s reformovanými ako prirodzenými politickými spojencami, ktorých dôveru si však bolo treba získať o. i. aj ústupom od *Knihy svornosti*.

Pochybnosti o aktuálnosti *Knihy svornosti* sa naplno prejavili počas peštianskej synody (1791), ktorá zvažovala možnosť únie oboch evanjelických vyznaní. Medzi svetskými autoritami prevažoval názor, že *Formula a Kniha svornosti* sú svedectvami vznikajúcej cirkvi, ktorá sa usilovala o upevnenie svojej existencie. Polemické výpady (napr. proti anabaptistom, sakramentárom, ale aj kalvínom) pre nich znamenali viac obraz toho, čo cirkev nie je, než pravú podstatu protestantizmu. Prísaha ordinovaných kňazov mala byť preto chápaná nie ako súhlas s polemickou a špekulatívnou teológiou, ktorú texty obsahovali, ale ako sľub pridržať sa pravdy Písma, ktorú sprostredkovali. Duchovní, ak si aj boli vedomí politickej vhodnosti únie s reformovanými, nesúhlasili s verejne proklamovaným odklonom od niektorých symbolických kníh a dišputami s prívržencami ortodoxie.³¹ Víťazstvo „antisymbolistov“, ktoré sa premietlo aj do iniciovania „očistenia“ symbolických kníh zo strany KMR, sa považovalo za Pyrrhovo: podľa jedných tlač pôvodných textov bude výnosným podnikom pre zahraničných tlačiarov, podľa druhých ich odmietame bude sprevádzať triumf indiferentizmu.³² Práve strana stúpcov symbolických kníh, ktorú možno definovať aj ako dedičku širšie ponímanej ortodoxie, však napokon vyšla zo zápasu o udržanie vplyvu na riadenie cirkvi de facto bez ujmy. Hoci uznesenia peštianskej synody obsahovali mnohé modernizačné tendencie (napr. princíp zjednotenia evanjelického školstva), ich neschválenie zo strany panovníka znamenalo, že podoba evanjelickej a. v. cirkvi zostala na dlhšie obdobie zakonzervovaná. Nositelia zmien sa tak nemohli oprieť o právoplatne prijaté uznesenia a svoje úsilia mohli koncentrovať len na sféru osobného vplyvu.

Poznámky

1. FATIO, Oliver: Orthodoxy. In: *The Oxford Encyclopedia of Reformation*, ed. Hans J. Hillerbrand. Vol. 3, New York 1996, 180 – 183. O procese dezintegrácie ortodoxie pod vplyvom pietizmu pozri LEHMANN, Hartmut: „Absonderung“ und „Gemeinschaft“ im frühen Pietismus. *Allgemeinhistorische und sozialpsychologische Überlegungen zur Entstehung und Entwicklung des Pietismus*. In: *Religion und Religiosität in der Neuzeit. Historische Beiträge*, ed. Manfred Jakobowski-Tiessen und Otto Ulbricht. Göttingen 1996, 114 – 143 a WALLMANN, Johannes: Pietismus und Orthodoxy. *Überlegungen und Fragen zur Pietismusforschung*. In: *Festschrift Hans Rückert*. Berlin 1966, 418 – 442. LEUBE, Hans: *Orthodoxy und Pietismus. Gesammelte Studien*. Bielefeld 1975.
2. DANIEL, David P.: The Acceptance of the Formula of Concord in Slovakia. *Archiv für Reformationsgeschichte* 70 (1974), 260 – 277.
3. Pozri Anon., *Kurze Bemerkungen, die ein Römisch-Katholischer Patriot den [...] im Jahre 1790 [...] Ständen [...] eingereicht hat*. EOL, AGE, I. c. 1, 4.

4. GÁFRIKOVÁ, Gizela: Celistvosť Masníkovej literárnej výpovede z hľadiska tzv. dodatkov k textu. In: Obdobie protireformácie v dejinách slovenskej kultúry z hľadiska stredoeurópskeho kontextu (pri príležitosti 300. výročia úmrtia Tobiáša Masníka). Ed. Ján Doruľa, Bratislava 1998, 168 – 183. Pozri aj ďalšiu dobovú reakciu *Aufrichtig-vertraulicher Gespräch zwischen Treulieb und Freymund von dem Reformations-Werk zu Preßburg in Ungarn*. B. m. 1673.
5. Priebeh celej kauzy podáva RIBINI, Joannes: *Memorabilia augustanae confessionis in Regno Hungariae a Leopoldo M. usque ad Carolum VI. Posonii 1789*, 205 – 238.
6. Tamže, 230 – 231.
7. ROTERMUND, Hans-Martin: *Orthodoxie und Pietismus*. Valentín Ernst Löschers „Timotheus verinus“ in der Auseinandersetzung mit der Schule August Hermann Franckes. Berlin 1959, 39 – 45.
8. CONRADS, Norbert: *Die Durchführung der Altrangstädter Konvention in Schlesien 1707 -1709*. Köln – Wien 1971, 266.
9. Pozri dohodu piatich kráľovských miest na východnom Slovensku z r. 1740. ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, i. č. 364, *Collectanea Religiosa IV*, fol. 7-9.
10. Cesta Daniela Krmana, superintendenta bratislavského dištriktu, k švédskemu kráľovi Karolovi XII. r. 1707 sa mohla chápať ako jasný prejav nelояality. Popis cesty-posolstva Daniel Krman ml., *Itinerarium (Cestovný denník, z rokov 1708 -1709)*, ed. Jozef Minárik. Bratislava 1969.
11. Matej Bel už 4.1.1726 otvorene avizoval Danielovi Krmanovi, že „nemáš na nás právo, aby sme Ťa ctili ako otca a superintendenta Tvojich cirkví ; že ak chceš byť na nás prísny, budeme sa dovolávať zákona kráľa a kráľovstva z roku 1715 článku 31“. *Listy Mateja Bela* (zost. Juraj Pavelek). Matica slovenská, Martin 1990, 143.
12. Do takéhoto postupu vyústil spor medzi inšpektorom a kazateľom Christianom Krumholzom v Bratislave v r. 1694 – 1705, ktorý znamenal priame ohrozenie existencie cirkevnej obce v hlavnom meste Uhorska. SCHRÖDL, Josef: *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A B. zu Pozsony-Preßburg*. I. Teil. Der äußere Entwicklungsgang der Gemeinde. Pozsony 1906, tu 294 – 312. Podobné riešenie hrozilo aj v spore sprevádzajúcom voľbu superintendenta Preddunajského (Bratislavského) dištriktu r. 1735 – 1737.
13. Pozri hlásenia pruských vyslancov vo Viedni Christiana Brandta a Fridricha Graevého do Berlína z rokov 1730 -1731. *GStA PK Berlin, HA Geheimer Rat, Rep. 11, Ungarn No. 278, fasc. 19*. Správy sa do Nemecka dostávali aj inými kanálmi, o. i. prostredníctvom evanjelického kazateľa švédskeho vyslanectva vo Viedni Johanna Christiana Lercha. Lerch svoje správy adresoval G. A Franckemu v Halle. *AFSt/H, fasc. C 383*.
14. FABINY, Tibor *Kirchengeschichtliche Beziehungen zwischen Halle und Ungarn zur Zeit des Rákóczi-Aufstandes (1703 – 1711)*. In: *Halle und Osteuropa: zur europäischen Ausstrahlung des halleischen Pietismus*. Ed. Johannes Wallmann und Udo Strätter. Halle 1998, 263 – 273.
15. RÖSEL, Hubert: *Die tschechischen Drucke der halleenser Pietisten*. Würzburg 1961.
16. Johann Christian Lerch(e) v liste G. A Franckemu 6. 10. 1730. *AFSt/H, fasc. C 383*,

- No. 1. Na kontraproduktívnosť vojny o Bibliu sa sťažoval najmä M. Bel. List D. Krmanovi zo 4.1.1725. Listy Mateja Bela (ako v pozn. 11), 143.
17. ROTERMUND, Orthodoxy und Pietismus, 71 – 75.
  18. Superintendent Johann Schwarz z Prešova narazil r. 1724 na prudký odpor v Košiciach, kde sa „naši páni predstavení“ (*unsere Herren Kirchen-Vorsteher*) vyslovili, ako keby v budúcnosti „chceli podporovať výhradne hallských“ (*nur Absolute Hallenser zu befördern [...] wollen*). Ungarische Bibliothek Halle, uložená v Humboldt Universität Berlin, fasc. 36, fol. 167 -168.
  19. Išlo o Pavla Aldasyho z Dolnej Strehovej a seniora Jána Hojcsa. Aldasy obhajoval striktné stanoviská Formuly svornosti o vzývaní svätých, omši a povahe dobrých skutkov. Skutočným predmetom sporu, ktorý sa konal vo forme dišputy 28.12.1733, však bolo zavrhovanie skladania vyžadovaných prísah evanjelickými úradníkmi stolice, čím sa de facto znemožňoval výkon stoličných funkcií nekatolíkmí. Nekompromisný odpor voči dekretálnej prísahe vylučoval nekatolícku šľachtu z podielu na správe stolice a ohrozil jej sociálny status. Je preto možné, že časť šľachty bola ochotná zložiť predpísanú prísahu a ujať sa funkcií. Medzi tými, čo sa pričínili o odvolanie Aldasyho a Hojcsa, boli totiž okrem iných aj luteráni – vicenotár novohradskej stolice Pavol Prónay a stoličný lekár Perlici. Teologickú oporu im poskytli traja farári (Ján Lovcsay z Lešte, Samuel Martini z Turieho Poľa a Gabriel Lanconides z Hornej Strehovej), ktorých Aldasy označil za pietistov. SNA Bratislava, Archív rodu Zay z Uhrovca, Bučiansky archív – písomnosti týkajúce sa evanjelikov v Uhorsku, No. 11, fol. 8 -13.
  20. Napr. v Banskej Štiavnici bol farárom Krištof Mikuláš Voigt, vyhnaný ako pietista r. 1711 z Těšína v Sliezsku a neskôr zo sedmohradského Hermannstadtu (dnes Alba Iulia v Rumunsku). Vo svojom testamente odkázal sirotincu v Halle 200 zlatých. AFSt/H, fasc. C 383, No. 25. K Voigtovmu vyhnaníu zo Sedmohradska bližšie VERÓK, Attila: Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700. Fall Christoph Voigt (v tlači).
  21. RUŠČIN, Peter. Die Beziehungen zwischen *Cithara Sanctorum* und *Cantus Catholicus*. In: Gegenreformation und Barock in Mitteleuropa, in der Slowakei (Hgr. v. Ladislav Kačic). Bratislava 2000, 275 – 284.
  22. *Gesangbuch zum gottesdienstlichen Gebrauch für Ewangelische Gemeinde* vyšiel okrem vydania v Berlíne a Göttingene aj v Bratislave (1785) a akceptovali ho najskôr v Šoprone. List Jána Radvanského Petrovi Zayovi z 3. 4.1787. ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, kart. 33.
  23. Listy Jána Radvanského Petrovi Zayovi, Petrovi Baloghovi a Michalovi Institorisovi z 3. 4. a 24.4.1786 tamže, resp. KELB, rkp. fasc. 354/11.
  24. Sedembodová sťažnosť Štefana Boboka z r. 1797. Archív ev. cirkevného zboru, Banská Štiavnica, pôv. sign. 187/1797. Odmietavá až zosmiešňujúca reakcia Martina Hamaliara z 20.4.1797. Tamže.
  25. Kauza voľby superintendenta z r. 1735 – 1737. SNA Bratislava, Archív rodu Zay z Uhrovca, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. I, fol. 100 -107, citovaná mienka cirkevného zboru z Trenčína tamže, fol. 117 – 118. Za nemeckých kazateľov v Bratislave pritom bývali volení aj „etnickí“ Slováci, pokiaľ boli stúpenkami pietiz-

- mu – napr. Matej Bel. VESELÝ, Daniel: Matthias Bei und der Einfluss des haischen Pietismus. In: Halle und Osteuropa (ako v pozn. 14), 243 – 261. Pozri aj WINTER, Eduard: Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnung. Berlin 1966, 208 – 212.
26. KOVÁCS, Johann Emericus: Freymüthige Betrachtungen über verschiedene Gegenstände aus dem heutigen Lutherthum in Ungarn. Wien 1783, tu 6 – 9.
  27. *Instrumentum coalitionis[...], in quibus Augustanae confessioni addictae [...] coaluerunt I. 5. 1743.* ŠOBA Levoča, Fond Horváth-Stansith, kr. 85, fasc. O, fol. 144 -147.
  28. Medzi svetskými študentmi, zväčša šľachtického pôvodu, prevažovala orientácia na Göttingen a Lipsko. K tomu napr. BALÁZS, Hungary and the Habsburgs, 110 – 122.
  29. Analýzu v prípade slovenského evanjelického kňazstva urobil HUČKO, Ján: Sociálny pôvod a zloženie slovenskej obrodenskej inteligencie. Bratislava 1974.
  30. Napr. voľby superintendenta r. 1735 – 1737 rozhodujúcim spôsobom ovplyvnil inšpektor Bratislavského dištriktu barón Christian Calisius svojím hodnotením jednotlivých kandidátov. Calisiovo stanovisko v SNA (ako v pozn. 25), fol. 102 – 105.
  31. Stanovisko Godofreda (Gottfrieda) Kolbenhegera, ev. farára v Bytčici, v liste Jánovi Radvanskému z 10.12.1791. SNA (ako v pozn. 25), fasc. VI, fol. 13 – 14.
  32. Pozri napr. list Michala Szepessyho z 1. 9. 1792 alebo Michala Szinowicza z 3. 12. 1795. KELB, rkp. fasc. 358/1792 a 360/1. Kňazi, ktorí sa vlastne ako jediní bežne so spomenutými textami stretávali, sami mali najlepšie vedieť, čo je nános doby a čo sú pravé Lutherove slová.

III.2 Vzťahy medzi svetskými patrónmi a duchovnými

Deklarovanie cirkvi za zhromaždenie veriacich a svätých a obmedzenie úradu kazateľa na výkon duchovnej moci znamenalo na jednej strane zrovnoprávnenie všetkých veriacich v rámci cirkevného spoločenstva, na druhej strane priznalo významný podiel na jeho správe svetským činiteľom.¹ Vnútorne usporiadanie cirkvi a prijatie k tomu záväzného poriadku sa stalo vecou vzájomnej dohody, prijatej v podobe konštitúcie, ku ktorej sa dospievalo spravidla na rokovaniach synôd. Svetskí členovia cirkvi zasahovali spočiatku do práce reformačných cirkví ako členovia korporácie, reprezentovanej mestskou radou, ktorá ako celok mohla participovať aj na riešení vieroučných otázok.² Pretože v Uhorsku neprišlo k vytvoreniu inštitútu konzistória, v dôsledku rekatolizácie sa zastavanie funkcií vo vedení cirkevných zborov prestalo spájať s výkonom mestských úradov a rovnako sa zamedzilo sformovaniu evanjelického stavu v rámci snemu (a analogicky stolíc), vzťah medzi svetskými a duchovnými osobami v rámci cirkvi nadobudol špecifický charakter.

Až organizačný poriadok pre evanjelikov a. v. v Uhorsku prijatý na žilinskej synode (1610) priznal oficiálne funkcie predstaviteľom svetského stavu a presnejšie vymedzil rámec ich právomocí. Ich postavenie patrónov cirkví a kostolov sa premietlo (aj na základe akceptovania kanonického práva hovoriaceho o tejto veci) do formálnej starostlivosti o rozvoj zverených cirkví. V evanjelických cirkvách sa však nemohla plne presadiť zásada úplnej zodpovednosti: pri výbere farára mala významnú úlohu napr. celá komunita (zbor), ktorá si (oficiálne) sama volila a povolávala vyhladeného farára, aj keď zabezpečenie finančných prostriedkov na jeho vydržavanie bolo vecou patróna. Overovanie teologickej spôsobilosti kandidáta bolo zasa vecou superintendenta. Patrón pritom nemusel byť len jeden: za takých sa mohli považovať všetci, čo významnou mierou prispeli k vytvoreniu zdrojov na fungovanie cirkvi. Tento mechanizmus sa uplatňoval najmä vo väčších mestách, kde sa viacerí svetskí predstavitelia zaslúžili o vznik bohatých základín, využívaných na rôzne potreby spojené s fungovaním cirkvi. Kolektívny patronát tu viedol k delegovaniu právomocí pri riadení svetských záležitostí na kurátorov (inšpektorov), ktorí boli volení, a teda aj odvolateľní.

Politické pomery, pochopiteľne, významne ovplyvňovali vzájomný pomer oboch zložiek cirkvi. Absencia hierarchického princípu a voliteľnosť reprezentanta kňazského stavu a celej cirkvi v dištrikte (superintendenta) bola faktorom, ktorý posilnil sebavedomie evanjelických farárov, aj keď ich počet decimovali zásahy štátnej moci. Počas období, keď nemohli byť zvolení superintendenti

(napr. v 80. – 90. rokoch 17. storočia, v Preddunajskom dištrikte aj v dobe od uväznenia Daniela Krmana do roku 1735), sa zasa upevnilo postavenie svetských patrónov ako hlavných garantov existencie cirkvi. Ich význam pritom najmä v dôsledku represívnej politiky štátnych orgánov voči nekatolíkom neustále rástol, čo v konečnom dôsledku generovalo problémy vnútri cirkvi. Ich prepuknutie bolo len otázkou času.

Autorita duchovných v rámci protestantských cirkví bola vecou dynamického vzťahu s komunitou. Superintendenti, aj keď boli oficiálne strážcami čistoty doktríny, sa neraz dostali do konfliktov so svojimi kolegami, duchovnými v dištrikte. Napr. boj superintendenta Daniela Krmana a jeho prívržencov (najmä Samuela Hruškoviča) proti pietizmu, k stúpencom ktorého radili aj Mateja Bela,³ bol kontraproduktívny v tom, že mohol dávať zámienky na intervenciu štátnych orgánov proti „disidentským“ kňazom. Keď sa takto postupovalo začiatkom 18. storočia v Sliezske, kde boli otvorení stúpencom pietizmu po zásahu štátnych orgánov odstránení z úradov,⁴ vznikali reálne obavy z analogického postupu aj v Uhorsku. Tu však bolo dôležitejšie najmä v prvej tretine 18. storočia vôbec obhájiť právo evanjelických cirkví na existenciu. Po vylúčení náboženskej agendy z rokovania snemov a jej deklarovaní za vec súkromného práva sa pri zákaze zvolávať akékoľvek rokovania synôd alebo konventov ešte viac posilnila úloha svetských predstaviteľov cirkvi, ktorí v jednotlivých prípadoch našli prostriedky na obranu záujmov a existencie cirkevných obcí.

Hoci „duchovný stav“ mal na základe *Resolutio Carolina* právo zvoliť si svojich reprezentantov v stanovených dištriktoch – superintendenciách, „svetský stav“ dlho zostával bez oficiálnych predstaviteľov. Kryštalizovanie vedúcich osobností prebiehalo v procese rokovaní o jednotlivých kauzách, ktoré sa predkladali na posúdenie a rozhodnutie dvorským a zemským orgánom či priamo panovníkovi. V priebehu dvorských audiencií, ktoré sa ešte počas 40. rokov povoľovali, sa najčastejšie uvádzajú mená Gabriela Prónaya (audiencie r. 1742, 1743, 1749),⁵ členov rodiny Ottlik, Radvanský, Podmanický, Tihanyi, Szirmay, Berzeviczy. Jesenákovci a Peter Zay sa v uvedenom období pohybovali zväčša v okolí KMR a tvorili širšie „grémium“ osobností, ktoré sa podieľali na príprave spoločných stanovísk. Dôležitú úlohu zohrávali osobnosti, ktoré si získali sympatie panovníka, resp. panovníčky svojimi „mimocirkevnými“ aktivitami: zatiaľ čo však napr. Matej Bei ako duchovný sa neodvážil využiť ich a priamo sa angažovať v politicky motivovaných aktivitách,⁶ spomedzi reformovaných získal na dvore významné slovo generál Mikuláš Belezny, ktorý sa vyznamenal v bojoch s Pruskom.

Prístup k dvoru bol vecou osobných sympatií a stykov, bol však veľmi užitočný pre priame informovanie najvyšších kruhov. Priamy výkon rekatolizačných opatrení bol totiž vecou vysokého kléru a panovník sám nemusel mať podrobné informácie o jednotlivých krokoch. Nejednoznačný spôsob výkladu kráľovských rozhodnutí pritom mohol mať fatálne dôsledky na samotné fungovanie cirkvi. Na nedostatočné publikovanie nariadenia o podmienkach pre prácu superintendentov doplatil napr. superintendent Banského dištriktu Samuel

Hruškovíc, ktorý menovanie do úradu chápal ako povolenie výkonu plnej škály funkcií, ktoré kedysi superintendenti vykonávali. Medzi ne patrilo najmä vizitovanie obcí v obvode, čo však inkriminované nariadenie priamo zakazovalo a ponechávalo ho v právomoci katolíckych biskupov. V dôsledku jeho neznalosti, prípadne ignorovania bol Hruškovíc dva roky po nepovolenej vizitácii (1746) odvolaný. Na druhej strane ani štátne orgány nemuseli mať vždy v spleti rôznych nariadení prehľad a byť plne oboznámené s fungovaním evanjelických cirkví. Ku koordinácii ich politiky mal prispieť napr. obsiahly elaborát, mapujúci podmienky ich pôsobenia, určený najvyšším uhorským predstaviteľom.⁷

Hoci Hruškovícov prípad bol varovaním pred obchádzaním stanovených pravidiel, ani svetskí činitelia v cirkvi sa nevyhýbali ich prekračovaniu. Fungovanie cirkevných obcí a dištriktov bolo totiž nemysliteľné bez koordinácie postupu jednotlivých krokov napriek tomu, že konanie *conventicula*, ako sa v terminológii vládnych orgánov nazývali zhromaždenia typu synody alebo konventu, boli zákonom č. 32/1715 zakázané a sankcionované. Podľa dostupných úradných kníh seniorátov a dištriktov sa povoľovali zhromaždenia členov príslušných konventov len s cieľom voľby superintendenta alebo inšpektora, pričom ich priebeh musel byť zrejme presne zdokumentovaný a dvorské úrady podrobne informované.⁸ V prípadoch, keď bolo potrebné zísť sa v širšom grémiu a rokovať o aktuálnom probléme, sa účastníci vystavovali nebezpečenstvu kriminalizácie. Stalo sa to napr. Imrichovi Zayovi a Františkovi Szirmiensisovi, ktorí sa na jeseň 1746 stretli v Uhrovci a Súl'ove s kazateľmi a svetskými patrónmi z okolitých obcí.⁹ Vo svojej obhajobe výslovne uvádzali, že v žiadnom prípade nešlo o analógiu rokovania v Ružomberku a o ohrozenie bezpečnosti krajiny, len o otázky formy svätenia predpísaných sviatkov, preklad niektorých piesní z nemčiny do biblickej češtiny, o disciplinárne otázky a zjednotenie agendy. Aj podobné stretnutie siedmich šľachticov a členov mestskej rady v Banskej Bystrici v kaštieli Juraja Radvanského o rok neskôr viedlo k vyšetrovaniu, počas ktorého však paradoxne najviac informácií neposkytli vybraní „svedkovia“ (napr. mestský farár), ale sám jeden z obvinených, ktorý nepopieral konanie stretnutia.¹⁰

V uvedenej situácii sa ukázalo byť vhodným východiskom zvolenie viacerých svetských „správcov“, ktorí by mali na starosti agendu v jednotlivých seniorátoch, stanovených zväčša podľa stolíc. O vytvorení systému svetskej správy, ktorú v rámci dištriktov predstavovali (dištriktuálni) inšpektori a im podriadení „subalterni“ v stoliciach¹¹, sa rokovalo na spoločnej porade zástupcov jednotlivých dištriktov, zvolanej kvôli obnovení možnosti volieb superintendentov začiatkom roku 1735 do Pešti.¹² Cieľom tohto usporiadania nemala byť len lepšia kontrola vnútorných pomerov v cirkevných obciach, ale aj uľahčenie agendy, spočívajúcej najmä v príprave kvalitných podkladov pre riešenie sťažností proti perzekúcií, a vedenie prehľadného účtovníctva zbierok, fundácií a pod. Vzhľadom na množstvo úloh sa čoskoro začali voliť aj ďalší svetskí funkcionári – zástupca dištriktuálneho inšpektora, účtovník a notár.¹³ Ďalším krokom v utváraní kompaktnej štruktúry svetskej správy cirkvi bolo zvolenie generálneho inšpektora evanjelickej a. v. cirkvi v Uhorsku. Prišlo k nemu roku 1758 a prvým, kto tento

úrad oficiálne zastával, bol Peter Zay.¹⁴ Tento model usporiadania zrejme korešpondoval s nerealizovaným plánom vládnych kruhov zlúčiť prinajmenej hornouhorské dištrikty pod jedného superintendenta.¹⁵

Hoci nominovanie svetských reprezentantov jednotlivých územných cirkevno-správnych celkov sa očakávalo zo strany laikov (patrónov) a počas konventov sa zväčša v ich réžii aj odohrávalo, zatiaľ pevne nestanovené kompetencie nevytlúčili riadenie tohto procesu ani duchovnými (superintendentmi). Stalo sa tak napr. po úmrtí inšpektora Potiského dištriktu Tomáša Szirmaya (7. september 1743). Keď sa zo svetských činiteľov nik sám o funkciu neuchádzal, iniciatívy sa chopil superintendent a vyzval stolice a kráľovské mestá, aby navrhli vhodných kandidátov.¹⁶ Aj samotnú voľbu spomedzi štyroch nominovaných riadil superintendent, pričom práve on ako reprezentant duchovného stavu vzniesol závažnú otázku, či by dištrikt nemali reprezentovať dvaja inšpektori.¹⁷ Rozhodovanie o inšpektoroch nebolo tiež len výlučnou vecou svetských reprezentantov, ale zohľadňovali sa aj hlasy farárov: práve na uvedenom konvente sa zdôraznilo, že rovnako ako laici hlasujú o superintendentoch, aj duchovní majú právo spolurozhodovať o výbere inšpektora.

Kreovanie systému svetskej správy prebiehalo pomerne úspešne a postupne sa začali schádzať regionálne (stoličné) a miestne konventy, zato však voľby superintendentov sa stretli s nemalými problémami. Zásadný súhlas panovníka s ich voľbou, ktorý vyslovil v *Resolutio Carolina* bol len prvý krok: nasledujúci – stanovenie podmienok ich voľby a jej schválenie – prišiel až o ďalšie tri roky.¹⁸ Preto ani promptne (už roku 1732) zvolený superintendent Preddunajského dištriktu Jakub Záborský sa nedočkal potvrdenia v úrade, keď zomrel ešte pred oficiálnym menovaním.¹⁹ Organizovanie volieb najvyšších duchovných reprezentantov evanjelickej a. v. cirkvi po roku 1731 pritom jasne potvrdilo vzrastajúci význam a vplyv svetského stavu a preberanie riadenia cirkvi do jeho rúk. Už navrhovanie kandidátov po zosnulom Záborskom bolo plne v réžii svetských patrónov, keď dištriktuálny inšpektor Christian Calisius spolu s niekoľkými ďalšími svetskými pánmi navrhol piatich (!) kandidátov. Svoj postup pri nomináciách dokonca ani nekonzultoval so zainteresovanými zbormi. Tak sa stalo, že navrhol na jednej strane bratislavského slovenského farára Eliáša Mileca, čo popudilo značnú časť metského konventu, trvajúceho na prednostnom postavení a nárokoch nemeckého farára,²⁰ na druhej strane zasa takého kandidáta (Pavla Jacobaeiho z Modry), s ktorým nesúhlasili ani jeho krajanovia. Bolo treba upozorniť na to, že odkladanie voľby a najmä spory medzi mestami nárokuje si zásluhy o obranu cirkvi²¹ boli nielen zdrojom pohoršenia v rámci cirkvi, ale aj zbytočnej pozornosti v širšej verejnosti. Jasne sa zároveň ukázalo, že také postavenie superintendentov, aké im určila štátna moc, bolo z hľadiska duchovných neobvyklé a považovalo sa za vnášanie nového prvku do fungovania cirkvi. Intenciou štátu bolo prostredníctvom nich zabezpečiť v prvom rade disciplínu duchovenstva, čo predpokladalo istú subordináciu.²²

Konštatovanie o principiálne novom poňatí úlohy superintendentov potvrdzuje spor o spôsobe voľby, ktorý sa odohrával niekoľko rokov

v Predtiskom dištrikte. Aj tu bola príčinou nespokojnosť cirkevných zborov kráľovských miest na čele s Levočou so spôsobom volieb. Ak v minulosti tvorili mestá samostatnú cirkevnú jednotku na čele s vlastným superintendentom, mohli v rámci Pentapolitany dodržiavať princíp alternatívnej voľby (podľa kľúča o striedaní jednotlivých národností). Pri začlenení do rámca „veľkého“ dištriktu však stratili predošlé výsadné postavenie a hrozila im majorizácia zo strany „vidieckych“ (zväčša slovenských) zborov resp. zo strany šľachticov-patrónov, ktorí reprezentovali tieto zbory. Bránili sa návrhom zaviesť striedavé nomovanie kandidátov za slobodné kráľovské mestá a „vidiecke“ konruberniá (senioráty), resp. zvýšiť počet voličských hlasov v mestách.²³ Obava zo straty privilegovaného postavenia miest posilnením vplyvu slovenských (vidieckych) cirkví a nimi delegovaných superintendentov nebola len prejavom strachu zo zmien etnických a politicko-sociálnych pomerov a zvyklostí. V pozadí bola aj nechúť podrobiť sa teologickému „diktátu“, vyjadrenému v klauzule o súhlase nových farárov s ortodoxnou teológiou.²⁴ Takto motivovaný spor nebolo ľahké vyriešiť a trval od konca 30. rokov až do 1. mája 1743. Vtedy sa oficiálne overila platnosť podpisov 106 predstaviteľov svetského a 39 duchovného stavu z celého dištriktu pod dohodou o princípoch voľby superintendenta.²⁵ Zatiaľ čo na organizačných zásadách sa zhodli všetci, predstaviteľom Malohontského obvodu sa zdalo málo požadovať od adeptov na farársky úrad znalosť (podč. E. K.) Písma, symbolických kníh a bezúhonný spôsob života. Písomne potvrdili, že trvajú na dôležitosti čistoty doktríny spočívajúcej na „princípe nezmeneného Augsburského vyznania“ (ad normam invariatae Augustanae Confessionis).

Prvým, kto sa obsiahlo a teoreticky podložené zaoberal otázkou správy cirkvi a v rámci nej miestom svetských činiteľov a ich vzťahom k duchovným, bol až začiatkom 70. rokov Ján Čerňanský (Csernanszky). Vo svojej práci *Observationes, ad publicam salutem [...] collectae*²⁶ sa venoval definovaniu toho, čo spôsobuje rozporu medzi svetskou a duchovnou správou. Podrobnejšie analyzoval podstatu patronátu, farárskeho úradu, cirkevnej vrchnosti a prostriedky na odstránenie rozporov. Hlavnú príčinu nezhôd videl v tom, že v Uhorsku sa nezaviedla žiadna pevná forma cirkevnej správy, čo uľahčovalo vznik vzájomných konfliktov, ústiacych dokonca do prenasledovania kňazov zo strany tých, čo sa sami deklarovali za patrónov. Ich práva sa mali vzťahovať len na kňaza a kostol, ktoré dotovali a obraňovali, nie však na poddaných. Inštitút patronátu pritom Čerňanský nechápal ako individuálnu, ale kolektívnu záležitosť. Dôležité bolo jeho formulovanie právomocí patronátu, ktoré obmedzil právom obce spolurozhodovať napr. pri voľbe (patrónom odporúčaného) kňaza, zároveň prenesením práv patronátu na poverenú (resp. volenú) osobu – inšpektora. Príslušnosť k patronátu bola aj otázkou sociálnej prestíže, čo sa odrazilo napr. v Čerňanského zdôraznení preukazovania väčšej vážnosti patrónom, než radovým členom zboru (o. i. aj v podobe vyhradeného miesta na sedenie a pochovanie v kostole) alebo ich zahrnutia do superintendentom sformulovaných modlitieb. Väčšia vážnosť však nemala v žiadnom prípade znamenať „superioritu“ voči kňazom – práve tu pritom spočíval kameň úrazu. Bez stanovenia presných pravidiel nebolo totiž zried-

kavé verejné kritizovanie obsahu kázni patrónom, dehonestovanie teologickej orientácie duchovných a pod. Na druhej strane sa vyskytli prípady kňazov, čo našli so sociálne vyššie postavenými patrónmi spoločné mimocirkevné záujmy, zanedbávali duchovnú prácu a budili dokonca verejné pohoršenie.²⁷

Zásadným spôsobom sa Čerňanský vyslovil k účasti kňazov na (politickej) správe cirkvi: nevylučoval ich, naopak, prisudzoval im popri „politikoch“ miesto v rámci konzistória. Jeho pokus o definíciu inštitútu konzistória sa však obmedzil na konštatovanie, že by v ňom mali mať paritné zastúpenie „politici“ aj „duchovní“ a mali by mu podliehať všetci členovia cirkvi bez rozdielu. Práva a okruh právomocí by bolo treba bližšie definovať na základe ich vzájomnej dohody pod záštitou superintendenta. Žiadal zároveň určiť, ako má Superintendent vykonávať svoju dozornú funkciu nad kňazmi, aby sa predišlo nedorozumeniam, aké vyplynuli napr. z nejednoznačnej formulácie *Resolutio Carolina*. Svojím ponímaním sa blížil k definovaniu poslania superintendentov na úrovni katolíckych biskupov.²⁸ Čerňanský sa zamerl na bližšie rozpracovanie ich právomocí voči duchovným a evidentne požadoval disciplinizáciu duchovných:²⁹ v prípade novokňazov napr. navrhol odovzdávanie plného textu všetkých kázni superintendentovi po dobu šesť rokov, pričom v prvom roku pôsobenia sa mali zamerať na kázne o článkoch viery a dogmách (aj pojednávané články mali byť vopred stanovené superintendentom). Chcel tak predísť zanedbávaniu povinností, ku ktorému dochádzalo údajne aj oddávaním sa „korešpondovaniu“. Druhým, nemenej významným motívom bolo úsilie zistiť „čistotu doktríny“.

Čerňanského pokus o stanovenie systému usporiadania (regiminis) v rámci celej cirkvi sa však nestretol s porozumením, predovšetkým u jeho „nadriadeného“ superintendenta Michala Pohla. Vo svojom posudku³⁰ ho označil za príliš kontroverzný, nevhodný na publikovanie a dokonca škodlivý vzhľadom na nešikovné riešenie vzťahov k „patronátu“. Odmietol aj navrhované právomoci voči „podriadeným“ duchovným, zároveň však ponúkol spoluprácu v takej miere, že jej realizovanie by de facto znamenalo rozpracovanie zásad konštitúcie cirkvi. Ak by autor predsa chcel spis v nezmenenej podobe zverejniť, zamedzil by si cestu pre svoje prípadné zvolenie do nejakej cirkevnej hodnosti. Keďže už 13. septembra 1779 bol Čerňanský ako Pohlov nástupca inštalovaný do funkcie superintendenta Banského dištriktu, jeho spis zostal v rukopise (ostatne, jeho nepublikovateľnosť uznal už predtým aj sám autor).³¹ Reč, ktorú na jeho počesť predniesol Samuel Gažur, však akcentovala práve to, čomu Čerňanský prikladal vážnosť a čo neskôr poznačilo jeho aktivity: dôraz na posilnenie významu hodnosti a práv superintendenta (*superintendentis ecclesiarum dioeceseos*) a nepriamo na obmedzenie vplyvu laikov, v tomto prípade najmä šľachtického patronátu. Gažur zdôraznil uplatnenie spravodlivejšieho spôsobu voľby Čerňanského, keď sa voliteľnú nestali automaticky všetci patróni a šľachtici danej cirkevnej obce, ale zabezpečilo sa rovnomerné zastúpenie aj predstaviteľov „plebejských“ obcí.³²

Názory prezentované Čerňanským sa pochopiteľne nestretli s porozumením, najmä ak sa dostávali do rozporu so stúpajúcim vplyvom svetských pred-

staviteľov. Okolo roku 1770 sa totiž začínalo postupne (pod vplyvom spoluregenta cisára Jozefa II.) meniť stanovisko štátnych orgánov k nekatolíkom, takže napr. po dlhých desaťročiach Mária Terézia povolila roku 1773 predložiť spoločnú a všeobecnú sťažnosť oboch evanjelických vyznaní na náboženské pomery v Uhorsku.³³ Styk s dvorom sa zintenzívnil aj vďaka stúpencom reformnej politiky, ktorej najvýznamnejší predstavitelia si už boli vedomí potreby náboženskej tolerancie. Blízki Jozefovi II. boli evanjelici a. v. Prónayovci (Ladislav a Gabriel), ktorí sa neskôr uplatnili na významných postoch štátnej správy. Aj medzi katolíkmi sa však našli mnohí, ktorí boli v priamom kontakte s evanjelikmi a najmä ich agentmi. Okrem Adama Františka Kollára, ktorý jasne deklaroval potrebu umožniť občianske akceptovanie nekatolíkov, to boli predovšetkým v štátnej správe činné osobnosti, ktoré sa zasadzovali za zmenu kurzu cirkevnej politiky.³⁴

Situácia duchovných sa začala komplikovať aj nárastom vysoko erudovaných a osvietenstvom predchnutých vzdelancov v profánnych povolaniach, predovšetkým na postoch profesorov. Najmä v školách vyššieho typu (Bratislava, Prešov, Kežmarok, Šopron) sa začali od polovice 18. storočia uplatňovať osobnosti, ktorým sa učiteľská funkcia nestala predstupňom ich kňazskej kariéry, ale celoživotnou náplňou a základňou pre sociálny vzostup. Stúpanie ich „stavovského vedomia“ dokumentuje pokus o uprednostnenie rektorov vyšších škôl (v danom prípade Kežmarku a Prešova) pred mladšími kňazmi v rámci Predtiského dištriktu. Iniciatíva týmto smerom sa viazala na reformný pokus Gregora Fabriho (1773) a podľa všetkého sa nestretla s podporou kňazov.³⁵ Profesori najmä v neskoršom období však mohli (kvôli svojmu bezprostrednému vplyvu na študentov) pri neželanej filozoficko-teologickej orientácii zároveň predstavovať ohrozenie autority duchovných. V jednom prípade (Veľkohontský seniorát, 1797) sa dokonca vyskytol pokus duchovných podriadiť profesorov a učiteľov všetkých územne príslušných škôl pod priamy dozor farárov.³⁶

Úmerne so stupňom dosiahnutého vzdelania laikov všeobecne rástli však aj ich nároky na kvalitnú prácu duchovných a odvaha kritizovať najmä kázne. Teologická orientácia, resp. rozmáhajúce sa osvietensky podfarbené názory ich pritom mohli postaviť do konfliktu s masou ostatných veriacich, čo mohlo byť ďalším zdrojom napätia. Priame napätie medzi duchovným a patrónom tak mohlo nadobudnúť aj sociálny rozmer, keď sa proti sebe postavili cirkevná obec na čele s farárom a patróni. Modelovým príkladom môže byť Ivančiná, kde roku 1773 cirkevná obec (pospolitosť) pozvala za kňaza Gasparidesa, ktorého však hneď počas prvej kázne „jeden z pánov“ vyzval odísť, keďže vraj nebol zvolený legálnou cestou. Ivančičania a „pospolití ľud“ sa ostro ohradili proti tomuto útoku priamo na mieste a doslova pánov z kostola vyhnali.³⁷ Druhou formou, akou svetskí predstavitelia mohli priamo ovplyvňovať smerovanie teológie, bolo mecénstvo najmä pri vydávaní kníh. Indikatívne bolo napr. preferovanie istých prekladových titulov z 80. rokov,³⁸ pričom v tejto sfére sa prihliadalo dokonca na preferencie či potreby žien: preklad Ardentovej Postily vznikol na popud a s podporou pani Raksányiovej, rod. Gosztónyi, z Banskej Bystrice, Baltazára

Pongrácza viedla pri preklade Kreutzberga starostlivosť o duchovný rozvoj jeho manželky a dcéry.

Vzájomné pomery duchovných a vplyvných laikov do veľkej miery ovplyvnilo vydanie Tolerančného patentu. Politické myslenie špičiek rakúskej politiky (Gottfried van Swieten, kancelár Václav Kaunitz)³⁹ a cisára samotného bolo rozhodujúcim činiteľom pri jeho vydaní, nemálo však zavážilo aj informovanie o situácii zo strany evanjelikov oboch vyznaní. Evanjelici a. v. všeobecne síce prejavovali nadšenie z úľav, ktoré patent priniesol, zároveň sa ale neodstránili trecie plochy medzi laikmi a duchovnými. Poprední svetskí činitelia, zvyknutí na úzku a efektívnu spoluprácu s predstaviteľmi druhej evanjelickej konfesie, navyše absolventi špičkových nemeckých univerzít (najmä Göttingenu) a stúpenci osvietenstva sa nebránili myšlienke na úniu. To nemohlo nekolidovať s posilnením identity a sebavedomia reprezentantov kňazského stavu. Paragraf 15 Tolerančného patentu, ktorý vracal superintendentom právo vizitovať farárov, sa totiž z ich strany interpretoval ako prinavrátanie de facto biskupskej hodnosti. Usporiadame vzájomných vzťahov do istej normovanej podoby však bolo výhradne v právomoci synody, o zvolanie ktorej sa evanjelici a. v. začali uchádzať hneď v nasledujúcom roku.

Práve v procese úvah o synode (a prijatí novej, jednotnej liturgie) sa jasne ukázalo napätie vo vzájomných vzťahoch laikov a kňazov. Seilerov návrh liturgie, na ktorom sa po dlhom posudzovaní predsa len uhorskí evanjelici a. v. predbežne zhodli, sa ukazoval ešte stále príliš „radikálny“ v reformách niektorých úkonov. Superintendenti, ktorí podporovali starší typ liturgie (Ján Ruffini v Predtiskom a Ján Čerňanský v Banskom dištrikte), sa dostali do vážnych konfliktov s vplyvnými laikmi vo svojich dištriktoch.⁴⁰ Keď Čerňanský nazval niektoré zložky navrhovanej liturgie „hlúposťami“, priamo zaútočil na tých, ktorí v nej videli prispôsobenie sa dobe. Ak zároveň otvorene kritizoval vplyvných patrónov za to, že na rozdiel od reformovaných nedostatočne podporujú misionárov v Čechách a na Morave, vyvolal proti sebe búrku nevôle, končiacu jeho odvolaním z funkcie. Následky na seba nedali dlho čakať: využilo sa proti nemu obvinenie, že prekračuje svoje právomoci pri sobášení a krstení. Takto formulované obvinenie nebol ochotný prepáčiť ani panovník.⁴¹ Nezhody uvedeného druhu neušli, prirodzene, pozornosti laickej verejnosti, ktorá na ne v čase uvoľnených cenzúrnych predpisov reagovala ostrými pamfletmi. Upozorňovalo sa v nich na „nedoučenosť“, skostnatenosť a pohrdanie vedou zo strany cirkevných hodnostárov a za vinu sa im kládla súčasná situácia v cirkvi.⁴² „Odhalenie“ snahy o zavedenie „hierarchie“, t. j. dominácie kňazov, a „etnickej“ determinácie teologickej orientácie postojov väčšiny superintendentov prispelo nielen k radikalizácii vnútrocirkevného sporu, ale aj k zostrovaniu národnostného napätia v celej spoločnosti. Za danej situácie sa už v polovici roka 1784 otvorene deklarovalo, že je lepšie synodu vôbec nezvolať, aj keď existovalo panovníkovo povolenie na jej konanie.⁴³

Ani toto zdanlivé východisko situáciu príliš neskonsolidovalo. Aj nový superintendent Banského dištriktu Michal Szinowicz vystupoval ako zástanca domi-

nantného postavenia kňazov, najmä superintendentov v cirkevnom organizme. Programové smerovanie Sinowicza naznačil pri jeho inštalovaní Martin Hamaliar, keď poukázal na to, že aspirácie svetského stavu v súvislosti s konzistóriom nie je v Uhorsku vhodné podporovať.⁴⁴ Na rozdiel od Nemecka, kde prešli k evanjelickej viere priamo biskupi a ich kolégiá, a z nich sa sformovali konzistóriá, v Uhorsku superintendenti neodvodzujú svoje právomoci od konzistórií. Naopak, škála ich právomocí potvrdených Tolerančným patentom (dbať na čistotu apoštolskej doktríny, slúžiť za vzor ostatným kňazom, skúšať a inaugurovať kandidátov kňazského stavu, vizitovať farnosti, obraňovať farárov a učiteľov) korešponduje plne s tým, čo je v kompetencii konzistórií v Nemecku. V konzistóriu, zloženom prinajmenej z paritnej časti zo svetských predstaviteľov, by zrejme bolo ťažké naplniť to, čo žiadal od superintendenta Hamaliar vykoreníť z cirkvi všetkých „žiakov“ Voltaira, Tindala, La Metrieho, slobodomurárov a ďalších „falošných učiteľov“.⁴⁵ To, že sa plne zhodoval so Szinowiczom, potvrdzuje superintendentovo váhanie pri ordinácii nových kňazov z dôvodu ich príklonu k „novotám“, sledovanie „stôp“ socinianizmu či neoprávnené cenzorské zásahy do diel pripravených do tlače.⁴⁶

V uvedenom „programovom vyhlásení“ možno jasne sledovať stopy úsilia po získaní právomocí aspoň čiastočne porovnateľných so skutočnými biskupskými kompetenciami. Napĺňanie týchto zámerov však ohrozovalo stabilitu cirkvi viac než osobné rozpory duchovných a patrónov na miestnej úrovni. Keď napr. konvent Banského dištriktu schválil používanie nového spevníka, ale superintendent Szinowicz namiesto neho svojvoľne prikázal farárom používať starý, enormne zhoršil svoje vzťahy k vedeniu dištriktu, v dôsledku čoho sa dištriktuálny inšpektor Ján Radvanský vzdal svojej funkcie.⁴⁷ Zasahovanie do právomocí, ktorými disponovali cirkevné obce samotné (stanovenie neobligatórnych cirkevných sviatkov) zhoršovalo aj vzťahy smerom dole, k cirkevným zborom a ich duchovným, najmä ak následne dochádzalo k hlasovaniu priamo v kostole o sporných nariadeniach superintendenta.⁴⁸ Východisko očakávali svetskí predstavitelia v zriadení konzistóriá, ktoré by spĺňalo funkciu synody v dobe medzi jej zasadaniami. Návrhy v tomto duchu, prinajmenej na dištriktuálnej úrovni, pochádzali práve od jednotlivcov nespokojných s vývojom pomerov v danom dištrikte.⁴⁹ Pretože sa zo strany seniorátov očakával rezervovaný postoj, niektorí patróni dokonca uvažovali o zriadení konzistóriá na základe panovníkovho rozkazu.⁵⁰ Istým východiskom zo situácie sa ukázalo byť zostavenie kódexu zákonov pre jednotlivé superintendencie, ktoré podrobne upravovali vzájomné vzťahy duchovných a svetských predstaviteľov, otázky škôl atď.

Nezvolaním synody ako „zákonodarného“ orgánu (návrh nového organizačného poriadku, ktorým sa mala zaoberať, vypracovali Gabriel Prónay, Tomáš Tihanyi a Martin Klanica) sa len oddialilo riešenie vzťahu laikov a duchovných na politicky ešte búrlivejšie a sociálno-národnostne vypätejšie obdobie. Začiatok 90. rokov totiž opäť preveril akcieschopnosť svetských reprezentantov cirkvi, ktorí museli po smrti Jozefa II. čeliť úsiliu o úplné obnovenie stavu pred roka 1780, a teda aj zrušeniu platnosti Tolerančného patentu. Zák. č. 26/1791 však

ústavným spôsobom potvrdil normy, ktoré do života patent už uviedol. Svetskí delegáti synody zvolanej do Pešti na jeseň 1791 sa preto schádzali s vedomím svojho významu a nemienili ustúpiť v otázke prispôsobenia štruktúry cirkvi tomuto faktu. Výsledkom bol kontroverzný priebeh diskusie o cirkevnej ústave, v rámci ktorej sa jasne prejavilo úsilie o potlačenie vplyvu duchovných na riadenie cirkvi.⁵¹ Obrázku duchovných v očiach vplyvných činiteľov veľmi nepomohlo ani to, že neprijatie záverov synody panovníkom, ktoré malo zabezpečiť ich právoplatnosť a záväznosť, bolo údajne výsledkom intervencie kalvínov.⁵² Vzťahy zostali značne napäté a v niektorých prípadoch viedli aj k rozporom už nielen na úrovni farárov a patrónov, ale celých cirkevných zborov.⁵³

Poznámky

- 1 Augsburská konfesia, čl. 7,8,28 (O cirkvi, Čo je cirkev, O biskupskej moci). Cit. podľa Symbolické knihy evanjelickej cirkvi augsburského vyznania. Preložil Oto Vizner. Liptovský Mikuláš 1992, 46, 57.
- 2 BODNÁROVÁ, Milena: Vplyv mestských rád na cirkevný život miest v 16. storočí. In: Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku. Zborník pri príležitosti sedemdesiatky doc. ThDr. Andreja Hajduka a doc. ThDr. Daniela Veselého (zost. David P. Daniel). Bratislava 1999, 35 – 54.
- 3 K tomu najobsiahlejšie list Mateja Bela Danielovi Krmanovi 4.1. 1726. Listy Mateja Bela, 141 – 144.
- 4 Obeťou „čistiek“ medzi sliezskymi evanjelickými a. v. duchovnými bol aj Krištof Mikuláš Voigt, ktorý po exile v Sedmohradsku napokon našiel r. 1716 zrejme nie náhodou útočisko v Banskej Štiavnici, mimo dosahu ortodoxného Daniela Krmana.
- 5 Prónaya dokonca považovali za iniciátora posielania informácií do zahraničia. ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, i. č. 364, Collectanea Religiosa IV, fol. 321.
- 6 Bel sa angažoval už pri príprave podkladov na stanoviská luteránov predkladané Peštianskej komisii r. 1722 a podieľal sa aj na príprave sťažnosti z r. 1744. Pozri Listy Mateja Bela, 92 – 95 (listy Danielovi Krmanovi), resp. ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, i. č. 364, Collectanea Religiosa IV, fol. 126 -127.
- 7 S tým cieľom dala vypracovať Uhorská dvorská kancelária elaborát *Observationes circa rem Religionis*, určený pre nových členov miestodržiteľskej rady. ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, i. č. 364, Collectanea Religiosa IV, fol. 458 – 474.
- 8 Pozri protokol zo zasadania Potiského dištriktu ev. a. v. cirkvi v Dobšinej 17. – 18. 2. 1745, resp. 24.1.1747. ŠOBA Levoča, fond Horváth-Stansith, kr. 85, fasc. O, fol. 19 – 22, 175.
- 9 V kauze boli obvinení 10 kazatelia, 1 učiteľ, 1 panský úradník, traja mešťania (z Nového Mesta nad Váhom a Rajca) a 20 príslušníkov zemianskeho a šľachtického stavu. ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, i. č. 364, Collectanea Religiosa IV, fol. 182 -183.
- 10 Vyšetrovanie sa viedlo okrem dvoch Radvanskovcov aj proti popredným banskobystrickým mešťanom. Tamže, fol. 190 -194.

- 11 Terminológia sa inšpirovala systémom úradníckych hodností pri štátnych úradoch. K tomu KASNYÍKOVÁ, Kristína: Úradníctvo a nobilitácia v štátnej správe Uhorska za Márie Terézie v rokoch 1740 -1780. Historický časopis 46,1998, 12 – 23, tu 16 – 17.
- 12 Protokol zo zasadania v EOL, AGE, I. a. 12,7, fol. 1 – 3.
- 13 V Predtiskom dištrikte už na konvente 17.2.1745 resp. 1.11.1765. SOBA Levoča, fond Horváth-Stansith, kr. 85, fasc. O, fol.19 – 22, 80 – 81.
- 14 Predtým však vážou svojej autority bol za generálneho inšpektora považovaný Christian Calisius (Kališ), ktorý sa zaslúžil o organizovanie volieb superintendentov a riešenie s nimi spojených problémov.
- 15 Pozri protokol z konventu Preddunajského dištriktu z r. 1735 (ako v pozn. 12) s vyjadrením, že treba prerokovať zľúčenje hornouhorských dištriktov: „*Superior vero Hungaria ad unum tantum Superintendentem praeterito particulari, per Suam Mattem. Civitatum petito reducta, DEO gratiam Concordiam ineat, et unoquoque Actuali Superintendente contentetur*“.
- 16 Riadenie voľby inšpektorov superintendentmi sa ustálilo a praktizovalo aj inde, napr. v Bratislavskom (Preddunajskom) dištrikte po smrti Štefana Jeszenáka r. 1782. Sčítanie hlasov sa odohrávalo za prítomnosti partikulárnych inšpektorov a seniorov. Protokol konventu z 10.10.1782, EOL, AGE, I. s. 12,7, fol. 6 – 8.
- 17 *Nonne duo eiusdem auctoritatis constitui possent Inspectores?* Návrh sa zamietol až po dlhšej diskusii. Protokol dištriktuálneho konventu konaného v Dobšinej 17. 2. 1745. ŠOBA Levoča, Fond Horváth-Stansith, kr. 85, fasc. O, fol. 19 – 22.
- 18 Podmienkou bol domáci (uhorský) pôvod a predbežné oznámenie nominovaných kandidátov KMR. Nariadenie z 21. 10. 1734. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. IV, fol. 10.
- 19 Tamže, kr. 141, fasc. I, fol. 100.
- 20 Konanie konventu na čele s nemeckým farárom Matejom Marthom stálo v protiklade k mienke baróna Jesenáka a Štefana Zitkovského, na stranu ktorých sa priklonil aj Matej Bel. Konanie konventu údajne vychádzalo „*ex fundamente Nationalismi*“. Tamže, fol. 102.
- 21 Takéto správanie sa vyčítalo v prvom rade Bratislave, ktorá sa pred r. 1731 vymykala jurisdikcii superintendenta Preddunajského dištriktu. Pozri stanovisko trenčianskeho konventu tamže, fol. 117 -118.
- 22 „*Praeterea, prius nemo a nobis desideravit, ut Evangelici Ministri habeant aliquant Superioritatem, cui subsint*“. Štefan Zitkovský v liste modranskému konventu z 31. 3. 1736 (voľba sa uskutočnila až 3. 3.1737!). Tamže, fol. 119.
- 23 Stanovisko Levoče, citované v liste Tomáša Szirmaya Gregorovi Horvathovi-Stansithovi z 27. 7.1739. ŠOBA Levoča, fond Horváth-Stansith, kr. 137, fasc. A.
- 24 Levočania v liste Christianovi Calisiovi z 10.12.1739 výslovne zdôraznili, že nechcú, aby im niekto vnucoval akty ružomerskej synody, ktorú snem odmietol, ani aby sa ľudia nálepkovali označením ortodoxie či heterodoxie. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. 11/34, fol. 61 – 64.
- 25 *Instrumentum coalitionis, sive conditiones et puncta, in quibus augustanae Confessioni addictae [...] coaluerunt*. ŠOBA Levoča, fond Horváth-Stansith, kr. 85, fasc. O, fol. 144 -147. Overená kópia. Alternácia sa týkala zároveň vidieckych a mestských zborov aj

- predstaviteľov jednotlivých národností. Po dva hlasy získali mestské nemecké zbory s dvoma kazateľmi, hlasovacie právo však dostali aj šľachtici (patróni) v mestách.
- 26 EOL, AGE, V. 48, fol. 206 – 224. Spis bol náčrtom článku, ktorý chcel Čerňanský uverejniť; vznikol pri príležitosti potvrdenia Michala Pohla vo funkcii superintendenta r. 1772 a reagoval na úsilie niektorých patrónov zbaviť ho funkcie v dôsledku staroby. K tomu list Juraja Jozeffyho M. Institorisovi z 25. 4. 1772 KELB, rkp. fasc. 590/1.
- 27 Prípád Trst'anského z Klenovca, ktorý bol väčšmi „poľovník, než pravý duchovný pastier“ (*venator, non verus pastor spiritualis*). Daniel Benkótzý M. Institorisovi 20. 3. 1772. KELB, rkp. fasc. 590/1.
- 28 Jasne to naznačil v nadpise 1. sekcie 4. hlavy *Observationes: De episcopo seu Superintendente*. *Observationes* (ako v pozn. 26), fol. 218 – 221.
- 29 Táto požiadavka sa týkala aj jazyka, akým sa mali kňazi prihovárať svojim veriacim: „Nech sú predstavení v slovenských cirkvách, ktorých počet je vo vlasti najväčší, za čo tento národ ďakuje Bohu, pridržiavaní a napomínaní k tomu, aby sväté pravdy prednášali ľudu nie vysokým českým štýlom, ale v čistej slovenčine, ktorú sa naučia z Biblií (podč. E. K.), ani nie hrubým a dedinským spôsobom reči. Nech sa ľud naučí chápať čisto hovoriaceho: nech teda chýba hrubosť, nehodná miesta a svätej látky. Ako sa nám zdá, neznalosť čistejšej reči a výslovnosti je ukazovateľom nadnesenej a neospravedlniteľnej nedbanlivosti. Nič nie je hanebnejšie, ako ignorovanie materinského jazyka“ (*Stringantur et moneantur, ut Eccliarum. Slavonicarum, quarum numerus in Patria, quae Dei in gentem hanc gratia est, maximus datur, Antifites, non quidem sublimi Bohemico stylo, sed tamen puro Slavico, qualis ex Bibliis addiscitur. non vero bardo et rustico ore ac sermone, veritates sacras populo proponant. Intelligit enim plebs pure loquentem: absit igitur rusticitas, loco et materia sacra indigna. Quantum nobis videtur, ignorantia purioris linguae et dictionis, est index supinae et inexcusabilis negligentiae. Nihil est turpius, quam maternam linguam ignorare.*) Tamže, fol. 223.
- 30 EOL, AGE, III. e. 17, fol. 96 -108.
- 31 List Čerňanského superintendentovi z 25.3.1779. V ňom prosil navyše o mlčanlivosť o svojej práci aj medzi najbližšími. Tamže, fol. 109 -112.
- 32 „*Antea quilibet ecclesiae alicuius patronus et vir nobilis Evangelicus peculiare ferebat suffragium, ut aliquando ex una nobilitate abundante ecdesia complura colligetur, quum ab alia, quamvis ampla sed ex meris plebeiis hominibus constante, non nisi referretur unum; quod multarum subinde causa fuit anomalium*“. Citované podľa *Oratio solemnis, qua [...] renunciabatur [...] a Samuele Gažur*. Jena 1779, 14.
- 33 Pozri *Libellus supplex Evangelici Status(!) Regni Hungariae etc. a Diarium deputationis Anno 1774 etc.* z februára a marca 1774. ŠOBA Levoča, fond Horváth-Stansith, kr. 67/5, *Instantiarum in negotio religionis*, resp. EOL, AGE, I. e. 10, č. 21 a 22. Zmeny sa prejavili o. i. povoleniami na stavby murovaných kostolov a škôl v Bratislave, Kežmarku a i. a povolením zvolať zasadanie generálneho konventu svetských predstaviteľov cirkvi.
- 34 Priamy kontakt s evanjelikmi udržiaval najmä gróf František Balassa, priaznivý vzťah prejavil aj Anton Grassalkovich. K tomu početné doklady v listoch adresovaných M. Institorisovi Mošovskému. KELB, rôzne rkp. fascikle.

- 35 List Jozefa Bencúra M. Institorisovi 2.10.1773. KELB, rkp. fasc. 591/11.
- 36 Rozhodnutie z 29. 8.1797. Archív ev. cirkevného zboru, Banská Štiavnica, pôv. sign. 191/1797. Protest konventu Banskej Štiavnice tamže.
- 37 (obrátil sa) „...na tohože kňaza s panou geden, že kdo mu dal vocator, áno i druzj Pani quod non sít legitime vocatus, že oni ho nechcú ani sluchat, a geden po druhem wen z kostola wchazegjce, Iwančana pák a okolitnj Pospolití lud, tež w kostole pánom powedeli, pani ked sa wam nas kňaz newidj yte do krcžmi, a tam si dagte kázeň robít anebo muziku, mi kňaza gjneho nechceme, a wy P. Otče z kancla neschodte, kážte nám...“ Michal Ambrozy M. Institorisovi 13. 2. 1773. KELB, rkp. fasc. 591/1. Názory niektorých mešťanov Banskej Bystrice komentoval napr. Daniel Crudi ako *infelix naturalismus*. List M. Institorisovi z 1. 3.1773. Tamže.
- 38 Prudký spor sa odohral najmä v súvislosti s prebratím titulu Dietrichovej učebnice *Entwurf eines kurz. und faslich. catechet. Unterrichts in der Lehre Jesu*.
- 39 Ku Gottfriedovi van Swietenovi pozri WANGERMANN, Aufklärung. O Kaunitzovi najnovšie SZABO, Franz A. J.: Kaunitz and Enlightened absolutism 1753 -1780. Cambridge 1994, ako aj zborník Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg 1711 - 1794. Neue Perspektiven zu Politik und Kultur der europäischen Aufklärung (Hg. v. Grete Klingenstein, Franz A J. Szabo). Graz – Esztergom – Paris – New York 1996.
- 40 Pozri list Martina Klanicu M. Institorisovi z 23. 3.1784. KELB, rkp. fasc. 352.
- 41 Kauza J. Čerňanského nebola doteraz bližšie analyzovaná a jej priebeh je možné rekonštruovať len čiastočne. K tomu listy J. Čerňanského konventu cirkevného zboru v Banskej Štiavnici a Samuelovi Weiglovi, kapitánovi mesta. Archív ev. a. v. cirkvi v Banskej Štiavnici, nesign. dokumenty z 3.1.1785 a 2.2.1785. Hodnotenie osobnosti Čerňanského napr. v liste Jána Drozdika M. Institorisovi z 9.11.1784: „Je to muž veľkého ducha, z ktorého by mohol byť aj politický úžitok. Inšpektorát týchto oblastí však robí chybu, že riadenie vecí patriacich pod našu správu celkom prenechal na úsudok a rozhodnutia tohto muža, iba z akejsi čistej otupenosti. Tu sa vo svojej ignorancii politických vecí, ktoré si žiadajú veľkú starostlivosť, ľahko môže pomýliť. O jeho znovuustanovení za superintendenta nemožno ani snívať.“ (...*est Vír magni Ingenii, cujus usum ultro politicum nostrum capere potuisset. Sed peccavit Inspectoratus illarum partium, quod ille ludicio et arbitrio ejusdem Víri, ex mero quodam torpore, et objecta cura nostri publici, cuncta subjici permiserit. Hinc facilem in sua Ignoracione Rerum Politicas magis curas respicientum aberrare potuit. De Repositione ejus ad Superintendentiam, plane nec somniandum est.*) Čerňanský sa pokúšal zvrátiť svoj osud o. i. audienciou u Jozefa II.
- 42 Najostrejšie KOVÁCS, Freymüthige Betrachtungen, 22 – 37.
- 43 Michal Torkos v liste M. Institorisovi, 18. 5.1784. KELB, rkp. fasc. 596/1. Povolenie zvolať synodu výslovne uvádza protokol generálneho konventu zo 14. – 15. 3.1783. EOL, AGE I. a. 12,7, fol. 8.
- 44 Reč o hodnosti superintendentov, 1785. EOL, AGE, V. 46, fol. 169 -179.
- 45 „[...] cave, irrepant in numerum Ministrorum Evangelii illi, pro perverso seculi genio pullullantes Discipuli Voltairorum, Tindaliorum, Edelmannorum, Cherburtsorum, La Matriorum, cultores Horí, Fragmentistarum, aut etiam Bartiorum, et similis farinae Doctorum asseclae“. Tamže, fol. 175.

- 46 Zo socinianizmu obvinil napr. Jána Molnára z Pešti, Ladislava Bartholomeidesa a najmä Jána Straku z Pukanca, ktorému zabavil vyššie spomínaný (pozri pozn. 38) preklad Dietrichovej práce. List Jána Radvanského M. Institorisovi z 24. 4. 1786 (KELB, rkp. fasc. 354/11) a Ladislavovi Prónayovi zo 14. 11. 1788. Archív ev. cirkevného zboru, Banská Štiavnica, sine sign. Tam aj *Apologetica epistola* J. Straku na 4 fóliových stranách. Superintendentovi pripísal snahu o usporiadanie „*Auto dafé*“ podľa vzoru inkvizície.
- 47 K tomu pozri listy Jána Radvanského Petrovi Zayovi a Petrovi Baloghovi z 3. 4.1787. ŠOBA Banská Bystrica, Fond Radvanský-Radvaň, kr. 33.
- 48 List J. Radvanského P. Zayovi z 3.4.1787. Tamže.
- 49 Návrh Alexandra Prónaya *De constituendo in sede Superintendentis perpetua Districtuali Conventu, nomine Consistorii insigniendo* v Banskom dištrikte bol predložený po stroskotaní pokusu o zvolanie synody na jeseň 1785. List J. Radvanského Jánovi Drozdikovi z 21. 12. 1785. ŠOBA Banská Bystrica, Fond Radvanský-Radvaň, inv. č. 487, kr. 33, fol. 2 – 3. Od konzistória sa očakávalo, že jeho rozhodnutiu by sa „*superintendenti museli podriadit*“. J. Radvanský v liste Petrovi Baloghovi z 3. 4.1787, tamže, sine fol. Projekt v protokole konventu Banského dištriktu. Archív ev. cirkvi a. v., Banská Štiavnica, Protocollum 1786 (sine sign.)
- 50 Návrh J. Radvanského generálnemu inšpektorovi Petrovi Zayovi z 3.4.1787.
- 51 ADAMIŠ, Július: Boj medzi svetskými a duchovnými na peštianskej synode r. 1791. In: Sborník venovaný Dr. Jánovi Jamnickému, profesorovi teológie, k 70. narodeninám (ed. Ján Beblavý). Tranoscius, 98 – 103
- 52 SLÁVIK, Ján: Dejiny zvolenského evanjelického a. v. bratstva a seniorátu. Banská Štiavnica 1921,123-124.
- 53 Prípád konfliktu Martina Hamaliara a banskoštiavnického slovenského zboru z r. 1797. Archív ev. a. v. cirkvi, Banská Štiavnica, sine sign.

III.3 Konzistórium a synoda – absentujúce prvky v systéme cirkevnej správy

Vývoj správy evanjelickej a. v. cirkvi v Uhorsku mal viaceré špecifiká, pod existenciu ktorých sa podpísal celkový vývoj v krajine a podmienky na fungovanie cirkvi v spoločnosti. Jednou z výrazných črt, odlišujúcich fungovanie uhorskej cirkvi od situácie v ďalších krajinách, zasiahnutých prvou, resp. druhou reformáciou, bola absencia konzistória. Najmä v priebehu 18. storočia sa k tomu pridala akútne pociťovaná nemožnosť zvolania synody.

Tendencia vytvoriť organizačnú štruktúru, ktorá by mala v dobe medzi synodami právo riešiť vnútorné problémy cirkvi, pritom ani v Uhorsku neabsentovala. Najvýraznejšie sa prejavila práve začiatkom 18. storočia na ružomerskej synode, ktorá sa vážne zaoberala možnosťou ustanovenia konzistória. Konzistórium ako typ správneho orgánu s presne definovaným zložením a rozsiahlymi právomocami na úrovni biskupského kolégia sa v riadení náboženského života uplatňovalo na územiach pod ríšskou správou, kde bolo pevné prepojenie štátu a konfesie.¹ Malo presne určenú štruktúru zastúpenia svetských a duchovných predstaviteľov i vymedzené právomoci a plnilo úlohy de facto štátneho orgánu „náboženskej politiky“, čo, pochopiteľne, v Uhorsku neprichádzalo do úvahy. Ružomerská synoda síce navrhla jeho zriadenie,² jej závery však panovník nikdy neprijal, a naopak, každé stretávame sa predstaviteľov cirkvi sa považovalo za neprípustné *conventiculum*, evokujúce organizovanie sprisahania. Konanie synody bolo teda znemožnené zo zákona, hoci evanjelici sa vždy spoliehali na možnosť úpravy tejto veci na základe „milostivého kráľovského rozhodnutia“.

Riadenie cirkvi, o problémoch ktorej sa od roku 1715 nemohlo už na sneme rokovať, bolo mimoriadne obtiažne. Stretávanie sa predstaviteľov z viacerých regiónov obmedzoval aj zákaz podávať kolektívne koncipované sťažnosti. Superintendenti nemali vo vzťahu k štátu dlhý čas zabezpečený status a ich autorita sa neakceptovala. Napriek tomu sa situácia po vydaní *Resolutio Carolina* a potvrdení inštitútu superintendentov ako hlavných predstaviteľov cirkvi a jej územného členenia podstatnejšie nezmenila. Pole ich pôsobnosti sa vzťahovalo len na disciplinárne otázky územne príslušného kňazstva, zároveň sa však nezverejnilo dostatočne zreteľne, že to neznamená povolenie vizitácií. Tento úkon zostal v právomoci katolíckych biskupov a porušenie pravidiel malo za následok suspendovanie z úradu (prípud Samuela Hruškoviča, 1748). Superintendenti rovnako ako ďalší duchovní mali obmedzené právo pohybu a nesmeli „úrad-

ne“ navštevovať (bývalé) filiálne obce, t. j. odbavovať v nich cirkevné úkony. Zatiaľ čo v krajinách s fungujúcim inštitútom konzistória jeho hlavná úloha spočívala v riešení otázok každodenného života laikov a kňazov (najmä manželské spory), táto sféra zostala v Uhorsku v rukách konzistórií katolíckych biskupov.

Napriek tomu sa ukazovalo, že absencia cirkevného poriadku a pevnej štruktúry v oblasti riadenia, prispôsobenej súčasnej dobe, sa nedá nahradiť inštrukciami pre hodnostárov, ktoré sa im zadávali ad hoc a ad personam pri nástupe do ich funkcie.³ Situáciu si uvedomil už začiatkom 18. storočia Christian Calisius, ktorý sám, rovnako ako jeho potomkovia, patrili k významným svetským činiteľom, spoluurčujúcim smerovanie cirkvi. Calisius pochádzal zo sliezkej šľachtickej rodiny, ktorá len roku 1715 získala uhorský indigenát. Zo svojho panstva v Bytčici udržiaval stály kontakt so Sliezskom, kde zachovanie a pôsobenie evanjelickej a. v. cirkvi bolo podľa Calisiovho názoru aj dôsledkom existencie konzistória, ktoré štát uznával za legitímneho reprezentanta celej cirkvi. Pod tlakom okolností v Uhorsku (zasadanie peštianskej komisie, 1721 – 22, zriadenie KMR) sa obrátil roku 1724 na tēšinskeho farára Johanna Muthmanna s 24 otázkami, v ktorých sa ho podrobne pýtal na podmienky a spôsob fungovania cirkvi a špeciálne konzistória. Je evidentné, že za danej situácie, navyše v oblasti pod rakúskou správou, sa hľadala inšpirácia a využiteľný model, pomocou ktorého by sa zabezpečilo prežitie cirkvi v nepriaznivých pomeroch.

Muthmann v obsiahlej odpovedi z 8. februára 1724 vysvetlil Calisiovi (resp. prostredníctvom neho predstaviteľom cirkvi v Uhorsku) systém fungovania konzistória a jeho právomoci. Upozornil na špecifiká, ktoré pravdepodobne odradili Uhrov od snáh o konzistórium: v prvom rade muselo byť sklamaním konštatovanie, že v Sliezsku nefunguje vrchné (hlavné), ale päť miestnych konzistórií s nerovnako určeným spôsobom obsadzovania postov. Navyše okrem konzistórií jestvovali aj „milostivé cirkvi“ (Gnadenkirchen) na čele s kolégiami podliehajúcimi priamo cisárovi. Čo muselo pôsobiť prinajmenej prekvapujúco, bola informácia, že na čele troch konzistórií stáli katolíci a v kolégiách Gnadenkirchen vôbec neboli zastúpení duchovní. Takýto príklad v podmienkach stupňujúcej sa rekatolizácie nemohol byť prítiažlivý a nemal nádej na získanie podpory nielen vo vládných kruhoch, ale ani vo vlastných radoch. Hoci Muthmann prejavil ochotu predložiť analýzu aj ďalších otázok, nie je nateraz známy jeho ďalší kontakt s Uhorskom. Aj úvahy o konzistóriu ako forme organizovania cirkvi na dlhý čas absentovali.

Počítať s podporou vládných orgánov pre akúkoľvek formu usporiadania autonómnej cirkevnej správy bolo v období stupňujúceho sa rekatolizačného tlaku nemožné. V čase prvých úvah o konzistóriu politika štátu, resp. prinajmenej uhorských orgánov na čele s miestodržiteľskou radou smerovala k deštrukcii akýchkoľvek reprezentatívnych orgánov oboch konfesíí. Povolenie ustanoviť agentov vo Viedni pri dvore a v Bratislave pri miestodržiteľskej rade bolo jasným signálom, že evanjelici nemajú právo vystupovať inak, len ako súkromné osoby. Ani roku 1731 oficiálne povolený inštitút superintendentov nemohol pomôcť pri riešení problémov, ktoré sa týkali cirkvi vcelku. Napr. bez

konania synody sa nemohlo dospieť k zhode o jednotnej podobe agendy, t. j. bohoslužobného poriadku, platného pre celé Uhorsko. Pretože sa mohla konať len so súhlasom panovníka, o jej zvolaní nebolo možné ani len uvažovať. Porady kňazov z viacerých regiónov znemožnili už tým, že sa prísne kontrolovala sloboda ich pohybu a podozrivé boli aj stretnutia typu konventu za prítomnosti svetských a duchovných predstaviteľov.⁵

Situáciu pri utváraní „štandardného“ typu cirkevnej správy sťažovali nielen politické pomery, v ktorých musela evanjelická a. v. cirkev pôsobiť, ale aj špecifické postavenie superintendentov. Napriek tomu, že najmä uhorský katolícky klérus sa usiloval o deštrukciu akýchkoľvek organizačných štruktúr protestantských cirkví,⁶ štátna moc bola predsa nútená priznať superintendentom aspoň úlohu sociálne významných činiteľov. Hoci mali výrazne obmedzené právomoci, v očiach štátu predstavovali de facto jediných legitímnych reprezentantov stále počerného cirkevného spoločenstva. Schválenie ich voľby panovníkom nebol len akt vyjadrujúci podriadenie cirkvi štátnej moci, ale aj akceptovanie ich postavenia. Na druhej strane superintendenti sa stali do istej miery povinní plniť požiadavky štátu smerujúce k zvýšenej kontrole radového duchovenstva, čo sa však nezhodovalo s antihierarchickým princípom fungovania evanjelickej cirkvi a. v., keď navyše farári si začali uvedomovať, že nemajú možnosť odvolať sa proti rozhodnutiu superintendenta.⁷ Preto sa napr. s ostrým nesúhlasom stretol „pastiersky list“ (1777) superintendenta Banského dištriktu Michala Pohla, prikazujúci farárom každoročné predkladanie plného textu kázní. Z celého dištriktu tak bol ochotný urobiť bez prejavov protestu len Daniel Crudi z Banskej Bystrice.⁸ Po vydaní Tolerančného patentu sa už superintendenti, podobne ako katolícky klérus, stali priamymi vykonávateľmi reformných zámerov (napr. prostredníctvom nich sa hľadala podpora pre myšlienku zmiešaných škôl). Ani ústretový postoj predstaviteľov evanjelickej a. v. cirkvi však nedokázal podporiť autoritu superintendentov, ak sa príliš vzdialili predstave o „disciplinovanom“ predstaviteľovi štátom tolerovanej cirkvi a dostali sa do konfliktu s vplyvnými patrónmi.⁹

Napriek úpornej snahe o zachovanie výsadného postavenia superintendentov ako hlavných reprezentantov evanjelickej a. v. cirkvi sa však v systéme jej správy uplatňoval vo veľkej miere práve laický element, hoci cirkev navonok formálne reprezentovali štyria superintendenti a (celouhorský) generálny inšpektor (bez paralelného partnera v oblasti duchovnej správy). Na úrovni nižších organizačných štruktúr, dištriktov a seniorátov sa už od polovice 30. rokov presadzoval model pevne definovaného vedenia dištriktu, kde paralelne so superintendentom pôsobil dištriktuálny inšpektor (dozorca), niekde aj jeho zástupca, notár a pokladník (účtovník), prípadne inšpektori zodpovední za špecifickú oblasť.¹⁰ Pri voľbe dištriktuálneho inšpektora sa započítavali aj hlasy farárov, hoci ich postavenie sa napr. v Predtiskom dištrikte stalo na istý čas otázkou diskusie.¹¹ Kvôli pohotovejšiemu styku s jednotlivými regiónmi sa začali ustanovovať aj kurátori – delegovaní správcovia z jednotlivých stolíc (paralela k seniorom),¹² čím sa položil základ na vytvorenie „stoličných“ seniorátov a ich konventov.

Štátna moc sa spočiatku usilovala zabrániť konaniu konventov na rôznej úrovni cirkevnej správy (vyššie spomínaný prípad z jesene 1746), napokon však ich existenciu mlčky akceptovala. V rámci cirkvi sa konventy stali pomerne rýchlo pevnou súčasťou jej fungovania a organizačnej štruktúry. Ich pôsobenie bolo obmedzené na najvýznamnejších reprezentantov cirkvi a formalizovane v podobe zápisníc s uvedením skladby prítomných a prerokovaných bodov, napokon aj zakotvením v „zákonoch“ (stanovách) jednotlivých seniorátov a dištriktov.¹³ Stali sa aj pôdou na politizáciu vnútri cirkvi, keď sa v ich priebehu ventilovali rôzne problémy a rozpory, ktoré by patrili pred konzistórium. Regionálne konventy pritom pomáhali zachovať vedomie výsadného postavenia príslušného cirkevného zboru (zborov), čo mohlo v niektorých prípadoch ohroziť autoritu predstaviteľov dištriktu. Takto možno hodnotiť napr. nároky bývalého seniorátu Pentapolitany pri obsadzovaní postu superintendenta (spor z konca 30. rokov 18. storočia), odmietanie Bratislavy so štyrmi farármi podriaďiť sa pod správu superintendenta alebo zaradiť sa do nejakej fraternity či nesúhlas konventu Zvolenského seniorátu s tým, aby sa farári zborov v kráľovských mestách podrobili vizitácii superintendenta (1799).¹⁴

Napriek tomu však konventy netvorili všade pevnú a úplne formalizovanú zložku cirkevnej správy. V Predtiskom dištrikte sa v období od 1. novembra 1766 do 28. mája 1774 zúčastnilo na šiestich dištriktuálnych konventoch, ktorých zápisnice boli k dispozícii (1.11.1766, 6.11.1766, 29.1.1767, 2.11.1767, 27. 7 1773, 28. 5. 1774), spolu 42 osôb, z nich boli v troch prípadoch minimálne dvaja reprezentanti jednej rodiny (Dessöffy, Szirmay, Szontag). Účasť na konventoch pritom nebola obligatórna: hoci napr. dištriktuálny inšpektor Tomáš Dessöffy zomrel až pred konventom 27. júla 1773, z predošlých štyroch na jednom absentoval. Podobne aj účtovník dištriktu Samuel Pulszky, ktorý bol vo funkcii od roku 1479 až do 2. novembra 1767, z piatich konventov do 27. júla 1773 sa zúčastnil len na troch. Iba 11 z celkovo 26 účastníkov štyroch konventov, ktoré sa konali v priebehu rokov 1766 – 1767, prišlo aspoň na dva. Minimum prítomných tvorili duchovní (zväčša len miestni), superintendent nebol ani na jednom stretnutí. Ani celková účasť nebola čo do počtu rovnomerná: kolísala od 6 (6.11.1766) do 20 prítomných (2.11.1767). Záležalo teda na dôležitosti zvoleného programu aj na mieste konania, aby sa zišiel vyšší počet účastníkov. Z hľadiska efektívnosti práce sa postupne ukazovala potreba pevnejšej a závažnejšej formy činnosti vedenia jednotiek cirkevnej správy.¹⁵ Predmetom úvah sa stal inde osvedčený, aj keď v Uhorsku nevyskúšaný model konzistória.

Myšlienka konzistória bola lákavou predstavou najmä medzi svetskými predstaviteľmi-patrónmi. Konzistórium ako spoločná a rovnomerne obsadená platforma duchovných a laikov (či dokonca len laikov, ako v prípade Sliezska) by totiž potvrdila ich zodpovednosť a právomoc pri riadení cirkvi, ktorú inak symbolizovali práve superintendenti.¹⁶ Úvahy tohto druhu však boli až do vydania Tolerančného patentu neaktuálne, navyše jediné relevantné pojednanie J. Čerňanského (1772) sa obmedzilo na konštatovanie, že v Uhorsku právomoci konzistória (riešenie sporov, ordinovanie a preskúšavanie kňazov) patria podľa

tradície superintendentom. Napriek tomu Čerňanský pripúšťal, že jeho existencia by bola vítaná kvôli dodržiavaniu korektných vzťahov medzi laikmi a duchovnými. O konzistóriu ako reálnej možnosti sa začalo stále viac hovoriť od začiatku 80. rokov, najmä však po tom, ako sa ustanovilo pre rakúske krajiny a Sedmohradsko. Ako ďalší príklad slúžilo Poľsko, kde však bolo len veľmi slabé zastúpenie duchovných, čo sa na domácej uhorskej pôde medzi farármí komentovalo s neľúbosťou a obavami z caesaropapie.¹⁷ Zriadenie konzistória by však malo napriek faktu podriadenia protestantských cirkví štátnej kontrole významnú symbolickú a reprezentačnú funkciu a hodnotu.

Iniciatíva za zriadenie konzistória vyšla od generálneho inšpektora Petra Zaya, ktorý sa zaoberal touto myšlienkou už počas príprav na predpokladanú synodu koncom roka 1783.¹⁸ Jedným z bodov rokovania synody mal byť projekt generálneho konzistória, potrebný z hľadiska stabilného a dokonalého stavu cirkvi. Navrhoval spoločný vrchný a reprezentatívny orgán pre evanjelikov a. v. a h. v., ako aj ustanovenie dištriktuálnych konzistórií s paritným zastúpením laikov a duchovných. Predpokladom malo byť prijatie zodpovedajúcej cirkevnej ústavy. Stroskotáme projektu jednotnej liturgie však prinieslo zmrazenie plánov na konanie synody a zároveň zriadenie konzistória. V rýchlo sa meniacej spoločenskej situácii, v ktorej sa cirkev ocitla, pritom obe strany, duchovní aj laici, pociťovali napätie a obavu zo zavedenia „kyriarchie“, resp. „hierarchie“: v podstate však boli ohrozenejšie pozície duchovenstva. Laicizácia spoločnosti a otváranie sa novým myšlienkovým prúdom vytesťovali náboženstvo do privatej, a teda nie ľahko kontrolovateľnej sféry. Za takýchto okolností nemohli mať najmä konzervatívne (ortodoxne) ladení superintendenti záujem na strate svojho vplyvu, čo jasne dokazuje napr. dostupná argumentácia Michala Szinowicza, superintendenta Banského dištriktu.

V Banskom dištrikte sa totiž 14. decembra 1785 objavil konkrétny návrh korešpondujúci so Zayovou predstavou celocirkevného konzistória, no aplikovaný na podmienky dištriktu.¹⁹ Autor návrhu Alexander Prónay hneď v úvode zdôraznil neblahé skúsenosti s predošlým superintendentom (Čerňanským), ktorého kauza upozornila na potrebu usporiadať vzájomné vzťahy a riadenie dištriktu. Podľa jeho projektu by všetky štyri senioráty, prípadne aj väčšie mestá navrhli dvoch reprezentantov (laika a duchovného, spolu maximálne ôsmich – desiatich), ktorí by spolu tvorili konzistórium so sídlom v Banskej Bystrici. Konzistórium malo byť miestom vrchného dozoru, kompetentným pre obe evanjelické cirkvi, apelačnou inštanciou pre prípady rozhodnuté na úrovni seniorátov a orgánom vynášajúcim zákony a nariadenia s platnosťou pre dištrikt. V tomto bode však aj dištriktuálny konvent bol schopný vypracovať inštrukcie – nariadenia, podľa ktorých sa mal riadiť superintendent, inšpektor a ďalší funkcionári dištriktu.²⁰ Zášah do štruktúry riadenia cirkvi by v prípade zavedenia projektu do praxe bol natoľko rozsiahly, že bez rozhodnutia na širšej platforme sa senioráty zdráhali podať svoje stanoviská. Ešte ani o rok neskôr, v auguste 1786, ich dištriktuálny inšpektor nemal k dispozícii.²¹

Pre prijatie projektu však bolo rozhodujúce stanovisko superintendenta

Szinowicza – a to bolo kvôli nezhodám, ktoré sa objavili krátko po jeho zvolení, jednoznačne negatívne. Podľa jeho mienky²² totiž inštitút konzistória nie je potrebný, lebo tu je zaužívané, že superintendent úzko spolupracuje s tzv. *Districtual = sonst Superintendenten = Concessen, oder Consistorien*. Uhorskí superintendenti majú navyše priamo právomoci konzistória (ordinovanie a vizi-tovanie farárov), ktoré získali na základe čl. 15 Tolerančného patentu. Ak by sa teda model konzistória, či už dištriktuálneho alebo vrchného, prijal, hrozila by im strata vplyvu na dianie v cirkvi. A to i v takej tradičnej oblasti, akou boli otázky disciplíny farárov. Neprijateľnosť navrhovaného riešenia bola očividná aj preto, lebo v dôsledku postupu reformovaných pri získavaní nových českých a moravských veriacich sa naštrbila spolupráca evanjelikov s nimi aj v Uhorsku. Evanjelici sa začali pod dojmom správ z Čiech a Moravy obávať ich analogického postupu na „domácej“ pôde.²³ Najmä duchovní neboli naklonení zjednocovaniu oboch cirkví ani na politickej úrovni.

Szinowicz videl teda v konzistóriu hrozbu narušenia údajne panujúcej rovnováhy medzi svetským a duchovným stavom, ktorá v Uhorsku podľa neho panuje, a na druhej strane sa svetskí reprezentanti rovnováhu práve usilovali dosiahnuť. Uvažovali dokonca o „oktrojovaní“ tohto modelu cirkevnej správy z rozhodnutia panovníka, k takémuto kroku však neprišlo. V dôsledku protichodných názorov sa aj myšlienka zriadenia konzistória na čas odložila, hoci ambície svetského stavu sa ani konzervovaním statu quo neutlmili a zostali do budúcnosti zdrojom rozporuplného vývoja v rámci oboch evanjelických konfesíí. Jasne sa to ukázalo počas rokovania synody konanej v Pešti 14. septembra -12. októbra 1791.

Pomerne neskoré konanie synody – až desať rokov po vydaní Tolerančného patentu – by mohlo byť prekvapením, keď vezmeme do úvahy množstvo problémov, ktoré zostali z minulosti nevyriešené: otázky liturgie, reformy vzdelávania, vzťahov medzi svetskými a duchovnými, ale aj k reformovaným, problém disciplíny – ak menujeme len najdôležitejšie – sa ponúkali na riešenie prostredníctvom celonárodnej (celoštátnej) synody, ktorej zvolanie patent umožňoval. O zvolaní synody sa po vydaní Tolerančného patentu skutočne uvažovalo, no rýchlo sa ukázala šírka rozporov vnútri samotnej cirkvi.²⁴ Iniciátormi zo strany laikov boli okrem Petra Zaya najmä Baltazár Pongrácz a Gabriel Prónay, ktorí spolu s Martinom Klanicom dokonca zostavili zoznam možných účastníkov rokovania. Už v rámci tohto „organizačného výboru“ sa však dali tušiť možné zdroje neporozumenia: P. Zay bol otvoreným stúpencom spojenia s reformovanými, hoci pravdepodobne z ich strany sa prepojenie v tomto období nepreferovalo.²⁵ Na druhej strane Klanica v rámci prípravy projektu cirkevnej ústavy síce uvažoval o konzistóriu, no kvôli predpokladanému slabému zastúpeniu duchovných odporúčal sústrediť sa na obnovenie právomocí superintendentov z obdobia pred rokom 1681. Vyslovil sa aj priamo proti pokusom svetského stavu získať v cirkvi rozhodujúce slovo.²⁶ Ešte závažnejšia však bola absencia spoločného postupu predstaviteľov duchovného stavu, ktorí sa nedokázali zhodnúť na agende synody.²⁷

Ukázalo sa, že najmä táto strana nie je celkom pripravená na zodpovedanie spektra nastolených problémov. Brzdil ju nedoriešený problém liturgie, keď sa panovníkom preferovaná verzia nestretla s jednoznačným prijatím, no Krmanova, navyše nie všade aplikovaná, sa stala pre mnohých kňazov už „nezodpovedajúca duchu času“. Navrhovaná reforma vyššieho školstva, predložená Gregorom Fabrim roku 1773 Potiskému dištriktu, síce spĺňala nároky kladené na modernizovaný typ vzdelávania, medzičasom však bolo treba vysporiadať sa s modelom, ktorý prostredníctvom *Ratia* navrhoval a potom aj požadoval štát.²⁸ Až do poverenia Martina Klanicu vypracovaním analýzy zákonov o výkone náboženstva pritom evanjelici a. v. nemali k dispozícii ani ucelený prehľad „vlastnej“ legislatívy, ani dejín.²⁹ Množstvo úloh a problémov, ktorým bolo treba čeliť, bolo teda nad momentálne sily a chuť zainteresovaných. Počas jozefínskeho desaťročia sa však vykryštalizovali pomery a hneď po smrti Jozefa II. sa o synode už nielen hovorilo, ale jej zvolanie bolo len otázkou času, resp. oficiálneho povolenia od nového panovníka. Stalo sa tak formálne na základe sťažností a požiadaviek z jednotlivých lokalít adresovaných kráľovským komisárom, ešte stále reprezentantom štátnej moci. Okrem problémov miestneho dosahu (žiadosti o povolenie stavby kostolov a i.) obsahovali aj všeobecné formulácie, okrem iného aj o potrebe ustanovenia konzistórií superintendentov.³⁰ Mesačné zasadanie synody v Pešti otvorilo množstvo problémov, z ktorých otázka organizácie cirkvi a zriadenie konzistória patrila k najdôležitejším.³¹

Zvolanie synody evanjelikov a. v. do Pešti a evanjelikov h. v. do Budína na rovnaký čas signalizovalo koordináciu postupu a možné (a plánované) prepojenie oboch cirkví, navrhované už Petrom Zayom v 80. rokoch. Synoda sa konala pod dojmom úspešného zvratu pomerov na sneme, ktorý spočiatku odmietal akceptovať právo nekatolíkov na toleranciu a zvädzal ostré polemiky najprv o znení korunovačného diplomu, neskôr zákona upravujúceho pôsobenie nekatolíckych cirkví v Uhorsku.³² Svetskí delegáti synody (mnohí predtým aj snemu) tým získali výraznú politickú výhodu, avšak ani duchovní neboli nepripravení na zložité rokovania. Dostali k dispozícii inštrukcie zostavené jednotlivými konventmi, ktoré im umožňovali vymedziť si priestor na diskusie – už pri ich zostavovaní sa však presadzoval hlas svetských členov na úkor duchovných.³³

Rokovania o otázkach konzistória patrili k najdôležitejším a najkomplikovanejším v rámci celej agendy a viedli sa spolu s reformovanými. Spoločné komisie pre jednotlivé otázky sa podarilo zostaviť až na 4. zasadaní 21. septembra 1791. Do komisie pre cirkevnú správu evanjelici a. v. nominovali svoje najvýznamnejšie svetské osobnosti – generálneho inšpektora Petra Balogha, inšpektora Potiského dištriktu Františka Radvanského, Imricha Pongrácza, inšpektora zo Zadunajska Pavla Matkovitsa a z duchovných superintendenta Potiského dištriktu Samuela Szontagha, Jána Straku, Pavla Šramka a Dávida Perlakiho.³⁴ Výsledkom ich práce bol obsiahly návrh „kánonu“, podrobne definujúceho náplň práce a zloženie projektovanej inštitúcie.³⁵ Navrhlo sa zriadenie celouhorskeho a štyroch dištriktuálnych konzistórií na čele každého s predsedom zo svetského stavu a s rovnakým počtom svetských a duchovných členov.

Napriek tomu, že sa už pred synodou uvažovalo o úzkej spolupráci s reformovanými aj v otázke správy, predložený návrh sa vzťahoval len na evanjelickú a. v. cirkev.

Do kompetencie konzistórií mali patriť všetky otázky okrem kultu, herézy, liturgie a mravov duchovných, ktoré jediné mali byť rezervované pre superintendentov: podľa použitej argumentácie aj bohorúhačstvo a cudzoložstvo sú prečnými proti verejnému poriadku, a teda mohli o nich rozhodovať aj svetskí členovia. Aj ďalší návrh zasahoval do tradičnej sféry pôsobnosti superintendentov: konzistórium malo totiž potvrdzovať ustanovenie kňazov do jednotlivých obcí, aj keď sa v tejto veci argumentovalo, že je sotva potrebné opätovne sa zaoberať riadne ordinovanými a povolnými kňazmi. Detailne sa rozobrala najmä formálna a právna stránka fungovania konzistória, keďže jeho navrhované právomoci mali tvoriť de facto podstatu cirkevného súdu. Preto sa spomínali až také podrobnosti, ako pozývame „súdnych znalcov“ či spôsob skladania prísahy. Keď sa záverom návrh vyjadril aj k tomu, ako má vyzerat' práca farárov (v kázňach nepoužívať historiky od svetských autorov, neriešiť komplikované otázky, nepolemizovať s doktrínami cudzími evanjelickému náboženstvu), bolo jasné, že konzistórium navrhovaného typu sa nestretne s príliš veľkou podporou duchovných.

Kým sa však závery synody mohli stať predmetom ďalšieho rozpracovania (napr. v rámci dištriktuálnych zákonov), ich legitimita bola spochybnená neochotou nového panovníka Františka I. potvrdiť ich platnosť. Formálne sa ich schválenie podmieňovalo najprv korunováciou, aby boli podpísané právoplatne zvoleným kráľom.³⁶ V skutočnosti sa však proti nim viedla ofenzíva zo strany posilnenej katolíckej hierarchie, ktorá sa usilovala o reštauráciu predošlých pomerov. Začiatkom 90. rokov sa opäť vyskytli v niektorých lokalitách interkonfesionálne spory značnej intenzity a protestanti sa stali synonymom nelojality a objektom policajného sledovania. Nádeje na podpísanie záverov synody podkopali aj nekoordinovaný postup evanjelikov a reformovaných, keď sa najmä medzi evanjelickým a. v. duhovenstvom šírila nespokojnosť s prijatými závermi a odraz týchto rozporov neprispel k presvedčivosti argumentácie. Bez významu nebol ani odpor katolíckeho kléru voči spoločnému konzistóriu evanjelických cirkví, napriek tomu, že zákon 26/1791 vylúčil akúkoľvek jeho právomoc zasahovať do ich vnútorných otázok.³⁷

Poznámky

- 1 K problému konfesionizmu existuje obsiahla literatúra. Vysvetlenie genézy a obsahu pojmu podáva najnovšie SCHILLING, Heinz: Das konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folge für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur. In: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur (Hrsg. v. J. Bahlcke u. A. Strohmayer). Stuttgart 1999,

- 13 – 62. K diskusii o pojme pozri aj štúdie Luise Schorn-Schütte, Wolfganga Reinharda, Winfrieda Eberharda a Andrewa Pettegreeho tamže. Z dobových autorov sa k problému vyslovil napr. Martin Hamaliar v reči pri inaugurácii Michala Szinowicza za superintendenta Banského dištriktu 14.12.1785. EOL, AEG, V 46, fol. 162 -172. Pozri aj BIERMANN, G.: *Geschichte des Protestantismus in Österreichisch-Schlesien*. Prag 1897, 136 -138.
- 2 RIBINI, *Memorabilia*, 334 – 336.
- 3 Pozri inštrukciu pre superintendenta Banského dištriktu zo 14. 12. 1785. Archív ev. a. v. cirkvi v Banskej Štiavnici, *Protocollum seniorale* (bez sign.)
- 4 SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. III/12, fol. 92-95.
- 5 Konventy ako typ formalizovanej miestnej cirkevnej správy sa ustálili v štruktúre evanjelickej cirkvi až v polovici 18. storočia. K tomu pozri SLÁVIK, *Dejiny*, 116.
- 6 BAHLCKE, *Frederick II. of Prussia*, 22-25.
- 7 Na tento fakt ako možný zdroj konfliktov upozornil už r. 1778 Daniel Crudi. Za škodlivé považoval pritom priveľkú závislosť superintendentov od „politického stavu“. D. Crudi M. *Institorisovi* 28. 8.1778. KELB, rkp. fasc. 593/I.
- 8 Ján Čerňanský M. *Institorisovi* 5.11.1777. Tamže, rkp. fasc. 344.
- 9 O kauze Čerňanského pozri kap. III.2.
- 10 Potiský dištrikt na konvente 2. 11. 1767 ustanovil dvoch školských inšpektorov, Gabriela Péchyho a Štefana Szirmaya, ktorí mali dohliadať na chod (najmä vyšších) škôl v dištrikte. ŠOBA Levoča, Fond Horváth-Stansith, kr. 85, fasc. O, fol. 8-85.
- 11 Pozri priebeh voľby inšpektora 17. 2.1745 počas konventu v Dobšinej. Tamže, fol. 19 -22.
- 12 *Conferentia Aug. Confess. addictorum in Negotio Religionis Pesthini 1735 habitu*. EOL, AGE, I. a. 12,7, fol. 1-3.
- 13 Napr. vo Veľkohontskom senioráte (Banský dištrikt) sa prvý krok k spracovaniu nového štatútu udial z iniciatívy Gabriela Prónaya r. 1778. Podľa zápisnice z dištriktálneho konventu z 23.1.1786. Archív ev. a. v. cirkvi, Banská Štiavnica, *Protocollum ecclesiae Evang. Schemnitziensis*. Inovované zákony seniorátu s ustanoveniami o fixnej podobe konventov cirkevných zborov sa prerokovali na konvente 5.12.1792. Tamže, *Protocollum Notariale*, Tom. IV, fol. 136 -138.
- 14 Pozri vzájomné informovanie sa o veci podriadenia superintendentovi medzi Šopronom a Bratislavou v lete 1791, zaznamenané v KELB, *Chronicon eccl. patr.*, fol. 360 – 361. Prípád Zvolena pozri SLÁVIK, *Dejiny*, 121.
- 15 Údaje podľa zápisníc z príslušných rokov v ŠOBA Levoča, Fond Horváth-Stansith, kr. 85, fasc. O.
- 16 Pozri vyjadrenie cisára Karola VI. o Danielovi Krmanovi, kap. IV. 4., pozn. 20.
- 17 Mienka D. Crudiho o poľskom konzistóriu v liste Jánovi Calisiovi (Kališovi) z 20. 8. 1782. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. IV, fol. 43.
- 18 ŠOBA Levoča, Fond Horváth-Stansith, kr. 85, fasc. O, fol. 76 – 78.
- 19 *Projectum Consistorii Districtualis in Sede Superintendentis erigendi*. Archív ev. a. v. cirkvi

- v Banskej Štiavnici, Protocollum seniorale (bez sign.). Podanie návrhu korešpondovalo s voľbou nového superintendenta Michala Szinowicza a možnosťou usporiadať pomery v dištrikte novým spôsobom, nehovorilo však nič o možnej spoluúčasti reformovaných.
- 20 Inštrukcie pre superintendenta, inšpektora, pokladníka a napokon aj rektorov škôl v dištrikte. Tamže.
  - 21 Ján Radvanský v liste Pavlovi Prónayovi z 27. 8. 1786. ŠOBA Banská Bystrica, Fond Radvanský-Radvaň, inv. č. 487, kr. 33.
  - 22 Stanovisko M. Szinowicza z 24.5.1787. Archív ev. cirkvi a. v. (Veľkohontský seniorát), Banská Štiavnica, Protocollum seniorale, bez sign.
  - 23 Rozčarovanie zo vzťahov evanjelikov a. v. a h. v. v českých a moravských cirkvách vyslovili už v 2. 5. 1783 napr. Ferdinand Szelezény z Hrubej Lhoty, resp. Ondrej Lačný z Liptálu. KELB, rkp. fasc. 595/1. Listy s touto tematikou dosahujú značný počet najmä v prvej polovici 80. rokov.
  - 24 „Toto zlo možno odvodiť z nedostatku autority predstavených cirkví. Nemáme konzistóriá, zákony ani akýkoľvek poriadok. Nikdy neboli vnútorné pomery našich cirkví tak zle usporiadané ako teraz. Cirkvi, kňazi aj rektori, všetci konajú podľa ľubovôle. Ale od toho času, čo sú naše kongregácie zakázané, odišla od nás všetka disciplína a poriadok. My (=kňazi) nič nemôžeme, iní (=svetskí) sa o nič nestarajú.“ (...*haec mala servanda sunt ex defectu auctoritatis Antistitum Ecdesiasticorum. Caremus consistoriis, caremus legibus et omni ordine. Nunquam res internae Ecclesiam nostrarum ita male erant constitutae atque nunc sunt. Et Ecclesiae et Ministri et Rectores, omnia pro lubitu agunt. Vel ex illo tempore quo Congregationes nostrae proiibitae sunt, omnis disciplina omnis ordo apud nos exulant. Nos nihil possumus, alii nihil curant.*) Superintendent Potiského dištriktu Ján Ruffini M. Institorisovi 30.11.1783. KELB, rkp. fasc. 595/3.
  - 25 „Ak sa reformovaní nechcú stretnúť s nami na synode, nech si žijú sami pre seba. Prípadne by bolo lepšie, keby sa evanjelici zišli sami bez nich. Dve hlavy pod jednou čapicou sa nikdy nedajú dobre zakryť.“ Štefan Jeszenák M. Institorisovi 13. 6.1782. KELB, rkp. fasc. 349.
  - 26 M. Klanica M. Institorisovi 20. 7.1783. KELB, rkp. fasc. 351.
  - 27 M. Klanica M. Institorisovi 23. 3. 1784. Tamže, fasc. 352. Superintendent Michal Torkos v liste M. Institorisovi 18. 5. 1784 dokonca súhlasil s odložením synody. Tamže, fasc. 596/1.
  - 28 Z poverenia G. Prónaya pracoval profesor Juraj Strečko na *Proiectum de emendandis nostris Scholis*. G. Prónay v liste P. Zayovi 7. 8.1783. EOL, AEG, I. b. 11, No. 5
  - 29 Klanica zbieral všetky dostupné doklady o „starodávnych právach“ a opieral sa aj o komparáciu s poľským zákonodarstvom.
  - 30 Žiadosť evanjelikov a. v. z Trenčína, adresovaná komisárovi Ladislavovi Prónayovi 3. 7.1790. EOL, AEG, I. c. 1, 2.
  - 31 Závery synody týkajúce sa konzistória analyzuje dokument v EOL, AEG, I. c. 1, 23.
  - 32 O priebehu snemu existuje množstvo doteraz nespracovaných referencií delegátov, ktorí posielali svoje správy napr. mestským magistrátom. Pozri ŠOKA Banská Bystrica, Magistrát Banskej Bystrice, fasc. 1108/67 a i. Monografického spracovania sa dočkala zatiaľ len národnostná agenda snemu. Pozri RAPANT, Daniel: K počiatkom maďarizácie I. – II. Bratislava 1927-1931.

- 33 Keď boli za delegátov Modry, Pezinka a Sv. Jura zvolení už Bratislavou schválení Jozef Hrabovský a Daniel Crudi, ukázalo sa, že inštrukcie zo spomínaných miest akcentujú len názory tamojších „politikov“. KELB, Chronicom ecc. patr., fol. 363. Znenie inštrukcie tamže, 367 – 370.
- 34 *Acta et canones synodi Evangelicae augustanae Confessionis*, OSzK Budapest, rkp. odd., fol. lat. 3517
- 35 Závery synody vo veci konzistória v EOL, AGE I. c. 1, 23/1, fol. 10 -11. Kritické hodnotenie záverov synody podáva SZEBERINYI, Joannes: *Corpus maximae memorialium synodorum evangelicarum augustanae confessionis in Hungaria*. Pestini 1848, 101 -165.
- 36 Juraj Justh v liste J. Calisiovi z 9.4.1792. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. VI, fol. 24.
- 37 Ján Bogady v liste M. Institorisovi z 2.4.1797. KELB, rkp. fasc. 361/1.

IV.

Osobnosti v pozadí

Písanie o aktéroch cirkevných dejín sa v tradičnom poňatí stotožňuje s prehľadom toho, aký farár v danom období a konkrétnej lokalite pôsobil, alebo naopak, ako sa tá-ktorá osobnosť zapojila do cirkevného, kultúrneho, literárneho, politického atď. diania. Vzhľadom na množstvo osobností prehľady tohto druhu najlepšie poskytnú biografické slovníky a príručky. V ich rámci vystúpia do popredia najmä osobnosti s bohatou bibliografiou, už horšie sa však z nich dajú vystopovať prepojenia, miera vplyvu, ocenenie súčasníkmi a okolím alebo mimocirkevné či osobné motivácie pre zvolený druh aktivít. Pritom sa ukazuje, že rozhodujúcim slovom v cirkvi nedisponovali vždy len jej špičkoví predstavitelia, zastávajúci dôležité pozície v duchovnej správe (superintendenti, seniori). To, že sa člen cirkvi nestal nositeľom funkcie, hodnosti, neznamenal automaticky absenciu vplyvu. Niektorí sa ani nemuseli objaviť v spektre hodnostárov, a pritom si ho zachovávali vďaka svojej teologickej alebo morálnej autorite. Pôsobili akoby z úzadia, ale ich význam pre cirkevné dianie bol nespochybniteľný a zväčša aj akceptovaný v podobe ocenenia verejnou mienkou alebo prizvaním na akty určujúce smerovanie celej cirkvi (konventy, synody).

Osobnosťou práve takéhoto typu bol Michal Institoris Mošovský (Mossoczy), ktorého význam bol neoprávnene marginalizovaný na základe jedného hodnotenia z pera Jozefa Miloslava Hurbana. Už len stručná analýza niektorých jeho aktivít však ponúka celkom iný obraz muža, ktorého súčasníci považovali za jedného z najvýznamnejších duchovných, hoci nikdy nezastával iný post než post

radového farára (aj keď v početnom zbere). Usiloval sa byť protiváhou prenikajúceho vplyvu nemeckej osvietenскеj teológie a v tradícii luterskej ortodoxie formuloval teologické stanoviská (etnicky) slovenských luteránov. Viacerí jeho priatelia sa angažovali podobným spôsobom, a napriek tomu ich nemožno považovať za teologických „spiatočníkov“. Typickým príkladom môže byť Pavol Šramko (Schramko), ktorého originalita vyniká o to viac, že vždy pôsobil mimo väčšieho centra.

Evanjelická a. v. cirkev v priebehu 18. storočia akceptovala, že rovnako významné miesto v jej rámci patrí aj jej svetským predstaviteľom. Pre obdobie 18. storočia je však práve tento okruh ľudí takmer úplne terra incognita, o to viac, ak nejde o nositeľov najdôležitejších svetských funkcií generálnych alebo dištriktálnych inšpektorov. Spektrum svetských členov cirkvi, ktorí sa angažovali v jej prospech, bolo značne široké: siahalo od tých, ktorí mali právo komunikovať priamo so štátnymi orgánmi a viac alebo menej úspešne ovplyvňovať kurz politiky, až po zborových inšpektorov, ktorí neraz videli vo svojich funkciách len príležitosť na realizáciu vlastných ambícií. Pochopiteľne, zaujímavejší pohľad poskytuje analýza toho, ako fungoval mechanizmus ovplyvňovania vládnych kruhov v rozhodovacích procesoch, kde sa neuplatňovali vždy len špičkoví svetskí hodnostári: styk s najvyššími vládnymi kruhmi sprostredkovali tzv. agenti, ktorí sa stali neodmysliteľnou súčasťou dvora a okolia miestodržiteľskej rady. V prospech evanjelikov oboch vyznaní sa však angažoval aj celý rad ľudí v zahraničí (ktorých označujem skôr za informátorov, než agentov v dnešnom zmysle slova), kde sa pokúšali primäť svoje vlády k intervencii na ich podporu. S nimi rakúske vládne miesta do styku neprichádzali, zato istú mieru vplyvu u nich získali tí z radoch evanjelikov, ktorí sa postavili na obranu záujmov panovníckeho rodu (Jozef Bencúr).

Ponúknutý výber osobností, ktoré ovplyvňovali vývoj cirkvi akoby z pozadia, je skôr sondou, než reprezentatívnym prehľadom. Napriek tomu dovoľuje konštatovanie, že aj zdanlivo druhoradé postavy dobového diania v istých aspektoch ponúkali inovačné podnety, prípadne sa zaslúžili o konsolidovanie cirkevného spoločenstva.

IV.1 Michal Institoris Mošovský a jeho miesto v evanjelickej a. v. komunite v 18. storočí (Pokus o portrét osobnosti)

Keď 6. januára 1758 písal inšpektor bratislavského ev. a. v. zboru Ján Krištof Malik do Wittenbergu list s pozvaním pre Michala Institorisov Mošovského na miesto slovensko-maďarského kazateľa, odštartoval dlhú a úspešnú kňazskú kariéru jedného z najvýznamnejších predstaviteľov evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku v 18. storočí. Stalo sa tak v situácii, keď sa cirkev nachádzala v období vrcholiacej rekatolizácie a uprostred zápasu o vlastnú podobu, teda za okolností, ktoré si vyžadovali najmä na poste hlavy početného zboru v hlavnom meste Uhorska osobnosť s vysokými mravnými kvalitami, konzistentnú v učení a schopnú ovplyvňovať aj politické dianie. A keď o mesiac neskôr, 12. februára, konvent prijal kladnú Institorisovu odpoveď a zvolil ho do funkcie farára, začalo sa takmer 50-ročné účinkovanie jednej z najvýznamnejších cirkevných autorít tej doby.¹

Institoris bol členom rozvetvenej zemianskej rodiny, ktorej korene siahali do Prahy: odtiaľ údajne za Ferdinanda I. prišiel istý Kramer (Kramář?), ktorý sa usadil v Trenčíne a jeho potomkovia presídlili neskôr do Turca. Rodičia Michala, jeho brata Ladislava a sestry Zuzany (ich existencia je doložená v korešpondencii s Michalom) sa venovali podobne ako mnohí ďalší zemaniam hospodáreniu a zrejme aj obchodu s plátnom, ktoré neskôr často posielali synovi do Bratislavy pre jeho vlastnú potrebu, ale i na predaj. Pretože Ladislav sa dal ako mladý zverbovať k vojsku a údajne sa oženil s katolíčkou, rodičia vynakladali nasporené peniaze okrem vena pre dcéru najmä na Michalove štúdiá. Jeho životná púť viedla cez školy v Ivančinej, Nepochoch, Bratislave a Debrecíne do tradičného strediska akademického vzdelávania uhorských evanjelikov a. v., Wittenbergu. Jeho priamymi kolegami na štúdiách boli Samuel Prievidzky a Daniel Crudi, s ktorými udržiaval po návrate čulú korešpondenciu, pričom práve dávne priateľstvo zohralo neskôr významnú úlohu pri odporúčaní Crudiho za farára bratislavského nemeckého zboru a seniora.

Po príchode do Bratislavy v apríli 1758 sa Institoris dostal do mesta, kde žili dva početné evanjelické zbory (slovensko-maďarský a nemecký, v tom čase spolu s asi 7 000 členmi), no kde sa na pôde Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady

prijímali a realizovali kroky smerujúce k eliminovaniu evanjelikov z verejného života v Uhorsku. Práve tu sa roku 1742 odohrala ďalšia z káuz, ktoré demonštrovali silu štátnej moci, presadzujúcej záujmy katolíckej cirkvi: Uhorská komora odmietla potvrdiť riadne zvoleného mestského pokladníka Klobušického len preto, že ako evanjelik nechcel opakovať tzv. dekretálnu prísahu, hoci Karol III. aj jeho predchodcovia to ešte prostredníctvom ad hoc udeľovaných výnimiek tolerovali.² Prípad sa dostal v podobe rozsiahlej protestnej petície až pred Máriu Teréziu, no neskončil sa uspokojivo: naopak, stal sa precedensom, aby sa podobný postup zaviedol aj v iných mestách a aby nekatolíci boli eliminovaní z mestských rád. Napriek medializovaniu prípadu v zahraničí a jeho potenciálnej nebezpečnosti v čase prebiehajúceho vojenského konfliktu s Pruskom sa výsledkom stalo len opätovné pripomenutie zákazu prezentovania sťažnosti nekatolíkov vo forme kolektívnych podaní.³ Evanjelici a. v. sa s ohľadom na dané pomery dokonca ani neodvážili zriadiť sídlo Preddunajského (Bratislavského) dištriktu v Bratislave, ale umiestnili ho do blízkej Modry, aby sa zabránilo možnému priamemu ovplyvňovaniu superintendenta.⁴ Napriek tomu bratislavskí farári zostali rozhodujúcimi teologickými autoritami a najmä Institoris onedlho v nemalej miere zasiahol aj do cirkevno-politického diania. Stalo sa tak ani nie pre jeho schopnosti politického manévrovania a vyjednávania – to bola väčšia sféra „politikov“, svetských patrónov cirkvi – ako skôr vďaka tomu, že jeho slovo bolo slovom uznávaného teológa, pedagóga a učenca. Takmer 50-ročné kňazské pôsobenie však bolo obdobím radikálnych spoločenských a politických zmien, ktoré výrazne menili jeho životné okolnosti – a Institoris na ne reagoval neraz kontroverzne.

Pôvodné aspirácie Institorisa mierili pritom do oblasti školstva.⁵ Školy sa v tom čase už plne identifikovali s osobnosťami svojich rektorov, pričom konventy aj farári zostávali v pozícii schvaľovateľov študijných poriadkov. V dôsledku obmedzovania teologického štúdia zo strany štátu⁶ sa však školy museli orientovať prevažne na svetské predmety a strácali poslanie „semeniska cirkvi“. Stávali sa vo väčšej miere závislé od kvality pedagógov, aspirujúcich v prvom rade na získanie sociálne prestížnejšieho farárskeho postu. Hoci školstvo ako integrálna súčasť cirkevného organizmu bolo v uvedenom období stále viac obmedzované, o to viac pozornosti sa malo venovať ústavom, na ktorých sa predsa len podarilo udržať vyššie štúdiá.⁷ Práve Institoris sa hneď od začiatku svojho pôsobenia angažoval v riadení bratislavského gymnázia a už roku 1762 sa jeho starostlivosť o školu dávala za príklad vzťahu duchovného k vzdelávaniu mládeže. Kladne sa hodnotilo najmä to, že v dobe vystupňovanej rekatolizácie sa mu podarilo udržať úroveň náboženského vyučovania, katechizácie a odborných teologických predmetov.⁸ Sám aktívne prispel k ich povzneseniu: nebol síce oficiálnym členom profesorského zboru, ale patronát ho priamo poveril kontaktom s profesorským zborom a kontrolou postupu vyučovania.⁹ Bezo zvyšku zodpovedal predstave doteraz nespomínaného autora reformných plánov pre školstvo Jána Ambrózyho, slúžneho Oravskej stolice, o možnostiach „nápravy zničeného stavu evanjelických škôl“, ktorý odporúčal zvlášť sa venovať študentom zaujímavým

sa o štúdium teológie. Ani po ich odchode do Nemecka Institoris s nimi nestrácal kontakt a v jeho korešpondencii sa zachovalo množstvo listov – „hlásení“ študentov o tom, prednášky ktorých profesorov na jednotlivých univerzitách navštevujú, prípadne aký je ich obsah. V neskoršom období sa spolu s Crudim zapojil aj do vyučovania homiletiky, pastorálnej a morálnej teológie (1786).

Z analýzy toho, ako niektorí študenti referovali o obsahu a zameraní svojho univerzitného štúdia, vyplýva, že sa usilovali presvedčiť svojho dobrodincu o tom, že nepodliehajú módnemu nemeckej teológii. Záujem o udržanie integrity sa stalo dominantnou charakteristikou Institorisovho účinkovania ako teológa: na srdci mu ležalo najmä zachovanie konzistentnosti a ortodoxnosti učenia, prostredníctvom ktorého sa mala upevniť vernosť členov k svojej cirkvi v období jej najväčšieho ohrozenia. Preto nebol príliš naklonený prenikaniu osvietenstva do teológie, hoci býva niekedy označovaný za stúpenca neskoropietistickej alebo naopak racionalistickej teológie.¹⁰ Podozrivou mu bola už prípadná zmena cieľovej univerzity, ak sa jej profesori vymykali ortodoxnej teologickej orientácii.¹¹ V takomto prípade študenti zdôrazňovali, že doma osvojené teologické doktríny sú dostatočne silné a tézy Semmlera, Bartha, Lessinga a iných popredných nemeckých teológov, ktoré oslabujú autoritu symbolických kníh, propagujúcich prirodzené náboženstvo a historický výklad Písma, ich nemajú šancu ovplyvniť.¹² Nekompromisné postoje Institorisovho sa však nezmiernili ani vtedy, keď už Tolerančný patent umožnil (relatívne) nerušenú existenciu evanjelických cirkví. Príklon k osvietenkej teológii znamenal pre neho väčšie ohrozenie než zásahy štátnej moci, a v obave pred zhubným vplyvom „modernizmu“ dokonca uvažoval požiadať panovníka o obmedzenie možností štúdia teológov v zahraničí!¹³ Uvedené postoje na jednej strane vzbudzovali u súčasníkov úctu, na druhej strane mu priniesli nemálo problémov a nepochopenia. Mohli byť príčinou odmietnutia jeho nominácie na miesto bratislavského seniora roku 1788, takže Institoris sa napriek svojej uznávanej autorite nikdy nedočkal významnejšej funkcie v rámci cirkevnej organizácie.

Ortodoxnosť v učení, rigoróznosť v posudzovaní dobových mravov (u mladých kňazov zavrhol napr. podliehanie účesovej móde) a výrazná osobná zbožnosť, umocnená praktickou aktivitou v prospech spoluveriacich, dávali Institorisovi v sekularizujúcej sa spoločnosti punc „blúznivca“ (*ein frömmelnder Schwärmer und Pietist*), najmä v staršom veku. To, že ako evanjelický kňaz zostal po celý život slobodný, bolo pomerne neobvyklé a zvädzalo až k interpretácii jeho postojov ako blízkych ku katolicizmu.¹⁴ Na druhej strane sa takýto postoj videl byť najmä mladým duchovným prekážkou obrody evanjelickej cirkvi, pod ktorou rozumeli predovšetkým otvorenie sa osvietenstvu, resp. v Nemecku pestovanej racionálnej teológii. Nepriamo na Institorisovho zaútočil spis J. E. Kovácsa *Freymüthige Betrachtungen über...Lutherthum in Ungarn*,¹⁵ ktorý si robil posmech zo skostnatených „ortodoxistov“, brzdiacich rozlet mladých pokrokových teológov a majúcich na svedomí stagnáciu školstva a vzdelanostnej úrovne evanjelikov. Autor spisu hovoril najmä v mene nemeckých duchovných z Uhorska, ktorí mali len malú šancu preraziť múr ortodoxie šírenej slovenskými farármi,

zastávajúcimi rozhodujúce posty v cirkevnej správe. O tom, že táto sťažnosť nebola neopodstatnená, svedčí napr. nechť superintendenta Michala Szinowicza ešte koncom 80. rokov ordinovať „súčasných študentov“ za farárov, alebo prenasledovanie Štefana Deluka z Liptovského Sv. Jána či pukanského farára Jána Straku z dôvodu ich údajného príklonu k „socinianizmu“.¹⁶

Napriek ideologicky podfarbenému útoku sa Institorisova autorita významnejším spôsobom neoslabilá. Mal totiž už za sebou široké zázemie priaznivcov, svojich bývalých žiakov a chovancov, ktorým sa pravdepodobne vďaka jeho prísnemu vedeniu ušlo prezývky „Institorisovi mnísi“.¹⁷ Intenzívne pracoval najmä s tými študentmi, ktorých mu rodičia zverili do opateru a ktorým poskytoval, resp. zabezpečoval ubytovanie a stravu a viedol ich účty. Nebolo ich málo: približne od roku 1761 do augusta 1790 sa staral postupne o 69 študentov. Boli medzi nimi deti alebo chovanci jeho priateľov (traja synovia Františka Visneya, chovanci Daniela Crudiho a Jána Bogadyho, dvaja bratia Klanicovci, bratia Zmeškalovci), príbuzných (dvaja bratia Institorisovci) alebo významných patrónov cirkvi (synovia Ladislava a Gabriela Prónayovcov). Rodičia videli v Institorisovi nielen záruku dobrej starostlivosti o svojich synov, ale aj opatrného zaobchádzania s peniazmi, ktoré vynakladali na pomerne drahý pobyt svojich detí v Bratislave. Institoris mal v tejto oblasti dostatok skúseností, lebo okrem uvedenej súkromnej aktivity spravoval aj účty základní na podporu chudobných (fundácie Valentína Vörösa, Michala Kleina, Samuela Mikosa, Ferdinanda Greplehnera), štipendií pre študentov v zahraničí a zbieral a zúčtoval platby z dištriktov v prospech evanjelických agentov. Keď Jozef Bencúr musel odísť z bratislavského lýcea do Kežmarku (1771 – 1776), zveril mu spravovanie svojich financií, pričom išlo o účtovné položky v hodnote niekoľko sto zlatých. Ekonomické nadanie Institorisa sa prejavilo aj pri vedení účtov prestavby starého nemeckého evanjelického kostola v Bratislave pre potreby maďarsko-slovenského cirkevného zboru, keď sa mu podarilo zredukovať pôvodne plánované výdavky.¹⁸

Široký okruh známych, bývalých študentov a vplyvných priateľov umožňoval Institorisovi získať pomoc aj v oblastiach vlastného záujmu. Boli to predovšetkým knihy, na nákup ktorých venoval podstatnú časť svojich príjmov.¹⁹ Niektorí študenti na nemeckých univerzitách pravidelne sledovali kníhkupecké katalógy a ponuky lipských knižných veľtrhov, aby potom mohli nakúpiť vybrané tituly pre M. Institorisa.²⁰ Knihy mu však dodávali aj viedenský kníhkupci a priatelia či dokonca sprostredkovatelia v zahraničí (v Regensburgu). Rovnako sa aj niektorí bývalí študenti už z nových pôsobísk naďalej kontaktovali so svojim „tútorom a dobrodincom“, tentoraz kvôli zaobstaraniu starých a vzácných tlačí. Prioritu mali české knihy, ktoré tvorili značnú časť Institorisovej knižnej zbierky. Na druhej strane vďaka svojim rozsiahlym stykom bol Institoris vyhľadávaným sprostredkovateľom knižnej produkcie, novín a časopisov pre svojich známych a priateľov. Najžiadanejšími boli okrem Preßburger Zeitung najmä noviny vydávané vo Viedni, Erlangene, Regensburgu, Lipsku a Hamburgu.²¹

Institoris vo funkcii kazateľa slovensko-maďarského zboru stál v hierarchii

evanjelických farárov na druhom mieste, za prvým nemeckým.²² Ani takéto relatívne druhoradé postavenie ho však neprimälo uvažovať o zmene postu. Keď ho roku 1774 nominovali v Banskej Bystrici (kde sa na rozdiel od Bratislavy neuplatňovalo hierarchické zaraďovanie farárov) na miesto farára po zosnulom Samuelovi Lischovinim, Institoris túto ponuku rozhodne odmietol, hoci by na novom pôsobisku mal okolo seba oveľa väčší zbor než v Bratislave.²³ Institorisov vplyv bol v skutočnosti väčší, než tomu nasvedčovalo jeho funkčné zaradenie – bol najbližším spolupracovníkom superintendenta Michala Torkosa a zároveň rozhodujúcou autoritou pre etnicky slovenských evanjelikov a. v. Najlepšie sa to ukázalo v súvislosti s pokusom Jozefa II. o zavedenie jednotnej liturgie pre všetkých uhorských evanjelikov a. v., ako aj pri organizovaní misie evanjelikov a. v. do nových zborov v Čechách a na Morave. V prvom prípade zozbieral podklady o používaných agendách v slovenských zboroch a vypracoval návrh na ich zjednotenie a prispôbenie požadovanej norme.²⁴

Institorisove formulácie zároveň dokazujú, že mu nebolo cudzie ani uvažovanie „politika“, teda človeka, ktorý mal na mysli celkové smerovanie cirkvi a riešenie vnútrocirkevných pomerov. V uvedenom období sa totiž začalo vyostrovať napätie medzi svetskými a duchovnými členmi jednotlivých zborov i vo vedení superintendencií, rovnako ako vzťah k reformovaným. Zatiaľ čo svetkým predstaviteľom väčšmi záležalo na vzájomnej interkonfesionálnej spolupráci a efektívnom ovplyvňovaní politiky dvora, pričom dokázali svoj vplyv dôrazne presadiť na rôznych úrovniach vnútrocirkevnej správy (zbory, senioráty, dištrikty), duchovní sa aj v dôsledku uplatňovania princípu všeobecného kňazstva obávali poklesu svojej autority. Pre svoje postoje sa totiž nezriedka dostávali do sporov so svojimi farníkmi, keď museli balansovať medzi dvoma tábormi: na jednej strane najmä vzdelanejší a vplyvní členovia zborov preferovali „modernejšie“ formy liturgie, na druhej strane však v zboroch všeobecne prevládala nechť k „novotám“, označovaným nezriedka pre jednoduchšie prejavy zbožnosti za kalvinizmy. Výsledkom bolo neraz ostré napätie v jednotlivých cirkevných obciach, ktoré vyústilo napr. v Banskej Štiavnici do odvolania Jána Čerňanského z postov farára a superintendenta. Institoris odporúčal rozhodnúť o podobe liturgie až na celouhorskej synode, ktorá jediná mala mať právo riešiť otázky týkajúce sa cirkvi ako celku. Pretože Jozef II. nebol ochotný dať súhlas na jej zvolanie, problém jednotnej liturgie v danom čase prestal byť aktuálny.

V druhom prípade možno Institorisa považovať za hlavného organizátora akcie pomoci pre nové evanjelické zbory v Čechách a na Morave.²⁵ Nešlo pritom len o vysielania evanjelických duchovných, o prípravu ktorých sa staral spolu so superintendentom Jánom Čerňanským,²⁶ ale najmä o definovanie teologických východísk, ktorými sa mali noví veriaci a ich duchovní riadiť. Poplašné listy prvých evanjelických farárov z nových pôsobísk totiž hovorili o neujasnenosti vieroučných zásad, vyplývajúcej z tradovaného a pomocou tajných štruktúr šíriaceho sa učenia pôvodných českých protestantských cirkví.²⁷ Kvalita vierouky, ktorú pred prihláškovými komisiami prezentovali ľudia hlásiaci sa za evanjelikov, bola v dôsledku absencie systematického vyučovania, styku s duchovnými

a teologickou literatúrou veľmi nízka. Nekultivované povedomie vieroučnej odlišnosti sa viazalo najmä na tradíciu českobratskej (resp. „kališníckej“) cirkvi, no tú Tolerančný patent nespomínal, a teda ani nepovoľoval. Termín evanjelici, v dobovej češtine označujúci všetky denominácie, sa pritom v nemčine a rovnako aj v slovenčine už vžil na označenie prívržencov luterstva. Väčšina pôvodných prihlášok k protestantizmu, označeného spoločným termínom „evanjelici“, preto smerovala „z moci úradnej“ k evanjelikom a. v. Veľmi často sa však stávalo, že až keď bol do zboru povoláný farár a zaviedli sa pravidelné obrady, veriaci začali prejavovať nespokojnosť s ich formou a priebehom. V odpore voči katolicizmu sa jednoznačne stavali proti všetkému, čo ho čo i len vzdialene pripomínalo.

Medzi uhorskými evanjelikmi a. v. však bolo bežné používanie mnohých prvkov typických aj pre katolícku liturgiu: nosenie alby (bielej štóly), vyberanie „sповедného“, používanie organu, sviec, kríža, oltárnych obrazov, modlenie sa v pokľaku, bozkávanie ruky farárovi... Najvýznamnejším symbolom, pripomínajúcim odmietaný katolicizmus, bolo podávanie obľátky pri Večeri Pána. Pre „nových“ evanjelikov to predstavovalo najpodstatnejšie spojivo s odmietanou katolíckou cirkvou, a preto preferovali kalvínsku liturgiu, údajne blízku pôvodnej staročeskej. Pri zdôvodnení tohto kroku sa operovalo slovami evanjelia o lámaní chleba Kristom pri poslednej večeri, ktoré sa malo v duchu verného nasledovania Písma opäť zaviesť namiesto „krájania“ nekvaseného chleba (resp. jeho vykrajovania do podoby obľátky). Cez otázku spôsobu podania Večere Pána sa formulovala zámienka na odstúpenie od luterstva a prechod ku kalvinizmu, čo bolo zdrojom značného napätia nielen v nových cirkevných zboroch, ale sprostredkovane aj v Uhorsku a tamojších interkonfesionálnych vzťahoch.²⁸

Institorisovi nemohlo byť ľahostajné, ako sa vyvíjala situácia v českých krajinách, o to menej v Uhorsku. Rozhodol sa upokojiť situáciu vydaním teologickej rozpravy o podstate lámania chleba a zblížiť tradíciu českých bratov a luteránov.²⁹ Vo svojom pojednaní upozornil, že lámanie chleba je vecou podružnou a ustanovenia o jeho záväznosti neobsahovala ani jedna z 9 českých konfesií prijatých v rozpätí rokov 1431 – 1575 (ostatne ani augsburská, ani helvétska). Práve poslednú českú konfesiю akceptoval aj cisár Maximilian II. a zjednotili sa na nej českí evanjelici, kalvíni aj Jednota bratská.³⁰ Institoris zároveň upozorňoval na závažný teologický aspekt preberania kalvínskej formy Večere Pána: otázka krájania či lámania chleba je síce vecou kresťanskej slobody, no teologické zdôvodnenie už nemôže byť ľahostajné. V chlebe sa totiž podľa evanjelikov a. v. podáva reálne pravé telo Krista, zatiaľ čo podľa kalvínov je sprítomnené len symbolicky a prostredníctvom Ducha svätého, prípadne premenené (katolíci). Podpísaním prestupu ku kalvinizmu pod zámienkou prijateľnejšej liturgie sa preberá odlišná teologická konštrukcia a zároveň sa zo spasenia vylučuje množstvo veriacich, keďže v Božom pláne sa počíta len s vyvolenými. Je teda evidentné, že Institoris sa usiloval vyvrátiť tvrdenie o historickej spätosti českých bratov a súčasných reformovaných a ponúkal im možnosť zvoliť si takú formu podávania chleba, ktorá im vyhovuje. Apeloval na zotrvanie na zásade, že jedine viera je cestou k spásu a vyzval ich k zjednoteniu na základe Písma. Aj tu však upozornil na to,

že znenie jeho vydania z roku 1579, pripravené českými bratmi, ktorí sami nemali dostatok vhodných vzdelancov, bolo ovplyvnené kalvínskymi prekladateľmi. Napriek tomu dospel k záveru, že Jednota bratská sa vo veciach vierouky pridržala Lutherovho učenia, v otázke liturgie a cirkevnej disciplíny zväčša Kalvína.³¹

Hoci Institorisovo pojednanie bolo napísané populárnym štýlom, nenašlo medzi českou verejnosťou väčší ohlas. V Prahe sa zo sto kusov, ktoré tam boli k dispozícii, predalo sotva dvadsať, na Morave asi desať.³² Vysvetľovanie rozdielov medzi evanjelikmi oboch vyznaní a orientácie Jednoty bratskej sa tam nezriedka označovalo za poburovanie³³ a ani ohlas v Uhorsku nebol jednoznačný. Na jednej strane sa uznávalo, že pre súčasné potreby bolo užitočné, pre budúcnosť však mohlo znamenať brzdu pre akceptovanie „čistejšieho učenia“.³⁴ Rozhodných stúpencov našlo napr. v Pavlovi Šramkovi, Jurajovi Ribayovi a Jánovi Čerňanskom. Práve Čerňanský vyjadril obdiv nad tým, ako zmierlivo sa Institoris o probléme vyjadroval, hoci poznal „úskočnosť reformovaných“.³⁵ Kritickejšieho recenzenta však dielko našlo v skalickom Jánovi Procopiovi, ktorý sa pozastavil nad historickou argumentáciou v prospech spätosti českých bratov s luterstvom a zdôraznil, že ešte v dobe pred Lutherom sa objavili náznaky príbuznosti ich učenia s neskorším kalvinizmom, a tie sa posilnili v dôsledku politického vývoja a situácie exilovej cirkvi po roku 1630. Svoje pojednanie však zrejme s ohľadom na háklivosť témy nezveril tlači a predložil ho Institorisovi len vo forme obsiahleho 8-stranového súkromného listu.³⁶

Ani ďalšie Institorisove edičné počiny nezostali bez povšimnutia verejnosti. Kontroverznou sa stala najmä edícia *Tranoscia* (1787), na revíziu ktorého začal pracovať pravdepodobne na prelome rokov 1784/85.³⁷ O práci na „reforme“ spevníka, ktorý predstavoval pre jednoduchých veriacich často jediné kompendium luterskej vierouky, boli informovaní spočiatku len dvaja najbližší priatelia – Ján Hrdlička a Ondrej Plachý, s ktorým podrobne konzultoval svoj postup.³⁸ Prispôbenie obsahu a formy piesní dobe, ktoré zahŕňalo o. i. aj eliminovanie konfesiónálne vypätých až útočných piesní, bolo totiž podujatím, ktoré sa vzhľadom na predošlé obdobie, keď sa kancionál nesmel istý čas tlačiť v Uhorsku resp. ani dovážať, mohlo zdať priam rúhačským. Časovo sa zhodovalo napr. s rozhodnutím bratislavského konventu a superintendenta Torkosa upustiť od nočných vigílií a spievania perikop pred oltárom, čo hrozilo v prípade zavedenia v slovenských zboroch doslova „škandalom“.³⁹ Preto aj také úpravy, ktoré sa týkali zdanlivo len formálnej stránky *Tranoscia* (rytmické zosúladenie textov a nápevov piesní), sa stretávali s nepochopením a odporom, lebo narušali takmer kanonizovaný úzus. Hoci Institorisov *Tranoscius* bol podľa jeho priateľov zbožným a dôstojným dielom, ktoré osobne odporúčali svojim farníkom, od kúpy odrádzala aj jeho vysoká cena.⁴⁰

Pochvalnejších reakcií, aj keď väčšinou len od svojich spoluveriacich, sa Institorisovi dostalo za vydanie brožúry *Sola salvifica, ad trutinam rationis et revelationis expensa* (január 1791). Hoci ju vydal anonymne, jeho autorstvo nezostalo utajené.⁴¹ V brožúre reagoval na úsilie katolíckej „strany“ na sneme roku 1790

zrušiť všetky ústupky voči nekatolíkom v Uhorsku a vrátiť sa k praxi konfesionálnej intolerancie spred roka 1780.⁴² Historickou argumentáciou (o. i. aj poukazom na cyrilo-metodskú misiu) a cirkevno-právnym výkladom (odkazy na Adama Františka Kollára) zdôvodňoval oprávnenosť presvedčenia, že nielen rímskokatolícka cirkev, ale aj protestantská viera je cestou vedúcou ku spásu. *Sola salvifica* reagovala na snemové diskusie a obracala sa na vzdelané a vznešené publikum, čo však nebránilo napr. manželke Martina Laučeka vysloviť presvedčenie, že by bol užitočný aj jej slovenský preklad, aby bola dostupná širšiemu okruhu čitateľov. Napriek tomu, že ho Ondrej Korček pripravil a sprostredkoval jeho znenie M. Institorisovi, politické pomery už nepriali vydaniu háklivého diela. Ved' aj latinská verzia odštartovala rýchle publikovanie ďalších brožúr vyvracajúcich, resp. obhajujúcich pravovernosť evanjelického náboženstva.⁴³

Evanjelické a. v. spoločenstvo sa totiž dostalo do situácie, keď sa znovu oživovali náboženské kontroverzie a objavovalo sa podozrenie z nelojálnosti voči panovníckemu domu a štátu. V živej pamäti polície boli tajné rokovania predstaviteľov uhorskej opozície s pruským a weimarským dvorom z rokov 1788-1790⁴⁴ a evanjelici aj začiatkom 90. rokov v hláseniach tajných agentov vystupovali ako silne opozične naladená vrstva, ktorá sa živo zaujíma o dianie vo Francúzsku, „jakobinizuje“ a môže mať podiel na príprave protištátneho prisahania.⁴⁵ Ak dokonca vo Vacove u Antona Marmarossa vyšla s povolením cenzúry brožúra, v ktorej sa poprava francúzskeho kráľa neoznačovala za dielo jakobínov, ale evanjelikov, a títo sa pobúrení chystali údajne na svoju obranu zainteresovať spoluveriacich v celej Európe, situácia bola rozhodne vážna a pre evanjelikov aj nebezpečná.⁴⁶ Potrebovali verejne dokázať, a už nielen v rámci monarchie, že evanjelická viera nie je a priori „odbojnická“, nemá v samých základoch vpísaný princíp vierolomnosti a lojálny vzťah k štátu vyplýva z jej teologickej koncepcie a štruktúry cirkvi, na čele ktorej stojí formálne práve panovník. Obranu nebolo možné v dôsledku vývoja po roku 1794 v Uhorsku publikovať a jedinou cestou bolo jej vydanie v zahraničí. Vzhľadom na kontakty v Nemecku a kvázi verejne prezentované názory v diele *Sola salvifica* táto úloha pripadla M. Institorisovi, ktorý v Jene roku 1796 nechal anonymne vydať rozsiahle pojednanie *Vindiciae D. Lutheri hostilis in principes animi civiliumque seditionum accusati*.⁴⁷ Koncipovanie diela mu zrejme netrvalo dlho, lebo už začiatkom 80. rokov mal pripravený 40-stranový konspekt práce, vyvracajúcej opodstatnenosť katolíckeho chápania inštitútu pápežstva a námietky voči Lutherovi.⁴⁸

Pre „domáce publikum“ bolo určené vydanie Institorisovej kázne *Strom bez kořene a čepice bez hlavy...* (1793), ktorá zrejme ako prvá verejne reagovala na Francúzsku revolúciu a krvavé zúčtovanie s francúzskym kráľom. Vďaka nej – a bez zohľadnenia uvedených politických okolností – sa Institorisovi zvyklo pripisovať spiatočnicke myslenie a obrana „starého“ (feudálneho) poriadku.⁴⁹ Nemožno pochybovať o tom, že evanjelický duchovný na exponovanom pôsobisku a s prirodzene konzervatívnym zmysľaním vyjadril svoje presvedčenie o potrebe stability spoločenského poriadku a neprípustnosti takých excesov,

ktoré revolúcia so sebou prinášala. O tom, že k nim nebolo ďaleko ani v samotnej Bratislave, svedčilo napr. verejné vyhrážanie sa miestneho „sanskulota“ evanjelika Balogha (povolaním krajčira) kráľovskému komisárovi mesta Klobusitzkému zničením radnice.³⁰ Treba však mať na zreteli aj vypäté vojnové obdobie, keď sa monarchia ocitla v priamom ohrození a pochopiteľnou reakciou na daný stav bol vystupňovaný patriotizmus. Institorisova práca však plnila svoj účel – verejne prezentovať mienku evanjelikov a. v. o revolúcii vo Francúzsku: pomerne dobre sa predávala (len Michal Semian predal v Pezinku do mája 10, Ján Zubek v Trenčíne 12 kusov), Michal Gregusch pripravil jej maďarský preklad, no podstatné bolo, že získala uznanie aj medzi katolíkmi.⁵¹ Na podobnú „spoločenskú objednávku“ reagovala aj neskoršia Institorisova práca *Zlomená pýcha...*, oslavujúca prvé významnejšie víťazstvo rakúskych vojsk nad Napoleonom, pričom úspech jej zabezpečovala aj vhodná propagácia zo strany Institorisových priateľov.⁵²

Nielen politické udalosti podnecovali Institorisa k tomu, aby sa chopil pera a verejne vyslovil svoj názor na aktuálne problémy. Príležitosť mu ponúkal aj stav bratislavskej školy a jej študentov, na ktorých sa najmä od prelomu 80. a 90. rokov zniesla spfška sťažností pre ich „uvolnenú morálku“ a rôzne výčiny. Podobné problémy súčasníci nevideli len medzi evanjelickými gymnazistami, ale boli obvyklé napr. aj medzi študentmi Kráľovskej akadémie.⁵³ Neviazané správanie študentov bolo podľa všeobecne panujúcej mienky dôsledkom všeobecného úpadku morálky v jozefínskom období, keď sa študentom povolila návšteva divadiel, v meste vznikli čítárne, ponúkajúce súčasnú literatúru a zahraničné časopisy, zo škôl sa vytratil exhortácie – dohľad a napomínania študentov zo strany duchovných a zrušila sa povinná návšteva kostola. Hoci v rámci evanjelického gymnázia platili interné disciplinárne predpisy, ani tu sa nedalo vyhnúť vplyvu okolia a odolať pokušeniu rôznych možností.⁵⁴ Väčšie mestá ich poskytovali v hojnej miere, čo viedlo napokon k úvahám o presídlení rôznych škôl (o. i. aj univerzity) do menších lokalít.

Liek na nápravu neduhov sa hľadal v prvom rade v sprísnení disciplinárnych predpisov, ktoré sa napokon uplatnili v podobe výnosu KMR o zákaze návštevy divadiel, krčiem, balov a zábav, kartových hier či „podnikov“ na Podhradí. Nariadenie sa aplikovalo aj na evanjelickom gymnázium, doplnené o zákaz návštevy verejných parkov.⁵⁵ Institoris na spomínané negatívne javy reagoval vydaním ďalšej knihy *Impunitas vagae Veneris...* (1798), ktorá analyzovala príčiny a dôsledky skazy mravov, varovala pred nebezpečenstvom prostitúcie a neviazaným pohlavným životom, a zároveň bola (pravdepodobne prvým na Slovensku publikovaným) systematickým výkladom vzťahov medzi pohlaviami a návodom na kresťanský postoj k otázkam sexuality. Aj ona sa dočkala zasluženej pozornosti, bezpochyby aj pre svoj „pikantný“ námet. Konkrétny účinok mala napr. v Trenčíne, kde sa mestský magistrát postaral o jej šírenie, pričom súčasne zvažoval zriadenie verejného domu...⁵⁶

Efektívnejší prostriedok prevencie voči klesajúcej morálke študentov sa hľadal v dôslednejšej mravnej výchove priamo v škole a reforme vyučovania. Institoris

našiel ešte v priebehu 80. rokov v konvente pochopenie pre rozšírenie spektra vyučovacích predmetov na teologickom kurze o aktuálne kurzy morálnej teológie a homiletiky, ktoré aj sám prednášal. Jeho počín sa považoval za významný prínos ku skvalitneniu teologickej prípravy a inšpiroval vyššie spomínaného Jána Ambrózyho k vypracovaniu ďalšieho projektu na zlepšenie vyučovania teológie v evanjelických školách všeobecne (1793). Ambrózy položil hlavný dôraz na asketickú morálnu a praktickú teológiu, ktorú sa napriek Institorisovej podpore v Bratislave predtým nepodarilo zaviesť.⁵⁷ Uvedený fakt naznačuje, že hoci Institoris požíval značnú autoritu, v rámci osvietenstvu nakloneného konventu sa nedokázal presadiť. Dôkazom odlišnej orientácie bratislavského konventu bolo aj schválenie návrhu Jána Jakuba Wenera, v tom čase subrektora gymnázia a čerstvého absolventa univerzity v Lipsku, na používanie učebnice nemeckého autora Dietricha *Anweisung zur Glückseligkeit nach der Lehre Jesu*, ktorej zavedenie roku 1783 vzbudilo podozrenie medzi duchovnými z Liptovskej stolice.⁵⁸ Knihu, ktorej sa pripisovalo hlásanie „sociniánskych“ myšlienok, vychádzajúcich o. i. zo zásady, že náboženstvo spočíva v láske k Bohu, však obraňovali také autority konventu, ako boli Karol Gottlieb Windisch a Jozef Stettner. Upozornili na to, že učebnica sa používa aj v Šoprone, Levoči a Modre, ba odporúčal ju aj sám superintendent Torkos.⁵⁹ Kladné stanovisko voči knihe však Institoris nezdieľal a neskôr sa – neúspešne – zasadzoval za jej odstránenie z vyučovania. Nikde vraj nehovorí jasným jazykom augsburskej konfesie, nezmieňuje sa o dedičnom hriechu a prítomnosti a spoločensťve pravého tela a krvi Krista vo Večeri Pána.⁶⁰ Kontroverzne vyznel aj jeho ďalší pokus – posilniť autoritu profesorov pred študentmi a vo verejnosti prostredníctvom ich stáleho zastúpenia v konvente, ktorý však bol ochotný súhlasiť s ich prítomnosťou len na tých zasadaniach, ktoré sa mali týkať školských otázok.⁶¹

Striktný postoj Michala Institorisa voči novátorstvám v cirkvi bol v období prudkých spoločenských zmien a otrasov vystavený tvrdej skúške. Po vyššie spomínaných Delukovi a Strakovi sa v cirkvi začali množiť prípady tých, čo po návrate zo štúdií hlásali myšlienky vzdialené predstavám stúpencov uzatvorenia sveta teológie novým myšlienkam. Ešte ďalej ako osvietencky naladení profesori teológie staršej generácie išiel Immanuel Kant, pred vplyvom ktorého sa neuchránili ani poslucháči teológie z 90. rokov. Nielen radikálne dôsledky na utváranie svetonázoru z pozície slobodného individua, ale aj fakt, že Kantova filozofia bola s nadšením prijímaná napr. vo Francúzsku, viedli napokon k oficiálnemu zákazu jej šírenia prostredníctvom prednášok v školách v Uhorsku.⁶² Napriek tomu Kantov vplyv v Uhorsku pretrvával, čo Institoris bezpochyby ťažko znášal.⁶³ Proti rozmáhajúcemu sa „naturalizmu“, pod ktorým sa rozumelo predovšetkým zvyrazňovanie schopností individua a popieranie výlučnej autority Biblie a symbolických kníh, sa Institoris pokúšal postaviť hrádzu v podobe intenzívnej pastoračnej činnosti. Napriek niekoľkým očakávaniam a podnetom zo strany priateľov však svoje kázne – až na uvedené príležitostné vydania – nedal vytlačiť v podobe väčšej kolekcie, hoci sa ich dodnes zachovalo niekoľko

stoviek v slovenčine aj maďarčine. Len v ojedinelých prípadoch sa v odpisoch dostali do rúk iných čitateľov.⁶⁴

Ako výkonný kňaz si Institoris bol vedomý deficitov v oblasti literatúry pomáhajúcej pri praktickom výkone náboženstva. Ako prvý ponúkol špecializovanú modlitebnú knižku pre vojakov, ktorí dovtedy stáli viac-menej na okraji pastoračnej činnosti. Väčšiu pozornosť však venoval vydávaniu osvedčenej literatúry, určenej na povzbudenie rozjímania a duchovné cvičenia. Iniciatívneho priaznivca týchto zámerov našiel opäť v Jánovi Ambrózym, ktorý už roku 1769 uvažoval o sprístupnení diela Tomáša Kempenského *De imitatione Christi* alebo Landspergerovej *Carthusia Monachi*, a neskôr žiadal od Institorisa sprostredkovanie vydania svojho prekladu úvah a modlitieb od Michaela Lilienthala u bratislavského tlačiara Františka Augustína Patzku. Aktívna Institorisova účasť je jednoznačne doložená pri slovenskom vydaní súboru prác nemeckého teológa Arndta *Wzdelawatedlná kázaní* (1776), *O pravom kresťanstve a Záhradka rajská* (1777). Voľba tohto autora, ktorý bol v Nemecku už neaktuálny, nebola náhodná: patril ku klasikom raného nemeckého pietizmu⁶⁵ a jeho popularizáciou sa mala postaviť hrádza prenikaniu vplyvu osvietenскеj teológie medzi slovenské duchovenstvo a veriacich. Naznačujú to Institorisove úvody k uvedeným prácam, v ktorých zdôrazňuje jednak význam modlitby a mystického prežitku pri komunikácii s Bohom, jednak supremáciu náboženskej etiky nad „filozofickou“. Je to priama narážka nielen na dobovú filozofiu, ale aj teológiu, zdôrazňujúcu predovšetkým mravné poslanie náboženstva na úkor mystéria, kontaktu so živým Bohom.

Významným edičným počinom v oblasti popularizácie rozjímačej literatúry bola aj Institorisova pomoc Baltázarovi Pongráczovi pri preklade a vydaní *Pobožných Přemyslowání na každý deň celého Roku* (1783), ku ktorej napísal obsiahly úvod. Dielo Amadea Kreuzberga, vlastným menom Filipa Baltazára Sinolda von Schütz (1657-1742), tiež nebolo zvolené náhodou: bolo to populárne pretlmočenie Písma, pričom výťahy sa vzťahovali na jednotlivé dni v roku a k nim boli pripojené obsiahle vysvetlenia, komentáre a podnety na rozjímanie. Institoris vyzdvihoval Kreuzbergovu/Pongráczovu prácu za priblíženie biblického textu laikom, upozorňujúc, že priamy kontakt s Božím slovom môže zabrániť rôznym „škodlivým zmätkom v kresťanskej cirkvi“. Institoris neodmietol myšlienku, že text Písma sprostredkuje pravdy nepochopiteľné ľudským rozumom, no zároveň pripomínal, že nielen kňazi, ale aj laici majú právo slobodne o nich uvažovať a skúmať ich. Odmietol tak mystickú teológiu (nie mystiku ako takú!), ktorá by bola len doménou kňazov alebo vyvolených a zakladala ich spoločenskú výlučnosť. V čo najväčšom okruhu čitateľov, vrátane žien, videl zároveň prostriedok mravného povznesenia „sweho národu“, ktorému chýbali fundovane a zároveň dostupnou formou napísané knihy. Poukaz na význam žien u Institorisa nebol v prípade Kreuzberga ojedinelý: už v prípade Arndtových *Kázaní* to tiež bola žena, manželka Jána Raksányiho, ktorá preklad iniciovala a ktorej bolo napokon vydanie venované.

Institorisovi na druhej strane nechýbal ani zmysel pre „osvietenie praktického

rozumu“ jednoduchého človeka. Bol si vedomý užitočnosti aspoň minimálnych poznatkov z prírodných vied, pomocou ktorých sa človek môže oslobodiť od povier a lepšie pochopiť a precítiť dielo stvorenia. Sám sa amatérsky zaoberal v tom čase módnou meteorológiou (podobne ako jeho súčasník a spoluobčan v Bratislave J. I. Felbiger) a vlastnil zbierku minerálov, ktoré mu posielal najmä D. Crudi.⁶⁶ Ochotne sa teda ujal vydania náučnej knihy Pavla Michalka o fungovaní prírody a škodlivosti povier (*Rozmlouvánj učitele s několik sedláckmi o Škodlivosti powery*, 1802). Po ohlasoch čitateľov mohol s uspokojením konštatovať, že napriek „ľudovosti“ našla záujemcov aj medzi šľachtou, ktorá bez ohľadu na svoje vzdelanie nebola uchránená od povier.⁶⁷ Úspech knihy a zároveň mienka niektorých čitateľov o nie vždy adekvátnom jazyku výkladu viedli Michalka a Institoris k úvahe o druhom (pravdepodobne opravenom) vydaní: vzhľadom na Institorisovu chorobu a následnú smrť sa však tento plán nedočkal realizácie.⁶⁸ Bolo to posledné, ale nie jediné stroskotanie edičného zámeru M. Institoris. Podobný osud stihol aj rozsiahle dielo Pavla Šramka *Noweho Zákona Slowensko Řecký Slowář*, ktorý bol kompletne pripravený na vydanie roku 1799, no pravdepodobne nenašiel vhodného cenzora, ktorý by ho odporučil do tlače, prípadne tlačiara, ktorý by na seba vzal náklady spojené s vydaním finančne iste náročného diela.⁶⁹

Nemálo problémov si Institoris „užil“ aj vďaka sprievodným povinnostiam spojeným so šírením kníh. Rozsiahla sieť kontaktov mu umožňovala získavanie literatúry pre seba a svojich priateľov, i keď najmä pred rokom 1780 cenzúra predstavovala pre dovozcov a distributérov kníh často neprekonateľnú prekážku.⁷⁰ Ani Institorisove všestranné kontakty však nepomohli napr. roku 1769 vrátiť knihy, ktoré pri návrate z Nemecka rok predtým zhabali Martinovi Klanicovi.⁷¹ Ak pri rozposielaní kníh využil služby nezodpovedného „doručovateľa“, mohlo sa stať, že zásielku adresát vôbec nedostal do rúk.⁷² Pri dielach, ktorým pomáhal na svet (Arndt, Kreutzberg, rôzne drobné tlače), mal na starosti aj získavanie predplatiteľov, distribúciu alebo vydavateľovi zabezpečoval ozdobné viazanie a pod.⁷³ Formou jeho odmeny bývalo venovanie časti nákladu, ktorý mohol vo vlastnej réžii odpredať,⁷⁴ pričom však výnos nemusel zodpovedať predstavám: stalo sa to práve pri Kreutzbergovi, ktorému nepomohla ani propagácia priamo z kancelára.

Angažovanie sa v (najmä edičnom) podnikaní svojich priateľov, sprostredkovanie rôznych finančných transakcií, ubytovanie študentov vo vlastnej domácnosti, saturovanie časti výdavkov na domácnosť z výnosov hospodárstva rodičov v Bystricike, pozornosti od vďačných priateľov či bývalých študentov a bezpochyby aj skromný život starého mládenca prispeli popri pravidelnom plate k tomu, že z Institoris sa na sklonku života stal bohatý muž.⁷⁵ Keďže Institoris bol bezdetný a bez bližších príbuzných,⁷⁶ musel sa zaoberať myšlienkou využitia svojho majetku najmä v prospech verejnosti. Spísanie testamentu r. 1800 preto nebolo len súkromnou, ale doslova medializovanou záležitosťou. Len čo sa však rozšírila zvesť o budúcom rozdelení majetku, ozvali sa Institorisovi vzdialení príbuzní v nádeji, že sa podarí zahrnúť ich ešte do testamentu.⁷⁷ Jeho najbližších

však okrem rodičov, pokiaľ boli nažive, tvoril okruh niekoľkých dôverných priateľov. V prípade, že bývali v Bratislave (barón Ján Jesenák, Daniel Lehocký), je ťažko dnes rekonštruovať bez priamych písomných dokladov mieru ich vzájomných stykov. Jednoduchšie to je v prípade vzdialenejších priateľov, ku ktorým patrili predovšetkým Daniel Crudi a Jozef Bencúr. Od oboch sa zachovala bohatá korešpondencia z čias, keď Crudi pôsobil ako farár v Banskej Bystrici (do r. 1783) a Jozef Bencúr po druhýkrát v Kežmarku (1771 – 76). S Crudim si vymieňali názory na dianie v cirkvi a školstve najmä v súvislosti so zavádzaním školských reforiem koncom 70. rokov. Bol to pravdepodobne Institoris, ktorý rozptýlil vážne Crudiho obavy z prijatia funkcie druhého farára nemeckého zboru v Bratislave, do ktorej ho nominovali roku 1782. Crudi sa neraz obracal na Institorisa aj v rodinných záležitostiach, napr. vo veci štúdia a výchovy svojho chovanca, siroty Michala Zsolnaya. Institoris, starý mládenec, ktorý dokonca Jánovi Karlovskému vyčítal jeho ženbu, mu mal však radiť aj v takej delikátnej veci, ako bol výber budúcej nevesty!⁷⁸ Iba Crudi a niekoľkí ďalší starí priatelia (Ján Sexty, Daniel Benkóty a Samuel Prievidzky) si dovolili pred Institorisom chváliť prednosť manželského stavu, nabádať ho oženit' sa a dokonca o tejto veci aj vtipkovať.⁷⁹ Zdá sa, že napriek tvrdošijnému odporu voči vlastnému manželstvu Institoris získal povest' sprostredkovateľa „dobrých partií“, lebo s takouto žiadosťou sa na neho obrátili aj Ján Procopius zo Skalice a neskôr viedenský dvorský úradník Mikuláš Raszlaviczy.⁸⁰

Výnimočné kvality nadobudlo aj priateľstvo s Jozefom Bencúrom, rektorom školy v Kežmarku a Bratislave. Okrem rodinného spriaznenia (po Institorisovi bol pomenovaný jeden zo synov J. Bencúra, čo naznačuje kmotrovský zväzok)⁸¹, išlo o úzky vzťah dvoch kolegov, ktorých spájal záujem o školu a smerovanie evanjelickej cirkvi. Pre Bencúra bol v čase jeho kežmarského „exilu“ aj sprostredkovateľom kontaktov s politickou špičkou v Bratislave, a to nielen z radoch evanjelických „politikov“, ale aj predstaviteľov štátnej moci (gróf František Balassa). Zo vzájomnej korešpondencie s Bencúrom vyplýva aj úzke prepojenie Institorisa s Wolfgangom Kempelenom a tajomníkom arcikniežaťa Alberta Sasko-Téšínskeho, Fuesselom.

Uvedené aktivity naznačujú, že Institoris mal napriek svojim vyhraneným a dobe nie vždy zodpovedajúcim teologickým názorom vplyv na „politické“ dianie v evanjelickej cirkvi, ale aj v kruhoch, ktoré mohli ovplyvniť jej vývoj. V dôsledku preskupovania pomeru síl medzi svetskými a duchovnými predstaviteľmi cirkvi ho však postupne strácal. Jasne sa to ukázalo v priebehu peštianskej synody, ktorá uzavrela osem desaťročí trvajúcú etapu vývoja cirkvi bez možnosti riešiť jej problémy spoločným rokovaním svetských a cirkevných delegátov z celého Uhorska. Zvolanie synody spadalo do búrlivého obdobia zasadania uhorského snemu v Bratislave v rokoch 1790 -1791, ktorý sa po dlhom čase znovu mohol zaoberať náboženskými otázkami. Už ich samotné nastolenie však vyvolalo vlnu nesúhlasu u časti katolíckych delegátov a rokovanie o nich hrozilo zvrátením pomerov pred rok 1780, teda do obdobia neexistencie Tolerančného patentu. Keď sa napokon na sneme podarilo presadiť pre protes-

tantov ešte priaznivejšie znenie zákona o výkone ich náboženstva, než poskytoval Tolerančný patent, otvorila sa cesta pre konanie synody.⁸² Rokovanie a výsledky snemu významne posilnili pozície vplyvných svetských predstaviteľov cirkvi, ktorí si mohli pripísať rozhodujúce zásluhy na obrane jej práv. Institoris bol o diskusiách na peštianskych zasadaniach snemu bezpochyby dobre informovaný,⁸³ zasadania v Bratislave už sledoval z bezprostrednej blízkosti.

Pôsobenie Institorisova na synode, otvorenej 14. septembra 1791, odráža mieru rozporov, ktoré sa nahromadili v cirkvi, desaťročia fungujúcej v podmienkach znemožňujúcich jej prirodzený rozvoj. Zatiaľ čo napr. v Nemecku vývoj už prv dospel do zriadenia konzistórií, v ktorých sa upravil pomer a sféra pôsobnosti jednotlivých ich členov, v Uhorsku k ustanoveniu takéhoto orgánu neprišlo, aj keď sa ho Jozef II. usiloval implantovať do štruktúry cirkvi.⁸⁴ Postupné presadzovanie sa vplyvu svetských členov cirkvi, z ktorých mnohí boli v danom období nielen stúpecami osvietenstva, ale aj slobodomurárstva a liberálneho vzťahu k plneniu náboženských povinností,⁸⁵ sprevádzali obavy duchovných zo straty vplyvu na spoluveriacich. Mienku laikov, stúpecov osvietenstva jasne deklarovalo anonymne publikované pojednanie evanjelického autora, adresované protestantom v Uhorsku a vydané roku 1791. V ňom sa upozorňovalo na to, že protestantskí kňazi nie sú imúnni voči pokušeniu uplatňovať svoju supremáciu a intoleranciu, ak už nie voči členom iných cirkví, aspoň voči „nonkonformistom“ vo vlastných radoch.⁸⁶ Jediným prostriedkom obrany je odstránenie vplyvu duchovenstva na chod „svetských vecí“, pričom sa zvlášť upozorňovalo na „neblahé dôsledky“ vplyvu duchovných na úroveň školstva v Uhorsku, ktorý má za následok deformáciu vedomia celej mladej generácie.

Proti podobne vyhraneným predstaviteľom „antihierarchického“ krídla účastníkov synody, akými boli o. i. Gabriel Prónay, Martin Schwandtner a Tomáš Tihanyi, stála mienka duchovných, reprezentovaných počas kritického bodu rokovania o práve kňazov spravovať cirkev práve Institorisom. Snažil sa aspoň čiastočne zachrániť ich pozície, keď sa dovoľával príkladu apoštolskej cirkvi, ktorej riadenie nebolo v rukách poslucháčov, ale zvestovateľov evanjelia. S ohľadom na súčasný vývoj považoval za vhodné dosiahnuť paritu.⁸⁷ Na synode ventilované prejavy názorovej nejednotnosti, aj keď boli nevyhnutným krokom pri vyjasňovaní princípov fungovania cirkvi, mali však kontroverzné následky. Katolícka hierarchia nielenže znovu útočila na oprávnenosť jestvovania protestantských cirkví, ale začala spochybňovať aj požiadavku zrovnoprávnenia evanjelických duchovných v ich úrade s katolíckymi (týkalo sa najmä superintendentov). Využívala argument, podľa ktorého latinské označenie pre evanjelických duchovných – *inferiores Servitii homines* – údajne jasne implikuje ich služobné a závislé postavenie, a teda neguje ich nároky na akceptovanie zo strany štátu.⁸⁸ Je ťažké odhadnúť, do akej miery spory týkajúce sa kyriarchie/hierarchie podnietili takéto vyjadrenia, no rozhodne sťažovali pozície evanjelickej cirkvi a. v. už v čase, keď mal panovník potvrdiť závery synody. Keď sa po smrti Leopolda II. začalo podmieňovať ich prijatie až korunováciou nového panovníka, bola to len prvá komplikácia na dlhej ceste k zrovnoprávneniu cirkví v Uhorsku.⁸⁹

Radikalizácia spoločenskej situácie totiž uvrhla evanjelikov opäť do postavenia stále nespokojnej a podozrivanej komunity, ktorú navyše zmietajú vnútorné rozpory.

Institoris prostredníctvom svojich edičných aktivít, ktorými bránil evanjelické cirkvi pred obvinením z protištátneho a revolučného agitovania, zasiahol do vnútrocirkevných diskusií, no v tom čase už začal byť akútny iný problém. Už na synode sa jasne ukazoval trend úzkej spolupráce s reformovanými a nastolila sa myšlienka únie oboch konfesíí. Politicky motivované prepojenie nebolo tým, čo by po skúsenostiach so vzájomnou spoluprácou v Čechách a na Morave bol Institoris ochotný akceptovať. Navyše smerovanie k únii nieslo so sebou úvahy spochybňujúce autoritu základu vierouky – symbolických kníh, s ktorými museli kňazi pri svojej ordinácii vyjadriť súhlas. Z nich sa mali v záujme dosiahnutia únie vypustiť vyjadrenia namierené proti kalvínom (ale aj katolíkom), ktoré vo svojej dobe tvorili súčasť konfesionálneho vyhranenia sa luterstva voči iným denomináciám. To, čo slúžilo na disciplinizáciu duchovenstva v období konfesionalizácie cirkvi a spoločnosti, sa v „osvietenejších a radostnejších časoch“ považovalo za dobovo a politicky podmienenú formuláciu.⁹⁰ Centrom „antisymbolistov“ bola údajne práve Bratislava, čo Institorisa, počítaného medzi popredných „ortodoxistov“, tlačilo do izolácie. Jeho prijatá korešpondencia z 90. rokov je odrazom pochybností a obáv zo straty identity cirkvi, ktoré si vymieňal so svojimi priateľmi. Nebezpečenstvo videli zhodne v spochybňovaní platnosti symbolických kníh, hlavnej opory na udržanie čistej luterskej doktríny.

Institoris sa svojimi mnohostrannými aktivitami, spoluvytváraním a ovplyvňovaním (vnútro)cirkevnej politiky, šírkou a významom osobných kontaktov, ale aj nadobudnutým majetkom výrazne odlišuje od predstavy, aká sa vytvorila o evanjelických duchovných, najmä slovenských.⁹¹ Jeho práca presahovala rámec etnika, z ktorého vyšiel, pričom sa však výrazne angažoval aj v jeho prospech. Táto aktivita niesla všetky črty dobového osvietenského vzdelaneckého záujmu: miera a formy osvietenia tých, v prospech ktorých pracuje, sú určované vzdelancom, ktorý sám artikuluje potreby „národa“. Institoris sa nezdráhal hovoriť o „našom slovanskom národe“ a požiadavke jeho kultivácie, hoci na mysli mal jednoznačne slovenskú evanjelickú populáciu, do ktorej po vzniku evanjelických komunít v Čechách a na Morave zahrnul aj ich príslušníkov. Podporoval morálne aj finančne tých, ktorí sa aktívne zapojili do procesu slovenského národného hnutia. So svojimi najbližšími priateľmi pravdepodobne zdieľal vedomie „etnického Slováka“, napriek tomu odmietal v rámci cirkvi zvýhodňovanie osôb len na základe etnickej príslušnosti a takýto postup označoval za prejav nacionalizmu, ktorý treba eliminovať aj silou.⁹² Zároveň ako poslanie bral službu maďarskej evanjelickej a. v. komunite, aj keď aktívnu prácu mimo zboru (napr. pri tvorbe agendy) prenechával iným. Nemožno pochybovať ani o jeho uhorskom patriotizme, posilnenom pocitom vďačnosti Jozefovi II. a Leopoldovi II. za zmeny, ktoré dokázali presadiť v cirkevnej politike. Prekrývalo sa, a pritom si neprotirečilo u neho viacero vrstiev vedomia príslušnosti k rôzne štruktúrovaným komunitám, čo bolo typickým znakom osvietenskej doby.

Vcelku však možno konštatovať, že v štruktúre Institorisových osobnostných prejavov etnická identita nemala dominantné postavenie, čo sprostredkovane odráža aj jeho bohatá korešpondencia: s kolegami a priateľmi na svojej sociálnej úrovni ju viedol dôsledne v latinskom jazyku, a ak niektorý z nich prejavil ochotu písať najmä v slovenčine (biblickej češtine), najprv Institorisovi obsiahlo zdôvodnil svoje rozhodnutie.⁹³ Nemčine, maďarčine a slovenčine/češtine je všeobecne vyhradený okruh pisateľov pochádzajúcich z jazykovo relevantného zahraničia (napr. profesori nemeckých univerzít, domáci predstavitelia nových zborov z Čiech a Moravy), ľudí z viedenského prostredia, blízkeho príbuzenstva (napr. otec, kníhtlačiar Gabriel Institoris), predstaviteľov reformovaných, ľudí bez dôkladnejšieho vzdelania (a vyššieho sociálneho statusu) a žien. Jazyková prezentácia (nie jazyk samotný!) nebola u Institorisa znakom, symbolom a kritériom etnickej, ale skôr stavovskej príslušnosti. Institoris sa však bezpochyby zaujímal o dianie na poli kultivácie jazyka, aj keď ho prípadná aktivita neoslovila v pozitívnom zmysle. Doložený je jeho styk s predstaviteľmi okruhu Antona Bernoláka, ktorí využívali jeho bohatú knižnicu.⁹⁴ Sám prispel k pestovaniu češtiny v jej tradičnej, na Slovensku používanej podobe, a to nielen publikovaním niektorých vlastných prác, ale aj teoretickým zdôvodnením opodstatnenosti jej používania. Stal sa zároveň iniciátorom a fundátorom neskoršej katedry česko-slovanského jazyka na bratislavskom lýceu.

Všetky uvedené fakty sú len naznačením toho, akou mnohovrstevnou osobnosťou bol človek stojaci päťdesiat rokov na čele nemalej skupiny ľudí, žijúcich v dobe významných spoločenských zvrátov. Nie je možné pochopiť ho len na základe analýzy jeho diel, ako súčasť „literárnej“ histórie bez poznania okolností, ktoré podmieňovali ich vznik, motiváciu, formulácie či obsah. Nie diela samotné, ale ich kontext robia z Institorisa zaujímavú a zdá sa, že nedocenenú a nespravodlivo posudzovanú postavu slovenských dejín.

Poznámky

- 1 O Institorisovi dosiaľ nevyšla podrobnejšia moderná biografická. Zo starších pozri *Pohrební kázání na památku [...] M. Institoris Mossóczy, kazatele etc.* Posonii 1803, životopis tamže, 31 – 34. KÖLESY, Carl Vinzenz: *Ungarischer Plutarch oder Nachrichten von den Leben merkwürdiger Personen des Königreich Ungarn.* 4. zv., Pesth 1815, 177 – 197. SCHMIDT, C. E – MARKUSOVSKÝ, Samuel – EBNER, Gustav – FREUßMUTH, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A B. zu Pozsony-Preßburg II.* Pozsony 1906, 94 – 96. K rôznym aspektom jeho činnosti pozri napr. SCHRÖDL, Joseph: *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A B. zu Pozsony-Preßburg I.* Pozsony 1906, 378 – 380. ĎUROVIČ, Ján P.: *Evanjelická literatúra do tolerancie.* Martin 1940, 239 – 245. ADAMIŠ, Július: *Michal Institoris Mossóczy a českomoravskí evanjelici.* Bratislava 1933 (Naše iskry X.) – odtlačok štúdie. *Rodokmeň institorisovského rodu prináša ADAMIŠ, Július: Rod Institorisovcov. Veda a viera. Časopis venovaný vedeckým záujmom evanjelikov na Slovensku IV, 1933, 132*

- 134,177 –182. BRTÁŇ, Rudo: Bohuslav Tablic (1769 -1832). Život a dielo. Bratislava 1974, 22 – 25. Z dobových lexikónov ho zaznamenal napr. HORÁNYI, Alexius: Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pars II. Viennae 1776, 29. V slovenskej literatúre prevládlo akcentovanie jeho prác namierených proti ideám Francúzskej revolúcie: Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I. Bratislava 1987, 249 – 251. Kontroverzne vykreslil Institorisa aj HURBAN, Jozef Miloslav: Slovensko a jeho život literárny. In: Jozef Miloslav Hurban. Dielo II. (ed. Viera Bosáková). Bratislava 1983,105 – 107.
- 2 Zo znenia 9. bodu *Resolutio Carolina* vyplývalo, že neopakovanie dekretámej prísahy so zmienkou o všetkých svätých a Panne Márii sa *adhuc*, resp. „*gessté na tento čas*“ akceptuje. EOL, AGE, I. a. 12/11, č. 83. Prvé oslobodenie od dekretálnej prísahy umožnil Leopold I. 21. 1. 1700 v súvislosti so sporom o vlastníctvo istého mlyna. Dokument v Ungarische Bibliothek in Halle, t. č. v Finno-Ugrisches Institut, Humboldt Universität Berlin, fasc. 35, fol. 146 -147.
  - 3 Obširné hlásenie o prípade posielali 7.5.1743 do Berlína vyslanci pruského dvora von Podewils a Graeve. GStA PK Berlin, Rep. 11,1. Auswärtige Angelegenheiten-Ungarn, No. 278, fasc. 25. Korešpondenti z Uhorska naliehali na diplomatickú intervenciu vo svoj prospech.
  - 4 Tento krok, uskutočnený v súvislosti s voľbou superintendenta r. 1735 -1736, narazil spočiatku na odpor v bratislavskom konvente, ktorý zdôrazňoval *Privilegia seu potius Nationis Germanicae vero LL. RR. Cittum. praerogativas*. Proti ustanoveniu sídla dištriktu v Bratislave sa vyslovil o. i. aj Matej Bel. „Nacionalizmus“ bratislavských nemeckých evanjelikov a. v. vyplýval skôr z vedomia ich zásluh o „vec evanjelikov“, než z etnickej nadradenosti. K tomu pozri mienuku Christiana Calisia v nedatovanom liste Zmeškalovi, resp. mienuku trenčianskeho konventu. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. 1, fol. 102 -105,117 – 118.
  - 5 KÖLESY, Ungarischer Plutarch, 178 -179.
  - 6 Všeobecne platil zákaz udržiavať školy presahujúce gramatický stupeň, vydaný KMR 12. 2. 1756. Vyššie štúdiá boli povolené len ako výnimka, *milost' kráľa* a *adhuc* priamo panovníčkou. K tomu BORBIS, Johannes: Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Nördlingen 1861,108. Pre bratislavské gymnázium bolo vydané takéto špeciálne povolenie už 16.12.1733. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. IV, fol. 22.
  - 7 Pozri spis J. Ambrosyho *Religiosae Considerationes et Desideria de Corrupto Statu Ecclesiarum et Scholarum Evang.* z r. 1762. EOL, AGE, I. a. 16,5.
  - 8 Tamže, § 3. Ako príklad upadnutej školy uviedol gymnázium v Gemeri.
  - 9 Tamže.
  - 10 V tejto otázke by bolo užitočné podrobiť skúmaniu niekoľko sto rukopisné zachované kázni, ktoré sú uložené v KELB.
  - 11 Dávid Perlaki sa mu 22. 8. 1778 doslova ospravedlňoval za uprednostnenie Göttingenu pred Lipskom: „Netrestajte ma, ctený pane, za to, že som prešiel do Göttingenu. Lebo ak sa aj Lipčania chvália ctenými Ernestim, Datem, Hoernerom a inými, majú v Göttingene vskutku vo vysoko ctených Walchovi, Lessovi (?) a Mille- rovi dostatočne známych teológov". (*Neaue poenitet me, Vir Venerande, Göttingam per-*

venísse, si namque Lipsienses Viro Summe Venerando Ernesti, Date, Hoerner, et alii, aliis gloriantur, habet revera et Göttinga in Viris Sumae Venerandis Walch, Less, Miller imprimis Theologos satis propoloros. Podobne aj Ján Podhradský a Ján Borott za uprednostnenie Halle v liste z 20. a 21.10.1781. KELB, rkp. fasc. 593/1 resp. 347.

- 12 „Sú vskutku, ctený pane, také ohavnosti proti kresťanskému náboženstvu a ich zbraňami útočia proti nemu títo neúnavní nepriatelia – Bollingbrock, Tindal alebo veľký filozof našich čias Hume, Rousseau alebo Woltarius (!) a tento tak vynikajúci zberateľ fragmentov, Lessing. Lebo čo sa oní snažia ukázať filozofickými alebo historickými argumentmi, to všetko sa tento usiluje odvodiť z originálneho textu. Obdivuhodná je však veľká Lessingova znalosť orientálnych jazykov.“ (*Sunt revera, Vir venerande, tanta, tamque atrocita, contra Religionem Xstianam, tela ejus, ut nunquam, vel ipsi vehementes illi relig. Xstianae hostes, Bollingbrock, Tindal, aut magnus ille temporis nostri Philosophus Hume, Rousseau, aut Woltairius, tantopere rem, religionemque Xstiam. aggressi sunt, at lectus iste Collector Fragmentorum, Lessing. Quod enim illi Philosophicis tantunt, aut Historicis demonstrare conabantur argumentis, ea, hic, omnia ex Textu originali deducere conatur. Miranda est enim, summa Lessingii in Linguis orientalibus, eruditio.*) David Perlaki M. Institorisovi 22. 8. 1778, KELB, rkp. fasc. 593/1. Čo sa týka Semmlera: „Ďalšie, čo sťažovalo a odďaľovalo naše rozhodnutie, bola mienka o kresťanskému náboženstvu nebezpečných a škodlivých výrokov Semmlera. Tohto však nepočúvame, a keby aj, také výroky by sme si predsa nikdy neosvojili. Už sme dosť pripravení. Pamätáme sa a vždy budeme, čo si nám, ctený pane, vštepoval: Pamätajte v prvom rade na kráľovstvo Božie etc.“ (*Alterum, quod deliberationem nostram turbabat et differebat, erat opinio de perniciosis et noxiis relig. Xti. sententiis Semleri. Illum vero non audiemus, et si audiremus, tales tamenque sententias nunquam imberemus. Magis iam sumus praeparati. Recordamur adhuc, et recordabimur semper, illius dicti, quod TU nobis, Vir Venerande, ultimo inculcabas: Quaerite primum regnum DEI etc.*) Ján Podhradský (Podhradszky) M. Institorisovi 20.10.1781, KELB, rkp. fasc. 347.
- 13 „Heute erzählte man mir, es sey gewiss an dem, dass der Evangelische Prediger I. (=Institoris) und Professor F. (=Fabry) zu Pressburg in Gesellschaft mehrerer ansehnlichen Personen vom Adel im Begriffe wären an den Monarchen eine Bittschrift zu senden, damit er den Lutherischen Studenten der Theologie keinen Ausgang auf die auswärtigen Universitäten gestatte, indem sie sämmtlich vom Naturalismus angesteckt sind, folglich die geistlichen Zöglinge ihrer Religionspartey durchaus vergiftet zurückkehren“. Ján Klanica (Klaniczay) v liste Ferencovi Kazinczemu 5. 8.1789. Kazinczy Ferencz levelezése I. (ed. VÁCZY János) Budapest 1890,405 – 407.
- 14 Ostrihomský kanonik Martin Görgei ho dokonca nahováral na konverziu, chváliac jeho cnostný život a pevné mravné zásady. Výmena názorov v tejto veci EOL, AGE, I. a. 23, č. 12.
- 15 Wien 1783. Podobne aj anonymné *Widerlegung der freymuthigen Betrachtungen über verschiedene Gegenstände aus dem heutigen Lutherthume in Ungarn*. Wien 1783.
- 16 Michal Szinowicz v liste Ladislavovi Prónayovi, 14.11.1788. Archív ev. a. v. seniorátu v Banskej Štiavnici, sine sign. Podstatu obvinenia Straku tvoril jeho preklad diela nemeckého teológa Dietricha, *Entwurf eines kurzen und fasslichen katechetischen*

- Unterrichts in der Lehre Jesu*. Straka označil zhabanie rukopisu superintendentom za snahu zaviesť v Uhorsku *Auto da fe*, známe z Portugalska a Španielska. Obrana Straku z 8. 12. 1788 tamže. Za zhabanie (neuvedeného) podozrivého Delukovho traktátu označili Šoprončania liptovské kontubernium za „krutejšie, než boli dominikáni“. Pavel Šramko M. Institorisovi 29. 9.1786. KELB, rkp. fasc. 597/1786-2. Pod socinianizmom sa rozumela odchýlka od ortodoxnej teológie, popierajúca dogmu o svätej Trojici a zdôrazňujúca učenie o súlade náboženstva a rozumu. Pozri heslo socinianizmus in: *The Oxford Encyclopédia of the Reformation* (ed. Hans J. Hillerbrand), zv. 4, New York 1996, 83-87.
- 17 Takto ich nazval napr. Ján Adami v liste z 18.10.1774. KELB, rkp. fasc. 337/VI – X. Účtovný denník M. Institorisovi tamže, viazané rukopisy, č. 52 (*Miscellanea Institorisiana*).
- 18 KÖLESY, Ungarischer Plutarch, 185.
- 19 Hodnota knižnice, ktorú venoval lýceu, sa odhadovala na asi 3 000 zl. Tamže, 183.
- 20 V tomto sa angažoval najmä Pavol Valaský/Wallaszky, po ňom Juraj Sexty. Pozri ich listy Institorisovi v KELB.
- 21 Napr. len pre Jozefa Bencúra objednával noviny *Ephemerides Lipsienses*, *Relationes publices Erlangenses* a *Wiener Realzeitung*. KELB, viaž. rkp. 52. Hamburské noviny sa čítali r. 1800 napr. na Spiši, v Ivančinej a i. Pozri listy z uvedeného roku, KLEB, rkp. fasc. 363/2.
- 22 Institorisov post ako druhý najvýznamnejší v meste sa etabloval až po obsiahlej diskusii na konvente 10. 3.1782. KELB, *Chronicon eccl. patr.* (bez sign.), fol. 319.
- 23 M. Institoris D. Crudimu 7. 9.1774. KELB, rkp. fasc. 337/VI – X. Už predtým odmietol podobnú ponuku z Modry, neskôr (1771) aj z Rožňavy.
- 24 K tomu bližšie kap. II.2
- 25 Angažovanie sa M. Institorisovi v prospech evanjelikov v Čechách dalo už začiatkom r. 1782 podnet k chýru, že sa má stať superintendentom na Morave. Jeho autorom bol pravdepodobne barón Juraj Hellenbach. Daniel Botzko M. Institorisovi 14. 2. 1782. KELB, rkp. fasc. 348.
- 26 Staršia literatúra síce podiel Institorisovi na organizovaní pomoci českým a moravským evanjelikom akceptovala, ale de facto sa venovala najmä analýze kontaktov s pražským cirkevným zborom. Pozri ADAMIŠ, Michal Institoris. K podielu Čerňanského pozri jeho list Institorisovi zo 4.10.1782 s katalógom mien 44 kandidátov z Banského dištriktu na funkciu farára pre české cirkvi. KELB, rkp. fasc. 350. Komplexnejší pohľad na pôsobenie duchovných z Uhorska in: HREJSA, František: Toleranční ev. kazatelé že Slovenska na Morave a v Čechách. In: Sborník venovaný D. Dr. Jánovi Kvačalovi. Bratislava 1933, 151 -170.
- 27 MELMUKOVÁ, Eva: Patent zvaný toleranční. Praha 1999. V danej súvislosti však ťažko hovoriť o pretrvávajúcej tradícii tajnej cirkvi, ako o nej píše Melmuková. Ako jeden z prvých vystihol príčiny rozporov Ján Laha v liste M. Institorisovi 27.1.1783. Laha samotného označovali najprv za exjezuitu, neskôr dokonca za kacíra. KELB, rkp. fasc. 595/1 a 601/K – R.
- 28 K tomu KOWALSKÁ, Eva: Interkonfesionálne vzťahy v 18. storočí vo svetle korešpondencie evanjelických duchovných. Slovenský národopis 47, 1999, 19 – 32.

- 29 Michala Institorisa *Listownj odpověd k Augsspurského Wyznáníj Czěchům a Morawanům [...] S Přjdwkem České Confessie [...] roku 1575 podané*. Praha 1783.
- 30 Tamže, 26 – 30.
- 31 Tamže, 22. Podobne argumentoval napr. aj Ján Hrdlička, ktorý delil českých bratov na „starých“ (=pôvodných) a „nových“, ktorí sformovali svoje zbory v zahraničí v prevažne kalvínskom prostredí. KELB, rkp. fasc. 601/A – J.
- 32 D. Botzko v liste zo 14. 5. 1783. Na margo „vkusu“ čitateľov konštatuje, že *Hussowe haraburdí snad by (Česi) lepe kupožvali*. Podobný osud však stihol aj knihu Štefana Lesku *Rozmlouvání jednoho helv. vyslance s ev. a. v. Čechem* (1784), ktorý z nákladu 1000 kusov dokonca vo vlastnej farnosti nepredal ani jeden. Š. Leška v liste M. Institorisovi 12.1.1785. KELB, rkp. fasc. 596/3.
- 33 Za „štvanie“ označili takéto vysvetľovanie zo strany Jána Csonku v Trnave v Čechách. J. Csonka M. Institorisovi 20. 4.1784. Tamže, 596/1.
- 34 Pavol Jezowicz M. Institorisovi 25. 5.1783. Tamže.
- 35 Listy z 28. 5., 5. 6. a 16. 6.1783. Tamže.
- 36 J. Procopius M. Institorisovi 9. 3.1783. KELB, rkp. fasc. 595/1.
- 37 O vydávaní Cithary sanctorum ČAPLOVIČ, Ján: Vydavateľské boje o Citharu sanctorum pred poldruha stoliťm. In: Jiří Třanovský. Sborník k 300. výročí kancionálu Cithara sanctorum. Bratislava 1936, 152 – 162.
- 38 Napriek kontroverziám medzi Institorisom a „konkurenčným“ vydavateľom Tumlerom, pre ktorého pripravovali texty Tranoscia pravdepodobne práve Hrdlička a Plachý, medzi zainteresovanými autormi existovala čulá výmena názorov. Obsiahly je napr. list O. Plachého z 12.10.1785, v ktorom o. i. súhlasil s vypustením „škandalizujúcich“ a intoleranciou dýchajúcich piesní. KELB, rkp. fasc. 596/3.
- 39 O. Plachý M. Institorisovi 16. 2.1786. KELB, rkp. fasc. 597/1786. Podobne sa vyslovil aj Michael Szinowicz 16. 3.1786. Tamže.
- 40 Propagáciu Tranoscia odporučil napr. superintendent Potiského dištriktu Ján Ruffini. List M. Institorisovi 31.1.1788. Tamže, 598.
- 41 Už vo februári 1791 sa čítala napr. v Martine. Hoci BALLAGI, Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest 1888 uvádza ako možného autora Daniela Crudiho, autorstvo M. Institorisa vyplýva z viacerých jemu adresovaných listov. O autorstve nepochyboval ani RIZNER, Ľudovít V.: Bibliografia písomníctva slovenského, 2. diel, Turčiansky Sv. Martin 1931, 223.
- 42 Stanoviská katolíkov súhrnne vystihol napr. spis Daniela Magyara *Kurze Bemerkungen, die ein ächter Römisch-Katholischer Patriot den l...] Ständen eingereicht hat* (1790), ktorý za „jediný oprávnený zákonodarný ľud“ v Uhorsku považoval katolíkov. EOL, AGE, I. c. 1, 4. Podobne aj celý rad ďalších vydaných brožúr, zdôvodňujúcich nezákonnosť samotej existencie protestantských cirkví v Uhorsku alebo nárokov na zakomponovanie záruk ich existencie do predkorunovačného diplomu Leopolda II.
- 43 O. Kortsek M. Institorisovi 25.6.1796. KELB, rkp. fasc. 360/II. Na Institorisa reagoval Juraj Pray spisom *Animadversiones* etc. a na neho pravdepodobne Daniel Crudi odpoveďou *Nullitas animadversionum* etc., pričom obe brožúry vyšli anonymne v Bratislave.

- 44 K tomu GRAGGER, Robert: Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin – Leipzig 1923.
- 45 Hlásenia tajných agentov v AVA Wien, Polizei-Hofstelle, Pergen-Akten X/B I, H 42, fol. 6-9.
- 46 Brožúra vyšla pod názvom *Acta sanctissimi Domini nostri Pii, Divina Providentia Papae existi in consistorio sexto feria secundia die 17ma Junii 1793, causa necis illatae Ludovico 16to Galliarum Regi christianissimo*. HHStA Wien, Informationsbüro I, Polizeiberichte 1792-1793, fol. 523.
- 47 O autorstve a mieste vydania svedčí list Bohuslava Tablica z 11.11.1797. KELB, rkp. fasc. 599.
- 48 *Papatus protestantizans, et tamen hostili in Protestantibus animo*, tamže, 669.
- 49 Pozri napr. HUČKO, Sociálny pôvod, 114 – 115. V rámci brožúry je Institoris autorom len textu kázne (s. 51 – 54), pripojená básň pochádza z pera Institorisovho priateľa Michala Semiana. Autograf básne priložený v liste z 22. 4.1793. KELB, rkp. fasc. 599.
- 50 Hlásenie bratislavského agenta (o. i. inšpektora ľudových škôl) Ignáca Wengera z 15. 2.1793. HHStA Wien, Informationsbüro I, Polizeiberichte 1792 – 1793, fol. 391. Podobne hlásil aj policajný riaditeľ v Pešti Gotthardi 27. 7.1793, že „...luteráni a kalvíni (podč. v orig.) sú popudení na najvyššiu možnú mieru a k celej veci (=šíreniu nepokoja v Uhorsku) podľa svojich možností prispievajú“. Tamže, fol. 359. Hlásenie z 1. 12. 1793 vidí zdroj nespokojnosti o. i. v neschválení synodálnych aktov. Tamže, fol. 551.
- 51 Veľký ohlas našiel napr. v Trenčianskej stolici, ktorej stavy boli známe intolerantným postojom voči evanjelikom. Pozri list Imricha Pongrácza z 1. 7.1793, KELB, rkp. fasc. 359/1.
- 52 Bezplatné rozdávanie medzi katolíckych spoluobčanov praktizoval napr. O. Plachý. List z 20.12.1799. Tamže, 362/1799.
- 53 KOWALSKA, Eva: Tradície študentských revolt na bratislavských vyšších školách. In: Ľudovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie (Zost. I. Sedlák). Martin 1997, 40 – 47.
- 54 Príkladom obvyklej sťažnosti je mienka M. Szinowicza: „... no sloboda hovorenia a písania, zlý život a odpor voči farárom, ktorý sa u časti (mládeže) prejavuje, nás robia chatrnými“. List M. Institorisovi 24. 8.1789. KELB, rkp. fasc. 355.
- 55 *Sincera circa necessarium Scholae nostrae emendationem consilia* z novembra 1795. KELB, rkp. 429.
- 56 Ján Zubek M. Institorisovi 20. 4.1799. KELB, rkp. fasc. 362/1799.
- 57 Z listu J. Ambrózyho z 24.11.1796 vyplýva, že sa pokúsil presadiť schválenie svojho plánu najprv v bratislavskom konvente, ale z jeho postoja vyrozumel, že tu o projekt nebol záujem. Preto sa na podnet kežmarského farára Christiána Genersyho (Genersicha) obrátil na inšpektora Potiského dištriktu Imricha Horvátha-Stansitha, ktorý ho podporil. KELB, rkp. fasc. 360/11. Vyučovanie sa podarilo otvoriť na ev. gymnáziu v Kežmarku od začiatku šk. roku 1797/1798, záujem oň však prejavilo len 12 študentov a kurz sa v nasledujúcich rokoch neobnovil. J. Ambrózy M. Institorisovi 1. 9.1797 resp. 24.10.1798. Tamže, rkp. fasc. 599, 600.

- 58 Tamže, rkp. fasc. 391/8.
- 59 Tamže, rkp. fasc. 391/9. Doložené je jej používanie aj v Banskej Štiavnici. Institorisovo stanovisko sprostredkúva Ján Severini v liste 26.7.1788. KELB, rkp. fasc. 392. Severini polemizoval aj s tézou o podstate náboženstva a zdôrazňoval, že viera je matkou lásky.
- 60 WERNER, Johann Jakob: Auserlesene Predigten. Preßburg 1790, Predhovor, XI – XII.
- 61 Institorisove návrhy z r. 1799 pozri KELB, *Chronicon ecd. patr.*, fol. 413 – 414.
- 62 Nariadenie KMR z 9. 6.1795. ŠOBA Košice, Hlavné riaditeľstvo škôl – Košice, A1794 -1795, kr. 4, č. 339.
- 63 „Nešťastné kantovstvo, ktoré vo Francúzsku verejne oslavujú, sotva nespodí ničो zlé aj v našej vlasti. Z tejto peknej, životu prispôsobenej filozofie vychádzajú transcendentálne ostne a špekulácie, a čo je osudné, prispôsobené teológii, snujú sa proti nám viac než inokedy úklady, veľké zlo pre pravú vzdelanosť ako aj pokoj cirkví v tomto zvlášť nebezpečnom veku. Abstraktné poznávanie JA (čo sa nazýva *Egoitas* alebo *Ichheit*) nahrádza logiku. Mrzí ma a naplňa hanbou, keď počúvam „neo-filozofov“, ktorí čoraz častejšie prichádzajú ku mne. Sotva sa nájde taký, ktorý by nebol infikovaný touto záhubou až do entuziazmu.“ (*Infelix Cantianismus, cui Gallia publice applausit, vix non pejora in Patria quoque nostra produxit. Ex pulchra illa vitae accomodata Philosophia, Transcendentales Spinae et Speculationes ortae sunt, et quod fatale est, ad ipsam Theologiam translatae, maxima malo tam verae eruditionis, quam tranquillitatis Ecclesiarum, hoc praesertim periculoso aevo, ubi nobis attenditur, plusque quam alias unquam struuntur insidiae. Abstracta cognitio Egoitatis, Ichheit vocant, supplet logicam etc. Piget et pudet audire neo-philosophos frequentius huc ad me venientes, Vix unus redit, qui hac labe, plane ad enthusiasmum infectus non est.*) Pavol Teschlak (Tešlák) M. Institorisovi 29.11.1798. KELB, rkp. fasc. 362.
- 64 V Ivančinej vedeli podľa správy Jána Mojžišoviča viacerí tieto kázne naspamäť. List z 23.4.1801. Tamže, 363/3. Želanie vydať kázne tlačou vyjadril už r. 1776 HORÁNYI, *Memoria Hungarorum*, 380.
- 65 O Johannovi Arndtovi pozri Real-Encyklopädie für die protestantische Theologie und Kirche, Bd. I, Hamburg 1854, 536 – 542.
- 66 O meteorológii si písal napr. s Pavlom Klarom z Modry. Pozri list z 26. 11. 1768, Tamže, 588/1. Listy Crudiho o zásielkach minerálov z r. 1764 -1765 tamže.
- 67 Ján Bogady s iróniou spomenul prípad panského provizora, ktorého na ceste medzi Veľkými a Nitrianskymi Žabokrekami mákala zahalená ženská postava, ktorú odplašil až výstrelom z pištole. Prisľúbil aj odporúčať knihu najmä medzi šľachticnými. List z 10. 5. 1802. KELB, rkp. fasc. 364/1. Pozri aj listy Mikuláša Marčeka a J. Mojžišoviča, tamže.
- 68 Pozri list P. Michalka z 29. 8.1802. KELB, rkp. fasc. 364/1.
- 69 List P. Šramka s rozsiahlym úvodom k Slowaru z 29. 8. 1799, KELB, rkp. fasc. 362/1799.
- 70 KOLLÁROVÁ, Ivona: Cenzúra kníh v tereziánskej epoche. Bratislava 1999, 60 – 69.
- 71 List z 25. 6.1769. KELB, rkp. fasc. 588/2.
- 72 Takýto prípad sa stal opäť Martinovi Klanicovi pri zásielke kníh r. 1772. List z 15. 6. 1772, KELB, rkp. fasc. 334.

- 73 B. Pongrácz mu 5. 9.1783 prenechal právo predávať Kreutzberga v celom Uhorsku. Tamže, 595/2. O získavaní predplatiteľov pre *Concordantiu* Martina Laučeka list z 27.11.1786, tamže, 354/K. K distribúcii knihy *Nucleus precum et cantionum* etc., ktorá vyšla v náklade Jána Jesenáka r. 1764, KELB, viazaný spis 52. Vydanie Arndta spravádzalo publikovanie informačného letáka a „reklamná“ kampaň Institorisových priateľov, podrobne zdokumentovaná v korešpondencii.
- 74 V prípade Arndtovej Postily Institoris pravdepodobne ako jeden z prvých slovenských vydavateľov organizoval získavanie predplatiteľov. Akcia mala, napriek prvotným pochybnostiam napr. D. Crudiho, mimoriadny ohlas. K tomu početné listy z r. 1775 – 1776 v KELB. Pri Kreutzbergovi B. Pongrácz poskytol Institorisovi 100 exemplárov, pričom z výnosu mal venovať 100 zl. evanjelikom a. v. na Morave a 2 zl. korektorovi, zvyšok si mal ponechať. List zo 4. 8.1783, tamže, 595/2.
- 75 Na vytvorenie rôznych základín Institoris venoval 24 300 zlatých, celková výška majetku dosiahla cca 40 000 zlatých. SCHRÖDL, *Geschichte*, 378 – 380. Institoris si „privyrábal“ napr. predajom plátna, ktoré mu zasielali rodičia, časté boli aj dary v podobe dodávok bryndze, syra, strukovín, krúp a ďalších plodín, vrátane húb.
- 76 Brat Ladislav sa s Institorisom rozišiel pravdepodobne ešte v čase mladosti, keď sa rozhodol pre vojenskú dráhu (navyše sa oženil s katolíčkou). Informácie o ňom dostával len sprostredkovane od otca či priateľov; v celej zbierke korešpondencie sa nachádzajú len dva listy priamo od brata z r. 1758 a 1798: KELB, rkp. fasc. 324 a 362.
- 77 Za „blízkych príbuzných“, no bez bližšieho špecifikovania sa deklarovali napr. Jozef a Ján Institorisovci, baníci z Kremnice (aj ich sestra Anna), ktorí ako deti-sirotky prežili detstvo v Mošovciach. List zo 16. 9.1800, KELB, rkp. fasc. 363/2.
- 78 Korešpondencia týkajúca sa nominácie a Crudiho pochybností KELB, rkp. fasc. 348. Po odvovení Crudiho si priatelia vo viacerých listoch z rokov 1767 – 1768 vymieňali názory na manželstvo, pričom Crudi dokonca žiadal o sprostredkovanie vhodného „típu“ pre svoju budúcu manželku: malo ísť o dievča z primerane zámožnej rodiny, najlepšie nemeckej, aby si Crudi mohol zdokonaľiť svoju nemčinu. Institoris sa však v tom istom čase Karlovského v súvislosti s jeho sobášom vyčítavo pýtal, či sa chce zrieknuť filozofovania. Karlovský sa bránil tým, že „oženil sa práve preto, aby nemusel zanechať filozofovanie“. List z 8.12.1765. Tamže, 615.
- 79 Napr. list S. Prievidzkeho z 3. 4. 1761. KELB, rkp. fasc. 586. Vzťah Crudiho k Institorisovi dokladá list zo 6. 5. 1778, tri mesiace po narodení dcéry: „*Si exemplo Davidis, Abisay Sunamitide condam opus habueris: eam TIBI educabo*“. Tamže, 593/1. Benkóczyho žartovanie na tému Institorisovej ženby pozri napr. v jeho liste z 15. 8.1771. Tamže, 589/2.
- 80 List J. Procopia z 18.11.1774, M. Raszlavicyho z 9.4.1791. Tamže, 338, 358/1791.
- 81 Išlo o syna Michala, nar. 4. 6.1774, ktorý sa medzi Bencúrovými deťmi nespomínal.
- 82 Znenie zák. či. 26/1791 publikuje napr. BORBIS, *Die evangelisch-lutherische Kirche*, 132 – 138. Ešte v novembri 1790 sa za miesto konania synody deklarovala Banská Bystrica. *Chronicon ecd. patr.* Rukopis v KELB, sine sign.
- 83 Podrobne ho informoval napr. Krištof Torkos v liste 5. 9.1790. KELB, rkp. fasc. 357.
- 84 K tomu kapitola III.3.
- 85 Pozri napr. mienku Gabriela Prónaya v tejto veci, ako ju interpretuje na základe dnes

- nepřístupných prameňov ADAMIŠ, Boj medzi svetskými a duchovnými, 98 – 103. K tomu porovnaj aj komentár Imricha Berzeviczkého z 23.8.1791: „Totiž nielen u bratov reformovaných sa zrodili ťažké a nebezpečné rozkoly, zaiste na hanbu evanjelického náboženstva: ale aj u nás sú zasiate semená rozporov. V našich končinách niektorí politici nám chcú prisaľovať, akoby sme zamýšľali ustanoviť cirkevnú hierarchiu. Chimérická predstava. V evanjelickej cirkvi v Uhorsku sa duchovný stav skladá zväčša z členov, až na niektorých, pochádzajúcich zo stredného alebo celkom nízkeho stavu. Uvažovať čo i len spojenými silami o ustanovení hierarchie je to isté, ako pomýšľať prinajmenej na platónsky štát.“ (*Non solum enim apud Fratres Reformatos graves et periculosae, sane in dedecus religionis Evangelicae enatae sunt dissensiones: sed et apud nostros, semina iacta sunt discordiarum. In nostris partibus nonnulli Politicorum adpingere volunt nobis, ac si engere intenderemus hyerarchiam Ecdesiasticam. Chimerica notio. In Ecdesia Evangelica, et in Hungaria, adhaec per statum Ecclesiasticum, qui constat ex membris maxima ex parte, nonnullis demptis, ex statu mediocri, aut plane infimo, adhaec omnibus viribus destituto, hyerarchiam meditari, tantumdem est et minus ac Platonicam Rempublicam moliri.*) KELB, rkp. fasc. 358/1791.
- 86 Ako príklady sa uvádzajú Veľká Británia, Sasko, Švédsko. *An die Protestanten in Ungarn. Von A.A. Hannover (=Bratislava, Löwe) 1791,32*
- 87 ADAMIŠ, Boj medzi svetskými a duchovnými, 99.
- 88 Takýmto argumentom katolícka strana protestovala proti zmienke 4. bodu korunovačných propozícií Leopolda II., čo sa týka priznania právomocí biskupov protestantským superintendentom. *Repraesentatio in negotia Religionis* (Bratislava) 1790, 2-3. Predkorunovačný diplom Leopolda zo 7.11.1790 (tlač), ŠOKA Banská Bystrica, Magistrát Banská Bystrica, fasc. 1108/67.
- 89 Juraj Justh v liste barónovi Jánovi Calisiovi (Kališovi) z 9. 4. 1792. SNA Bratislava, Archív rodiny Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 141, fasc. VI, fol. 24.
- 90 Analýza významu symbolických kníh napr. v liste Godofreda (Gottfrieda) Kolbenhegera Jánovi Radvanskému z 10.12.1791. Tamže, fol. 13 -14.
- 91 Mieru nepochopenia významu osobnosti Institorisa a celkove okolností života generácie z 2. polovice 18. storočia dokumentuje príkre hodnotenie z pera J. M. Hurbana. Pozri HURBAN, Slovensko a jeho život literárny (ako v pozn. 1).
- 92 D. Crudi v liste zo 7. 4. 1782, KELB, rkp. fasc. 348. Rovnako aj Pavol Raksanyi, J. Čerňanský, M. Klanica otvorene deklarovali svoje slovenské etnické vedomie. O Institorisovom vzťahu napr. k Bohuslavovi Tablicovi pozri BRTÁŇ, Tablic (ako v pozn. 1).
- 93 Napr. Matej Markowicz, farár v Sarvaši, v liste z 24. 2.1762: „*Nediwiż se tomu, Źe Tobě w slowanskem gazyku psánj posylám: nebo to činjm z následugicých přjčjn: gedno to že w tom gazyku mám zwłásstnj zaljbenj od mladosti mé; druhé to, že w tom gazyku, služby Božské wykonawam; třetj to, že nechcy gazykem mým (tak mluwě) přirozeným, pohrdati, moha rovně tak dobře, w něm, gakož w kterémžkoli giném, mjněnj srdce mého, wygadřiti; čtwrté to, že starodáwnj Žide, Rekowe, Řjmane, a ginj Národowe, w swém wlastnjm gazyku psáwali; páté to, abych přjkladem mým, giné, k te pílnosti něgak naklonili mohl; ssesté to, aby slowanská řeč w Uhřjch, poněkud od konečné zkázy, a barbarského mluwenj, retowána byla. Nebo, welmi gest maličko těch w zemi nassj, gesstoby se zasazowati usylowali za slowanskau řeč, a*

mnohýby z učeních lidj, nětco rád spasytedlného na swětlo wydal, ale pro neznámost psánj slowanského, nechává tak wssecko, w prachu, a w pawučínách. Abych giné přjčiny, mlčenjm pomínul. Nemluwjm pak gá proto, žebych w gazyku slowanském dokonalým byl? Nikoli! Gá znám nedostatky mé w té částce; ponewadž slowanská řeč, má takměř takowé uzly, gako řecká: ale proto, abych mladé, čerstwé hlawy, takowym ostněm, w kragině nassj, k cwičenj se w slawančině, powzbudil.“ KELB, rkp. fasc. 586.

- 94 „*Clarissime, Honoritissime que Domine!//D. Michael Kratoquilla Tyrnaviam ante aliquos dies abscessit futura Hebdomada inde rediturus. Unde Scripta Orthographica cum animadversionibus per praesentium Latorem ad me interim transponi expeto, unaq. humanissime insto, quatenus dignaretur indicare annum Editionis Opusculi Petri Kohl, qui in Dissertatione citandus erit, tum pro modico adhuc tempore Dissertationem F. Fortunati Durich de versione S. Codicis Slavo=Bohema commodare, proxime eandem cum humillima gratiarum actione remittam, imo ipse in praesentia reverebor.//In arce Posoniensi 28va//8bris 1786// promptissimus ad obsequia//Anton. Kubicza Cler. Diaec. Nittr. //5ti anni Theologus mp.//P.S. Multum doleo, quod die hesterna cum latore Scriptorum, nunc requisitorum, constitui non potuerim“.* Doteraz nepublikovaný list v KELB, rkp. fasc. 597/1786-2.

IV.2 Jozef Bencúr – na okraji „veľkej politiky“

Evanjelické spoločenstvo v priebehu 18. storočia prešlo závažnou zmenou: ľudia „druhej kategórie“, ktorým sa – aspoň v niektorých prácach súdobých autorov – vyhrážali odopretím legálneho statusu, represiami a vyhnaním, sa stali akceptovanými členmi spoločnosti, nositeľmi významných štátnych funkcií a príslušníkmi úzkeho kruhu dôverníkov a spolupracovníkov panovníkov osvietenského obdobia. Z politicky marginalizovanej skupiny sa stala vplyvná a všestranne sa prejavujúca komunita, ktorú však dnes reflektujeme v prevažnej miere len cez jej národne exponovaných alebo literárne činných členov, prevažne z radov duchovných.¹ Významný podiel na zmene sociálnych pozícií mali však najmä príslušníci svetského stavu, ktorých aktivity sú zmapované v oveľa menšej miere. Medzi nich patrí aj Jozef Bencúr, spomínaný síce ako pedagóg, nie však ako jedna z vplyvných postáv dobového politického diania.

Bencúrove aktivity boli predmetom pozornosti už dobových lexikografov Alexia Horányiho (1775) a Ignáca De Lucu (1776), ktorí ho zachytili v zlomovom období jeho života.² V tom čase Bencúr stál na vrchole svojej pedagogickej dráhy a začínal pôsobenie vo verejnej (senátorskej) funkcii. Kým však dospel do tohto štádia, prešiel etapou štúdia v zahraničí, na ktorom sa musel viac spoliehať na vlastné zdroje, než na podporu zo štipendia: z Bohušovskej základiny sa mu ušla len polovica obvykle pridelovanej sumy – 25 zlatých. Bencúr totiž neašpiroval na teologickú dráhu, ale počas pobytu na univerzitách v Jene a Halle, ktoré v tom čase už boli centrami osvietenstva, sa zameral na štúdium histórie a práva. Po návrate sa roku 1755 stal rektorom kežmarského evanjelického a. v. gymnázia, čo pre začínajúceho pedagóga bol pozoruhodný začiatok kariéry. Výrazne však na seba upozornil v celoštátnom meradle rozpravou, ktorá bezpochyby vzbudila záujem aj v dvorských kruhoch: vyvracal v nej oprávnenosť nárokov pruského kráľa na Sliezske.³ Hoci dielko nemohlo zvrátiť chod aktuálnych udalostí a pomôcť návratu Sliezska späť do zväzku monarchie, dokázalo lojalitu autora voči panovníckemu rodu a monarchii ako celku v kritickom období sedemročnej vojny.⁴ Takýto postoj nebol medzi uhorskými vzdelancami celkom obvyklý: Bencúr sa ním zaradil do okruhu ľudí naklonených dvoru, ktorí presadzovali jeho zábery bez ohľadu na uhorské tradície a privilégia. Upozornilo zároveň na ďalší dôležitý fakt: Bencúr bol príslušníkom komunity, ktorá bola často podozrievaná z kontaktov s nepriateľskými mocnosťami – teraz však verejne osvedčil dištancovanie sa od pruskej politiky, ktorá neraz využívala zámienku obrany spoluveriacich ako dôvod na zasahovanie do vnútorných pomerov monarchie.

Prvé pôsobenie Bencúra v Kežmarku (1755 – 1760) predstavovalo najmä pre tamojšie gymnázium zlomové obdobie. Do chodu školy vniesol poriadok a viaceré moderné prvky, ktoré dali základ pre jej kvalitatívny rast a následnú popularitu. Vďaka tomu gymnázium patrilo už koncom 50. rokov medzi štyri najviac uznávané v celom Uhorsku a Bencúr si vyslúžil povest' výnimočného pedagóga.⁵ Neboli to len moderne poňaté a prednášané predmety (história, geografia a prírodopis), ktorým Bencúr venoval zvláštnu pozornosť. Ako pedagóg sa vyznačoval veľmi dobrým vzťahom ku študentom. Ich náklonnosť a úctu si získal na to obdobie neobvyklým postupom: usiloval sa eliminovať zaužívané diktovanie učiva a vopred pripravoval vlastné učebné texty, ktoré sa následne detailne rozoberali a prediskutovali.⁶ Pozornosť si zaslúžil najmä jeho výklad počiatkov uhorských dejín,⁷ v ktorých obsiahlo a s podrobnými odkazmi na odbornú literatúru upozornil na ich spätosť s obdobím Veľkej Moravy.⁸ Hoci sa sústredil na priebeh obsadzovania územia „kráľovstva Moravanov“ a najmä Panónie,⁹ v texte a pripojených poznámkach odkazuje na „veľkosť“ ich panovníkov, predovšetkým Svätopluka.¹⁰ V súvislosti s pôvodom Uhrov/Maďarov dôsledne hovorí o ich tureckom pôvode, no nevynecháva ani upozornenie na teóriu o ich príbuznosti s Hunmi.¹¹ Takto interpretované dejiny prekračovali rámec tradičného chápania uhorských dejín.

Hoci Kežmarok bol významným centrom Spiša, prechod do Bratislavy na miesto rektora tamojšieho gymnázia znamenal pre Bencúra bezpochyby sociálny vzostup a možnosť intenzívnejšieho kontaktu s politickým dianím. Stalo sa tak na podnet jeho rovesníka a priateľa zo študentských čias, Michala Institorisa Mošovského (Mossoczyho), ktorý sa ako jeden z prvých farárov v Uhorsku vôbec priamo angažoval v riadení školy.¹² Institoris z tejto pozície nepochybne ovplyvnil rozhodovanie o obsadení rektorského postu. Počas desiatich rokov rektorátu J. Bencúra sa bratislavské gymnázium stalo najvýznamnejšou evanjelickou školou, ktorá napriek obmedzeniam zo strany štátu poskytovala vysokú úroveň vzdelania.¹³ Pod Bencúrovým vedením študovali viacerí neskorší protagonisti politického diania v 70. – 90. rokoch 18. storočia (Gabriel Prónay a i.), ktorých ďalšie štúdiá smerovali do centier nemeckého osvietenstva (Göttingen, Lipsko). Sám Bencúr sa však dostal do stredu tohto diania počas búrlivého začiatku 60. rokov, keď rokovanie a atmosféra na sneme roku 1764 vyústila do ostrého konfliktu Márie Terézie s uhorskými stavmi a napokon do jej rozhodnutia nezvolať viac ich zasadanie.¹⁴

Hoci Bencúr nebol aktívnym účastníkom snemu, jeho priebeh ovplyvnil prácou, ktorou podobne ako jeho priateľ Adam František Kollár vystúpil na obranu práv dynastie.¹⁵ Argumentuje totiž dôsledne tak, aby vyzdvihol moc uhorských kráľov (vrátane súčasnej dynastie), ktorí nikdy nepodliehali (a neholdovali) priamo rímskemu biskupovi (pápežovi), rímskym cisárom, kráľom Nemecka ani tureckým panovníkom. Keď upozorňuje na to, že ak aj cudzí panovníci v Uhorsku vládli, nikdy si ho nepodmanili násilím, ale boli zvolení „poprednými kniežatami“ Panónie a Uhorska, naznačuje, že to bol vždy dôsledok postoja stavov. Jasne to podčiarkol konštatovaním, že práve prehnané ašpirácie Jána

Zápoľského, ktoré zakladal na princípe slobodnej (a napokon realizovanej) voľby kráľa uhorskými stavmi, viedli k anarchii a k tomu, že o právomoci voči Uhorsku sa začal hlásiť turecký sultán. Zápoľský pritom ignoroval legálne nároky Habsburgovcov, vyplývajúce z predtým uzavretých dohôd o následníctve. Kniha sa vyznačuje subtílnou právnou a historicko-diplomatickou argumentáciou (o. i. v najdlhšej poznámke knihy Bencúr zdôvodňoval prináležitosť Haliče k Uhorsku) a v podtexte demaskuje politiku stavov, ktorá často viedla k anarchii a celé Uhorsko do područia cudzích mocností. Záver vyplývajúci z diela akoby naznačoval, že Uhorsko nikdy nebolo nebezpečné cudzím panovníkom alebo iným národom, skôr škodilo samo sebe. Rovnako ako Kollár, no s využitím iného typu argumentácie, tak odmietol definovanie deľby moci v Uhorsku, ako ho pestovala tradičná uhorská politická a právna veda, a tým aj princíp uhorského stavovského štátu. Ostatne, táto Bencúrova intencia bola známa a bez nej by nemal dôvod predložiť spolu zviazané traktáty *Praetensio* a *Ungaria semper libera* miestodržiteľovi kniežaťu Albertovi Sasko-Těšínskemu.¹⁶

Ešte výraznejšie angažovanie sa za práva dynastie predstavoval druhý Bencúrov spis *Eusebii Verini Commentatio [...] de Hereditario iure etc.*¹⁷, ktorý vyšiel anonymne a mimo Uhorska, bezpochyby aj kvôli tomu, že sa dotýkal páľčivej otázky novej opozície voči habsburskému domu. Namierený je totiž proti bližšie nešpecifikovaným názorom, podľa ktorých uhorská ústava nedovoľuje angažovanie sa spoluregentov pri riadení Uhorska, na ktoré má údajne nárok len snemom zvolený kráľ. V čase vydania knihy Jozef II. už tri roky ako spoluvládca zasahoval do riadenia Uhorska, čo časť jeho politickej reprezentácie niesla s nevôľou. Bencúr vychádzal pri argumentácii z konštatovania, že kráľ Štefan z vlastnej vôle spojil titul monarchu s kráľovstvom a založil princíp dedičnosti titulu kráľa. Vystupuje jednoznačne proti teórii o slobodnej voľbe kráľa, keď poukazuje na jej dôsledky v podobe anarchie za Vladislava II. a jeho syna Ľudovíta. Inštitút iunioris regis bol pritom zárukou, že prechod moci bol plynulý a zakladal sa na princípe dedičnosti, a to aj v ženskej línii panovníckeho rodu už v priebehu 14. storočia.¹⁸ Uhorský kráľ má zároveň priame práva na všetky majetky v krajine, ktoré sa stávajú súkromnými až z jeho vôle a rozhodnutia.¹⁹ Dôležitou zmienkou o odvodenosti práv uhorského kléru od milosti kráľa Bencúr naznačil, kto bol iniciátorom nespokojnosti s formou vlády v Uhorsku, zároveň aj významne podporil Kollárovo stanoviská o právomoci uhorských kráľov disponovať cirkevnými majetkami, udeľovať občianske práva komukoľvek z cudzincov a „vyznamenávať mestá“.²⁰

Vydanie pojednania spadalo do záverečnej fázy prvého bratislavského pobytu J. Bencúra. Zatiaľ nie sú zreteľné indície, ako na spis reagovala uhorská politická reprezentácia, je však pravda, že v uvedenom období mal Bencúr už vážne problémy na poste rektora. Hoci desaťročie jeho rektorátu znamenalo obdobie rozkvetu bratislavského gymnázia, jeho osoba a ani modernizácia vyučovania nebola všetkým po vôli. Istú úlohu mohla zohrávať aj Bencúrova politicky motivovaná publicistika a vedecké renomé (aj v katolíckych kruhoch).²¹ Progresívny Bencúr zrejme nebral ohľad ani na stavovskú „česť“ šľachtických študentov (nechal ich

napr. pracovať v školskej záhrade)²² a „nediplomaticky“ sa vyjadroval o úrovni škôl reformovaných, čím mohol narúšať verejne proklamovanú politickú jednotu oboch konfesií. Je navyše pravdepodobné, že v súčinnosti s Institorisom sa pri výbere študentov na štipendijné miesta Bohušovskej základiny asi až príliš angažoval v prospech študentov slovenského pôvodu, ktorí v najväčšej miere ašpirovali na štipendia určené pre budúcich teológov. Podnietil tak spor, ústiaci do vytvorenia frakcie v konvente (Ján Ribini, výdatne podporovaný generálnym inšpektorom Petrom Zayom), ktorá proti nemu brojila a v súčinnosti s Bencúrovými oponentmi v profesorskom zbore (Juraj Strečko) Bencúra zo školy doslova vyhnala.²³ Tento krok (už súčasníkmi spájaný navyše aj s prejavmi protislovenského „nacionalizmu“²⁴) však vyvolal škandál v celom Uhorsku: nielenže sa v krajine povrávalo, že škola stojí na pokraji zániku, ale okrem klasickej rozlúčkovej latinskej básne²⁵ viacerí študenti spísali ostrý satirický slovenský pamflet, haniaci Bencúrovho nástupcu a jeho kolegov, a šiesti dokonca odišli za ním do Kežmarku.²⁶ Bencúrovmu odchodu Institoris nedokázal zabrániť, za čo musel čeliť výčitkám viacerých priateľov, že dopustil takýto vývoj udalostí.

O druhom období Bencúrovho pôsobenia v Kežmarku (1771 – 1775) sa literatúra zmieňuje len okrajovo,²⁷ jeho pobyt však neznamenal utiahnutie sa do ústrania. Práve v danom období sa na konventoch Potiského dištriktu (s účasťou aj J. Bencúra) začalo intenzívnejšie hovoriť o reformovaní školstva. Na konvente 27. júla 1773 sa Bencúr zasadil za prijatie propozícií, podľa ktorých sa mal vypracovať všeobecný návrh na reformu ev. a. v. škôl,²⁸ ktorý už o rok predložil prešovský rektor Gregor Fabri. Cieľom bolo dosiahnuť zavedenie jednotnosti (*uniformitas*) vo vyučovaní a pozdvihnutie sociálneho statusu rektorov: mali byť rovní farárom, ktorí nemali mať právo zasahovať do ich činnosti.²⁹ Bencúr sa okrem toho opäť výrazne angažoval v prospech celorakúskej (-štátnej) politiky pri obrane jej ašpirácií a práv na novozískané územia. Na expertízach o právnych nárokoch na územie poľských kniežatstiev Osvienčimu a Zatora, Maloruska a Podolia³⁰ začal pracovať po návšteve exponenta dvora, ríšskeho grófa Karola Zinzendorfa na Spiši.³¹ Pri tejto práci mal prostredníctvom Institorisa kontakt s viedenskou dvorskou knižnicou, viedenskými a lipskými kníhkupcami, od ktorých si pravidelne objednával značné množstvo odborných kníh. Spisy vyšli s finančnou podporou dvora a v krátkom čase boli dostupné európskemu publiku aj v latinskom a francúzskom preklade. Bencúrova korešpondencia aj účty u Michala Institorisa potvrdzujú prijatie honoráru zo štátnej pokladnice vo výške 100 zlatých dukátov (v prepočte vyše 400 zl.) v septembri 1772, dôležitejšie pre neho však bolo, že z dvorských kruhov dostal záväzný prísľub na získanie výnosnejšieho miesta opäť v Bratislave.

Bencúrove listy z druhého kežmarského obdobia však svedčia aj o ďalších čulých aktivitách, najmä v prospech svojich spoluveriacich. Doteraz neznáma a argumentmi bohato doložená je jeho analýza postavenia katolíkov v nekatolíckych krajinách, ktorej autorstvo a datovanie do prvej polovice roka 1774 možno jednoznačne určiť na základe korešpondencie a oficiálnych záznamov.³² Analýza jasne mierila k posilneniu argumentov v prospech občianskej tolerancie neka-

tolíkov, o ktorej sa už najmä v okruhu cisára Jozefa II. začínalo intenzívnejšie uvažovať. Panovníčka však bola presvedčená o tom, že katolícki veriaci sú v štátoch s prevládajúcim nekatolíckym vyznaním utláčaní, a postup voči uhorským protestantom je teda legitímnym pendantom tamojšej situácie. Tento názor otvorene vyjadrila aj na audiencii 6. marca 1774, udelenej opäť po pätnástich rokoch delegátom vystupujúcim v mene oboch evanjelických konfesíí. Reakciou na to bolo zasadanie konventu evanjelickej a. v. cirkvi v Pešti 20. apríla 1774, na ktorom sa rozhodlo o vypracovaní podrobných analýz o stave evanjelických konfesíí v Uhorsku a na porovnanie aj o podmienkach fungovania katolíckej cirkvi v nekatolíckych krajinách. Konvent touto prácou poveril Jozefa Bencúra a dvoru ju potom prezentoval Ladislav Prónay. Nie je možné jednoznačne doložiť, že analýza priamo ovplyvnila smerovanie náboženskej politiky, ale dvor práve od začiatku 70. rokov začal robiť prvé ústretové kroky pri odpovediach na niektoré požiadavky evanjelikov (napr. stavby kostolov v Bratislave, školskej budovy v Kežmarku). Bencúr preto hneď v úvode pojednania ocenil, že Mária Terézia je ochotná tolerovať existenciu nekatolíkov v Uhorsku a na viedenskej univerzite zabezpečila prednášanie téz, ktoré hovoria o tom, že štát nemá zasahovať do oblasti svedomia svojich poddaných.³³ Naopak, zásahy štátu *ad propagandám religionem* plodia len „pokrytco a naturalistov“, ktorí sú „morom pre ľudskú spoločnosť a pre všetky štáty“ (*pestis Societatis humanae, omnīs Civitatis et reipublicae*).

Bencúr zároveň poukázal na spôsob, ako postupujú protestantskí panovníci voči katolíckej cirkvi na svojom území. Ak by sa bralo do úvahy učenie rímskokatolíckej cirkvi o jej výlučnosti, ktoré sa usiluje presadiť do praxe rôznymi spôsobmi a technikami, zo strany nekatolíkov by sa mohol očakávať výhradne intolerantný postoj. Oprávňovala by k tomu aj skúsenosť s pôsobením jezuitov, ktorí katolíckych veriacich údajne viedli k odcudzeniu voči vlastným panovníkom a dokonca voči pápežovi.³⁴ S ich pôsobením sa spájalo aj nadobudnutie obrovského ekonomického potenciálu a vplyvu, čo destabilizovalo svetskú moc (príklad: Neapolsko). Bencúr upozornil na možnosť nezodpovedného zneužitia vplyvu kléru (viazaného o. i. prisahou poslušnosti voči pápežovi) na „podvratnú činnosť“ proti panovníkom, ktorí voči katolíckej cirkvi uplatňovali toleranciu. Všetky ostatné vierovyznania pritom zaväzujú svojich príslušníkov podriaďovať sa plne záujmom a nariadeniam štátu, v ktorom žijú, a ich cirkevné organizácie rešpektujú územné vymedzenie štátu. Ďalšie body argumentácie (poškodzovanie hospodárstva krajiny vývozom finančných prostriedkov z krajiny, oslobodenia od rôznych poplatkov a pod.) prezrádzajú Bencúrovo poučenie o dobovej ekonomickej teórii, pričom sa však uvádzajú aj historické príklady ekonomického násillia na pokresťančenom obyvateľstve, ktoré si katolícka cirkev osvojila ako normu (desiatok). Ekonomické záujmy kúrie údajne znemožnili aj skoršie zjednotenie katolíkov a veriacich východného obradu. Napriek tomu sa v nekatolíckych krajinách – v Anglicku, Holandsku (ktoré vyzdvihuje ako príklad spolužitia rôznych konfesíí), Švédsku, Dánsku a Nórsku, Švajčiarsku, Sasku (kde útlak katolíkov zakázal vestfálsky mier, ktorého sa nekatolíci v Nemecku striktne

pridrżujú) a dokonca aj v Prusku(!) katolíkom neupierajú práva na výkon náboženstva, hoci práva cirkvi ako inštitúcie sú obmedzené.

Pozornosť si však zaslúžia aj Bencúrove lokálne aktivity. Jednou z nich bolo zverejnenie kauzy nálezu zlatého pokladu na pozemkoch patriacich jezuitom, ktorí nález skonfiškovali na základe zemepanských práv a nálezcu ukrátili o veľkú časť zákonnej odmeny.³⁵ Podľa práva však takýto nález patril štátnej pokladnici, čo Bencúr nezabudol vo svojom článku pre Wiener Anzeigen zdôrazniť. Keď sa podobný nález podaril aj bratovi prvého nálezcu, ten sa na Bencúrovo radu s oznámením o ňom obrátil priamo na cisára. Nález sa dostal do rúk štátu a vyplatená bola aj príslušná odmena. Zemepánov tento krok značne popudil, ale Bencúrovi priniesol ďalšie uznanie zo strany dvora aj verejnosti.³⁶

Bencúrovo angažovanie sa v pomoci evanjelickým a. v. zborom na Spiši poskytuje zaujímavé podnety k úvahám o možnostiach nepriameho vplyvu na rozhodovanie katolíckych autorít zo strany nekatolíkov. Išlo napr. o háklivú otázku zakročenia proti netolerantnému farárovi-exjezuitovi v Ľubici alebo o obsadenie miesta katolíckeho farára v Spišskej Novej Vsi, ktorým sa mal stať namiesto uvažovaného miestneho kaplána iný vyhliadnutý a pre evanjelikov väčšmi prijateľný kandidát. Práve v tejto súvislosti Bencúr nabádal svojho bratislavského priateľa, aby využil svoje kontakty a pomohol dosiahnuť priaznivé rozhodnutia: Michal Institoris sa mal obrátiť na grófa Františka Balassu, stúpenca náboženskej tolerancie, ktorého vplyv v uhorskej politike Viedne neustále rástol. Hoci o veci mal pochopiteľne rozhodnúť územne príslušný biskup, je očividné, že svoju úlohu zohrávali zákulisné intervencie, v ktorých figurovali do istej miery aj evanjelici Bencúr a Institoris!³⁷

Na druhej strane sa Institoris angažoval pri vybavovaní sľúbeného miesta pre svojho priateľa. O veci sa rokovalo už v priebehu roka 1773, keď sa v korešpondencii objavuje zmienka o tom, že sa črtá nádej na udelenie miesta senátora v bratislavskej mestskej rade.³⁸ Hoci išlo o miesto vo volenom orgáne, jeho skutočné pridelenie bolo podmienené (pravdepodobne už vopred) súhlasom panovníčky, čo do istej miery spochybňuje autonómnosť rozhodovania mestskej komunity. V Bencúrovom prípade to bola práve iniciatíva dvora, ktorá stanovila výsledok voľby ešte pred jej realizáciou. Bolo však treba počkať na uvoľnenie postu a následný súhlas miestodržiteľskej rady s „voľbou“, čo sa neudialo skôr než v novembri 1775. Bencúr sa hneď koncom januára 1776 vydal aj napriek nevhodnému počasiu do Bratislavy. Pred odchodom z Kežmarku sa s ním, podobne ako v Bratislave, rozlúčili zarmútení študenti obsiahlou básňou.³⁹

Miesto senátora v Bratislave nebolo pre Bencúra čestnou funkciou, ale ako erudovaný historik sa hneď ujal vedenia sporu mesta s opátstvom v Piliši, Pannonhalme a s bratislavskou kapitulou o právo užívania výnosu mýta z vrakunského prievozu pri Bratislave. V tejto kauze sa Bencúr odvážil spochybniť jednu z najstarších uhorských listín, privilégium opátstva z roku 1001,⁴⁰ čo vyvolalo nesúhlasnú reakciu a odbornú polemiku.⁴¹ Venoval sa pravdepodobne aj usporiadaniu bratislavského mestského archívu, na čo dostal ponuku ešte pred svojím príchodom do Bratislavy. Najvýznamnejšou aktivitou v poslednom

období Bencúrovho života však bolo angažovanie sa v realizácii školských reforiem, ktoré sa začali aj v Uhorsku vydaním *Ratio educationis* (1777), a v zavádzaní Tolerančného patentu do života.

Postoj evanjelikov oboch vyznaní voči zámerom štátu v oblasti školstva bol jednoznačne odmietavý: prispôsobenie sa katolíckemu školstvu v obsahu vyučovania aj jeho riadení odmietli ako krok smerujúci k zániku vlastnej školskej autonómie.⁴² Ani po smrti Márie Terézie sa však zábery štátu dosiahnuť *Gleichheit und Gleichförmigkeit* (rovnakosť a rovnorodosť) nezmenili, no na základe Tolerančného patentu sa zmenilo postavenie nekatolíkov v sfére občianskeho života a možnosti ich uplatnenia aj v riadení školstva. Nebolo už možné odopierať aspoň diskusiu o tom, čo chcel štát dosiahnuť vo sfére vzdelávania. Keď Jozef II. inicioval zmeny v školskej správe Uhorska, na rad prišlo aj rokovanie s predstaviteľmi nekatolíckych konfesíí o aplikovaní reforiem v rámci ich školstva: Bencúra do neho zapojili pravdepodobne na základe žiadosti vládnych kruhov ako experta-praktika s výnimočnou reputáciou, no nedostal poverenie vyjadrovať názory celej cirkvi. Ostatne, ich sformulovanie ešte len stálo pred viacerými jej predstaviteľmi, ktorí na to získali ročnú lehotu, vytvorenú odložením rokovania zmiešanej komisie.

Vypracovanie stanovísk k projektu jednotného riadenia školstva už nebolo v Bencúrovej kompetencii: jeho pozornosť sa zamerala na publikovanie právnych expertíz podporujúcich právo štátu (panovníka) regulovať cirkevné majetky.⁴³ Podľa mienky Horányiho boli zárodkom väčšej práce, ktorá sa mala venovať danej problematike, no ktorú predčasná smrť nedovolila ukončiť.⁴⁴ Je však možné aj to, že Bencúr sa súčasne podrobne zaoberal iným, z hľadiska postavenia evanjelikov dôležitejším problémom. Ako uznávaný expert a znalec práva s prístupom do archívov a k exponentom vládnej politiky sa pravdepodobne skrýva pod pseudonymom „Viedenčan“, ktorý píše svojmu uhorskému priateľovi žijúcemu v Nemeckej ríši správu o postupe tolerancie v Uhorsku.⁴⁵ Ide o zasvätenú analýzu prípadov poukazujúcich na praktiky katolíckeho kléru, ktoré sa použili pri zdržiavaní vyhlasovania a realizácie ustanovení Tolerančného patentu. Autorom bol bezpochyby človek s dobrým prehľadom o dianí najmä v hornom Uhorsku, odkiaľ čerpal väčšinu príkladov. Bencúrovo autorstvo naznačuje aj obsiahla stať o práve apoštolských kráľov uplatňovať svoju moc voči cirkvi, pokiaľ ide o jej svetské pôsobenie či majetky,⁴⁶ explicitne vyjadrené v téze, že cirkev pôsobí v štáte a nie naopak. Z osobného kontaktu musel poznať prax pri vybavovaní žiadostí o zriadenie cirkevných obcí v jednotlivých stolicích, aj schopnosti uhorských biskupov, ktoré dokázal individuálne charakterizovať (neznalosť nemčiny v prípade niektorých biskupov, u jágerského biskupa nadradovanie muslimskej viery nad protestantizmus).

Bencúrove aktivity v prospech dvora, resp. panovníka nezostali nepovšimnuté a mohli vyústiť do získania postavenia, aké mal kedysi Adam František Kollár. Aj Bencúra delegovali do funkcie knihovníka dvorskej knižnice a regnikolárneho archivára, no pred nástupom do nej nečakane zomrel. Evanjelická a. v. komunita tak prišla o človeka, ktorý bol vďaka svojim znalostiam a zásluhám o panovnícky

rod schopný ovplyvňovať rozhodovanie na vysokých miestach už v dobe, keď nezastával oficiálne miesto s vysokou mierou rozhodovacích právomocí. Jeho život naznačuje aj cesty, akými sa presadzovala interkonfesionálna spolupráca a kooperácia vzdelancov s proreformne naladenou štátnou mocou. Len na okraj možno uviesť, že v okruhu panovníka sa po Bencúrovej smrti práve začínali uplatňovať jeho bývalí študenti, napr. Gabriel a Ladislav Prónayovci.

Poznámky

- 1 Prehľadne napr. ĎUROVIČ, Ján: Prehľad literárnych dejín slovenských evanjelikov. Liptovský Sv. Mikuláš 1948.
- 2 HORÁNYI, Alexius: Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pars I, Viennae 1775, 29. DE LUCA, Ignaz: Das gelehrte Österreich. Wien 1776, 22 -23.
- 3 *Confutatio praetensionis Borussiae in Silesiam*. Vindobonae 1758.
- 4 K priebehu sedemročnej vojny v rokoch 1757 – 1758 a zvratom v situácii v Sliezske STELLNER, František: Sedemiletá válka v Evropě. Praha 2000, 162 -199.
- 5 Kežmarok, Bratislava, Šopron a Prešov získali de facto štatút dištriktuálnych gymnázií, aj keď oficiálne štát nedovoľoval existenciu vyšších evanjelických škôl. Pozri napr. hodnotenie Jána Ambrózyho v spise *Religiosae considerationes et desideria de corrupto statu Ecclesiarum et scholarum evang., Anno Dni. 1762 concepta*. EOL, AGE, I. a. 16, 5. K školskému poriadku z r. 1755, na vypracovaní ktorého sa podieľal aj Bencúr; podrobnejšie LIPTÁK, Johann: Geschichte des evangelischen Lyzeums A B. in Kesmark. Kežmarok 1933, 75 – 77.
- 6 List J. Bencura M. Institorisovi zo 16. 9.1758. KELB, rkp. fasc. 324.
- 7 *Compensum Historiae clarissimi Benczur comparavit [...] Colomanus Kosstolany* (pred 1764). OSzK, rkp. odd., Quart, lat. 2302. Na existenciu dvojzväzkového diela *Historia Regni et Regum Hungariae ab exordio Ducum et ingressu Hunnorum usque ad nostra tempora* upozorňuje HORÁNYI, Alexius: Nova memoria Hungarorum et provincialium. Pars I (A-C). Pest 1795, 37.
- 8 Bencúr sa opieral o Belov Prodrumus, Timonovu *Imago antiquae Hungariae*, Iornandovo dielo *De rebus Getticis*, prácu Tomáša Pešinu z Čechorodu Mars Moravicus, Praya, Schwandtnera, z edícií prameňov od Fredegarda, Konštantína Porfyrogeneta, Fuldske anály, Luitprandovu, Kosmasovu, Anonymovu kroniku atď.
- 9 Územie Panónie vymedzil, opierajúc sa o Konštantína Porfyrogeneta, riekami Morava, Turiec, dolný Dunaj a Sáva. Tamže, 45.
- 10 Tamže, 43-44.
- 11 Upozorňuje však aj na paradoxnú teóriu, podľa ktorej by Huni mali patriť do skupiny slovanských národov. Tamže, 18.
- 12 AMBRÓZY, *Religiosae considerationes*, fol. 6.
- 13 K dejinám školy pozri MARKUSOVSKY, Samuel: A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum története. Pozsony 1896.
- 14 Okolnosti snemu pozri napr. v štúdiu BÄHLCKE, Joachim: „Vexatio dat intellectum“.

- Klerus, Ständevertretung und Staatskirchentum in Ungarn zur Zeit Maria Theresias. Historické štúdie 40 (Bratislava 1999), 35 – 50.
- 15 *Ungaria semper libera, sui iuris, et nunquam vel principi, vel genti alicui externa, obnoxia*. Vindobonae 1764. Podrobnejšie sa dielom zaoberá KOSÁRY, Domokos: *Müvelödés a XVIII. századi Magyarországon*. (1. vyd.) Budapest 1980, 296 – 297.
  - 16 J. Bencúr prosil o sprostredkovanie v tejto veci M. Institorisa 7.10.1772. KELB, rkp. fasc. 590/II.
  - 17 Viennae – Lipsiae 1771. Predhovor bol datovaný rokom 1769.
  - 18 Účelom tejto argumentácie, rozvedenej v 9. a 10. kapitole, bolo obhájiť nástupnícke práva Habsburgovcov prostredníctvom Pragmatickej sankcie.
  - 19 *Eusebii Verinii commentatio*, 32 – 33. Argumentácia sa hojne opiera o dielo Adama Františka Kollára *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae etc*. Vindobonae 1764.
  - 20 Tamže, 55 – 56.
  - 21 Štefan Wiczian v liste M. Institorisovi 1. 9. 1771 upozorňuje, že slová uznania zo strany Juraja Praya môžu byť zdrojom závidosti a odporu voči Bencúrovi. KELB, rkp. fasc. 589/2.
  - 22 Juraj Szalay zo Slovenského Pravna sa 16. 8.1767 rozhorčoval nad „*hroznou vecou*“, že jeho syn musel polievať záhradu pri konvikte (internáte): poslal ho predsa do hlavného mesta Uhorska, aby privykol mestskému životu (*civilitatis*), štúdiu a získal väčšie skúsenosti. Bol odhodlaný riešiť vec na súde! K druhému prípadu sťažnosť anonymného Debrecínčana z 15.1.1767. Oba listy KELB, rkp. fasc. 330.
  - 23 Pozri list bratislavského inšpektora Jozefa Stettnera zo 14. 3. 1771. Tamže, rkp. fasc. 589/1. Ďalším iniciátorom „*proslovenského nacionalizmu*“ mal byť Baltazár Pongrácz.
  - 24 O vyhranenom etnickom vedomí Bencúra, stúpenca uhorského osvietenského patriotizmu, nemáme priame doklady. Možno ho však predpokladať na základe jeho prednášok o dejinách Uhorska, kde v rozsiahlych poznámkach upozornil na fakt existencie a význam Veľkej Moravy. Na druhej strane sa jeho etnické povedomie vyznačovalo tolerantnosťou a bolo o ňom známe, že bol nepriateľom „*národnostnej nenávisťi*“. LIPTÁK, *Geschichte*, 78.
  - 25 *Triste officium, quod orba rectore suo, Viro Celeberrimo [...] Josepho Bentzur, studiosa aug. cong. iuventus Posoniensis [...] praestat*. Posonii 1771.
  - 26 Udalosti mali za následok „*inšpekciu*“ delegáta celého dištriktu Baltazára Pongrácza 16. 7.1771. KELB, *Chronicon eccl. patr.*, fol. 424.
  - 27 LIPTÁK, *Geschichte*, jeho druhé funkčné obdobie dokonca ani nespomína.
  - 28 Bencúr sám zostavil nemecké pojednanie o filozofickom a historickom štúdiu, ktoré poslal grófovi Františkovi Balassovi. Za základných autorov považoval Baumeistera, Achenwalla, Büschinga, Püttera, Rügera a Daviesa. J. Bencúr M. Institorisovi 23.10. 1773. KELB, rkp. fasc. 591/11.
  - 29 Zápisnica z konventu Pred- a Zatiského dištriktu. ŠOBA Levoča, Fond Horvath-Stansith, kr. 85, fasc. O, fol. 173 -174.
  - 30 *Vorläufige Ausführung der Rechte des Königreichs Hungarn auf Klein oder Poth Reussen und Podolien*. Wien 1772.

- 31 Naznačuje to list J. Bencúra nemenovanému *ríšskemu grófovi* z 26.12.1772, v ktorom však v samostatnom odstavci vyzdvihuje zásluhy rodu Zinzendorf o Nemeckú ríšu. ÖNB Wien, rkp. odd., 77/34.
- 32 *Spis Caussae non nullae propter quas nonnulli Evangelici Principes Romana Catholicis restrictum non nisi exercitium religionis suae in ditionibus suis concesserunt.* ŠOBA Levoča, fond Horváth-Stansith, kr. 58, fasc. O, fol. 66 – 73. Autorstvo analýzy potvrdzuje zápis v *Collectanea Religiosa V* (ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, i. č. 365), fol. 708 – 715. Pozri aj list J. Bencúra M. Institorisovi z 5. 4. 1774. KELB, rkp. fasc. 335.
- 33 Citovaná téza pochádzala od Pavla Jozefa Rieggera z učebnice *Institutiones jurisprudentiae ecclesiasticae* (Viedeň 1768), úvod, § 46, 90.
- 34 Ako príklady uvádzal francúzskych kráľov Henricha III. a IV., Ľudovíta XV., ako aj súčasného kráľa Portugalska Jozefa I.
- 35 Prípad z mestečka Teplica z r. 1772. Išlo o 4 – 5 libier zlatých mincí, za ktoré mal nálezca (nájomca pozemku) dostať cca 500 zl. odmeny, nedostal však ani polovicu. J. Bencúr v liste M. Institorisovi 4. 5.1773. KELB, rkp. fasc. 591/1.
- 36 List Adama Farkasa M. Institorisovi 5. 6.1773. Tamže.
- 37 J. Bencúr M. Institorisovi 16.10.1774. Tamže, rkp. fasc. 337/VI – X.
- 38 Prvá zmienka padla asi v lete 1773, súhlas Márie Terézie však nasledoval až v máji 1774. List J. Bencúra M. Institorisovi 15.9.1773, KELB, rkp. fasc. 591/11, resp. dvorský agent Ján Drozdík v liste 31.5.1774. Tamže, rkp. fasc. 336,362. V Bencúrov prospech intervenovali najmä František Balassa a Johann Wolfgang Kempelen. Bencúr sa im usiloval zavďačiť sa napr. zásielkou marinovaného lososa. Pozri listy J. Bencúra z 4.5., 15. 6.1774 a 31. 5.1775. Tamže, rkp. fasc. 336,341.
- 39 *Tlač Pietatis supremae Monumentum, quod [...] Josepho Bentzur [...] posuerunt, cultores ejus perpetui.* Prešov (1776).
- 40 *Schreiben an einen Freund, darinn einige Zweifel [...] vorgelegt werden.* Wien 1779.
- 41 Analýze kauzy sa venuje GODÁLOVÁ, Marta: Jozef Bencúr (1728 – 1784) a spor mesta Bratislavy o mýto. Dipl. práca, FF UK Bratislava 1978.
- 42 K tomu KOWALSKÁ, Eva: Die Schulfrage und das Toleranzpatent: Die politischen Haltungen der lutherischen Protestanten in Ungarn. *Bohémia* 37/1996, 23 – 37.
- 43 *De dominio eminenti apostolici regis Hungariae et juribus cum eo connexis.* Frankfurt - Leipzig 1784. *Kann ein apostolischer König die ungarische Klerisey [...] regulieren?* Frankfurt – Leipzig 1784. Bencúrovo autorstvo možno predpokladať aj v prípade anonymného rukopisu *Regulatio Bonorum Cleri, per Regem Instituenda, non praejudicat Privilegiis Nobilitaribus*, zachovaného v OSzK Budapešť, rkp. odd., Fol. lát 474.
- 44 HORÁNYI, Alexius: Nova memoria Hungarorum et provincialium. Pars I (A – C). Fest 1795, 37.
- 45 *Schreiben eines Wienerers an einen im heiligen römischen Reiche wohnenden Ungarn, darinnen das Toleranzwesen in dem Königreich Ungarn, dessen Fortgang und Hindernisse freymüthig beurtheüet werden.* B. m. 1783.
- 46 Tamže, 40 – 42. Citovaným autorom je tu Pavol Jozef Riegger.

IV.3 Pavol Šramko – nekonvenčný vzdelanec z regiónu

Evanjelici, prežívajúci svoj dospelý vek v druhej polovici 18. storočia, sa stali svedkami a zväčša aj aktérmi prevratných či dokonca búrlivých udalostí. Ich reflexia medzi príslušníkmi nižších sociálnych vrstiev bola bezpochyby iná než u tých, ktorí dokázali vnímať väčšie a rozmanitejšie podnety, vyhľadávať o nich informácie a svoju mienku prípadne aj verejne formulovať. Medzi takúto vrstvu ľudí patrili predovšetkým duchovní, stojaci ako spoločenské a mravné autority na čele komunít, v ktorých žili a pôsobili. Aj medzi nimi, tak ako v každom spoločenstve, možno nájsť rôzne príklady ľudí, ktoré aj dnes upútajú svojím nevšedným životným postojom, výsledkami svojich aktivít alebo vplyvom na súdobú spoločnosť. Medzi nich patrí aj Pavol Šramko, ktorý prerástol pomery lokalít a regiónov, v ktorých pôsobil.¹

Ako ev. a. v. farár začína po Veľkej noci roku 1773 v artikulárnom zbore vo Veľkej Paludzi. Hoci obec (resp. mestečko-oppidum) ležala mimo regionálnych centier, ako artikulárne miesto ju vyhľadávala a navštevovala aj šľachta a honorácia z celej Liptovskej stolice. Šramko býval kultivovaným partnerom svojich vznešených hostí a jeho vzdelanostný obzor musel presahovať oblasť teológie, čo zrejme pre teológa, ktorý nepatrí k absolventom niektorej univerzity, nebolo celkom ľahké. Na jeho príklade sa však dá dokumentovať, že úroveň diskurzu spoločenskej elity ani v okrajovom regióne nemusela byť ohraničená problémami vlastnej úzkej komunity a kontakt s tlačeným slovom (najmä novinami) umožňoval kultiváciu osobnosti. Liptov navyše síce tvoril súčasť vzdialenej severnej hranice Uhorska, no práve v uvedenom období sa dostal do centra pozornosti vďaka významnej územno-politickej zmene, ktorú predstavovalo vrátenie zálohovaných spišských miest pod správu koruny, ako aj prvé delenie Poľska.

Uvedené udalosti viedli nepochybne k zvýšeniu záujmu o politické dianie a pre vzdelanca bolo nevyhnutné mať o ňom dobré informácie. Najlepšou cestou, ako ich získať, bolo pochopiteľne odoberanie tlače, pričom okrem domácich Preßburger Zeitung sa prekvapujúco často aj v Liptove čítali aj nemecké noviny. U Šramka sú doložené spočiatku nemecké noviny z Regensburgu, no keď sa začalo s vydávaním domácich maďarských, zrušil ich predplatné.² Okrem záujmu o domáce spravodajstvo ho motivovalo úsilie o pestovanie „jazyka vlasti“ a k podobnému patriotickému činu primäl aj ďalších. Nezostal však len pri maďarských novinách. Keď zistil, že ich objednáva aj Gašpar Kubinyi a od neho si ich môže požičiavať, prešiel k viedenským latinským (*Ephemerides Vindobonensae*) a od roku 1783 pribral ešte Prešpurské noviny. Keď prestali

vychádzať, spolu s pani Visnayovou (Wissnyaiovou) čítaval Pražské noviny a sám si predplatil Erlangenské noviny. Nebol však len pasívnym čitateľom – do redakcie Prešpurských novín posielal prostredníctvom Institorisa napr. správy o počiatkoch cirkevného evanjelického zboru v Nemeckej Ľupči a Važci.³ Chválil sa aj svojou knižnicou, v ktorej mal okrem starších a pre zberateľa, akým bol Institoris, zaujímavých slovenských (Masnicius) a českých (Komenského Labyrint) tlačí aj práce nemeckých teológov (napr. Gerharda).

Šramko bol však nielen konzumentom, ale aj producentom tlačeného slova: do slovenskej literatúry prispel niekoľkými príležitostnými básňami, v ktorých sa tiež prejavila jeho do značnej miery nekonformná povaha. Tým, že v niektorých z nich dokázal otvorene prejavíť city a erotickú náklonnosť voči svojej manželke, vzbudil pohoršenie medzi značnou časťou svojich kolegov-farárov. Kým niektorí, ako napr. Martin Klanica, v korešpondencii iným adresátom ventilovali svoje pocity len neľúbosťou nad tým, že dielko sa dostane do rúk mládeže, Michal Institoris Mošovský reagoval dočasným prerušením inak čulého písomného styku so Šramkom. Najväčšej kritiky sa dostalo Šramkovi od superintendenta Banského dištriktu, ktorý ho neváhal napadnúť ostrým pamfletom.⁴ Pretože Šramko sa inak tešil dobrej povesti, celá kauza netrvala dlho. Paradoxne Šramko sám napokon dospel do štádia, keď sa neubránil moralizovaniu.⁵

Napriek naznačenému sklonu k „nekonformnosti“ sa Šramko ako teológ nevyomykal z rámca prevažujúcej charakteristiky slovenských evanjelických duchovných. Ako literárne činný evanjelický a. v. farár patril do okruhu priateľov Michala Institorisa Mošovského, a práve jemu adresovaná korešpondenta⁶ prezrádza Šramkovu ortodoxnú, skôr však cirkevnú, než špecificky teologickú orientáciu: Šramkov postoj bol motivovaný skôr ohľadom na historický vývoj evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku a zvážením jej postavenia v spoločnosti. Zotrvávanie pri dikcii *Formuly a Knihy svornosti*, ktoré Šramko jasne deklaroval, totiž podmieňovali väčšmi než úsilie o teologickú čistotu učenia obavy z narušenia rovnováhy vnútri cirkvi.

To, čo priviedlo Šramka rovnako ako jeho známejšieho priateľa Institorisa do tábora „ortodoxistov“, bol odpor proti „liberalizácii“ cirkvi a poklesu autority a vplyvu duchovných. Preferovanie osobnej zbožnosti, nastolené už pietizmom, sprevádzal rastúci vplyv osvietenského racionalizmu, rovnako ako stúpanie vplyvu laikov a presun v „mocenských štruktúrach“ cirkvi. Aj keď evanjelická cirkev a. v. nebola usporiadaná hierarchicky, dlhé obdobie absencie „svetskej hlavy cirkvi“ (až do ustanovenia prvého generálneho inšpektora r. 1758), resp. konzistória upevnilo význam duchovných ako jej hlavných reprezentantov. Zapájanie sa laikov do diskusií o čisto teologických problémoch od prvej tretiny 18. storočia, ako aj ich iniciatíva pri výbere a vydávaní špecifických teologických diel však znamenali nový prvok, ohlasujúci koniec dominantného postavenia kňazstva: keď prišlo pod tlakom svetských predstaviteľov k zosadeniu superintendenta Banského dištriktu Jána Čerňanského (1785), bolo evidentné, že udržanie vplyvu duchovných bude možné len na základe striktnej obhajoby „čistoty učenia“.

Šramko bezpochyby vnímal meniace sa vzťahy svetských a duchovných predstaviteľov cirkvi a z nich prameniace napätie, ktoré aj v dosahu jeho právomocí prerástlo do otvoreného nepriateľstva. Týkalo sa napr. šľachtického obyvateľa Kráľovej Lehoty Juraja Lehotzského, ktorý hrubo urážal „svojho“ evanjelického kňaza Jozefa Andaházyho, ale aj superintendenta, ktorý ho ordinoval (Čerňanský), a nebol ochotný pristúpiť na zmier.⁷ Ak aj pri tejto obrane kňaza pred bližšie nešpecifikovanými útokmi išlo bezpochyby o obranu kňazského stavu ako takého, v ďalšom prípade už Šramko bojoval za konzistentnosť vo vlastných radoch: Okrem toho, že sa usiloval vo svojom najbližšom okolí predchádzať prijímaniu „novátorsky“ zmyšľajúcich osôb,⁸ zasadil sa priamo za suspendovanie „sociniánsky“ – osvietencky orientovaného Štefana Deluka, ktorého teologické názory sa vymykali prijatému rámcu. Socinianizmom totiž Šramko v súlade s názormi ďalších kolegov označil akceptovanie učenia o prirodzenom náboženstve a pokus o historické a kritické chápanie textu Biblie.⁹ Jeho stanovisko sa však už neprijímalo ani v prostredí kolegov bez výhrad: označovanie tábora „ortodoxistov“ za brzdu rozvoja evanjelickej cirkvi prerástlo do prirovnania ich postojov k stanoviskám a správaniu dominikánov, ergo inkvizítorov.¹⁰

Generovanie vnútorných problémov v cirkvi však nútilo Šramka a spolu s ním aj ďalších, hľadať spôsoby, ako dosiahnuť vzájomné spolunažívame laikov a duchovných. Tento vnútrocirkevný problém bol pritom relatívne ľahšie riešiteľný v porovnaní s tlakom, aký na cirkev vyvíjal štát. Paradoxne práve v 80. rokoch, teda už po vydaní Tolerančného patentu, bolo stále treba čeliť pokusom o zväčšenie vplyvu štátnej moci na vnútorné pomery v cirkvi, aj keď nemali podobu otvoreného útlaku. Išlo predovšetkým o snahu oktrojovať evanjelikom v Uhorsku podľa panovníka vyhovujúcejšiu liturgiu a obmedziť ich školskú autonómiu. Hoci štátny záujem bol motivovaný utilitaristický a sledoval intencie Jozefovho konceptu Staatskirchentum, t. j. relatívneho podriadenia cirkvi všeobecne pod kontrolu a do služby štátu, znamenal ohrozenie ťažko obhájených pozícií.

V tomto bode sa však opäť ukázala nekonformnosť Šramkových postojov a snaha nájsť vlastnú cestu riešenia nastolených problémov. Minimálne v jednom spornom bode, a to v otázke tzv. zmiešaných škôl, totiž dokázal pochopiť motiváciu štátnych orgánov. Ich úsilie poskytnúť elementárne vzdelanie efektívne a čo najväčšiemu počtu detí nemala brzdiť absencia vlastných (konfesionálnych) učiteľov a škôl. Už dostupné, inému vierovyznaniu patriace školy sa mali otvoriť aj pre ostatné konfesie danej lokality tým, že sa mal do nich ustanoviť príslušný nekatolícky učiteľ. To na jednej strane znamenalo zníženie výdavkov komunity na udržiavanie školských budov, na druhej však podriadenie sa štátnej školskej inšpekcii. Všetky deti danej lokality sa mali zároveň spoločne učiť svetské predmety. Kvalitná elementárna príprava s akcentom na univerzálnu kresťanskú mravouku sa pritom považovala za odrazový mostík na dokonalejšie osvojenie si vierouky. Na rozdiel od mnohých ďalších, a vlastne aj od oficiálne deklarovaného postoja celej evanjelickej a. v. cirkvi Šramko súhlasil s koncepciou zmiešanej školy a s jej zriadením vo svojom novom pôsobisku v Nemeckej Ľupči, a dokonca obha-

joval právo katolíckeho učiteľa vyučovať aj nekatolícke deti.¹¹ Takýto postoj ocenil aj jeden z hlavných aktérov na poli riadenia školstva v Uhorsku, riaditeľ Bratislavského školského obvodu Gabriel Prónay, sám vplyvný člen evanjelickej cirkvi. Šramko sa uvádza medzi aktérmi peštianskej synody ev. a. v. cirkvi, počas ktorej bol na druhom zasadnutí zvolený do jej školskej komisie.¹²

Už tolerantný postoj k existencii zmiešaných škôl a na druhej strane striktné nástojenie na invariantnosti učenia naznačili, že Šramko vedel nájsť priority pre sféru fungovania cirkvi v spoločnosti a pri formovaní osobnosti človeka. Turbuletný politický vývoj v Uhorsku po smrti Jozefa II. ho musel presvedčiť, že pre prežitie evanjelickej cirkvi ako takej je nevyhnutná stabilita pomerov. V období otvorených pokusov o zrušenie platnosti Tolerančného patentu (leto – jeseň 1790) sa zdal byť návrat k pomerom z roku 1780 reálnym nebezpečenstvom: pre nekatolíkov by to znamenalo opäť existenciu v právne nepriaznivom stave, v ktorom by mohol platiť krutý zákon o apostáze, hrozili by nútené konverzie, obmedzenie výkonu náboženstva a pod. Hoci nekatolícka frakcia na sneme mohla rátať s podporou panovníka, ohrozeniu bolo treba aktívne čeliť. Aj ona pripravila sériu polemických spisov, no tie len stupňovali ostrosť diskusie. Do tejto vypätej situácie však zaznel aj hlas volajúci po zmierení a nabádajúci všetky v Uhorsku akceptované kresťanské náboženstvá k spoločnému postupu pri riešení konfesijných sporov. Autor vo svojom návrhu adresovanom snemu podal ruku na zmierenie a prekonanie sporov cestou vytvorenia orgánu, ktorý by mohol v svetských otázkach fungovania cirkví slúžiť ako arbiter alebo sprostredkovateľ.¹³

Autorstvo projektu konzistória, riadiaceho svetské fungovanie kresťanských cirkví, je možné stanoviť len hypoteticky. Na dokumente poznamenané meno Pavla Šramka, v tom čase evanjelického farára v Nemeckej Lúpci, však pravdepodobne zodpovedá skutočnosti a korešponduje s jeho povahou a pôsobením: zatiaľ čo v rámci cirkvi nevedel akceptovať spolunažívanie „disidentsky“ zmýšľajúcich príslušníkov, v rámci celej spoločnosti sa hrozil dôsledkov vynuovenia násilného zjednocovania obyvateľstva v otázkach viery. V jasne koncipovanom spise vyjadril predstavu, ako možno spolunažívanie kresťanov regulovať politickými prostriedkami, medzi ktorými chcel hlavnú úlohu prisúdiť navrhovanému spoločnému konzistóriu. V ňom by mali paritné zastúpenie katolíci, evanjelici a. v. aj h. v., rovnako ako pravoslávni, pričom predsedom mal byť uhorský prímás! Významné bolo zdôraznenie spoločného duchovného východiska všetkých „siekt“ (cirkví) – Svätého písma, v oblasti ich svetského fungovania zasa ingerencie štátu a jeho zákonov. Šramko sa nebál dokonca hovoriť o zvolávaní „celonárodných“ (celoštátnych) synôd, zložených zo zástupcov všetkých vierovyznaní. Ako realista vedel posúdiť aj možné prekážky svojho projektu, no v prípade dôsledného presadenia vplyvu štátu na katolícku cirkev si vedel predstaviť aj spoluprácu s jej hierarchiou.

Idealistické predstavy o možnosti ekumenickej spolupráce vyústili dokonca do predstavy vytvorenia Ecclesiae Hungaricae, ktorej členmi by boli všetci kresťania bez ohľadu na svoju príslušnosť k akejkoľvek „sekte“. Takéto

myšlienky však bezpochyby nemali najmenšiu nádej stať sa predmetom seriózneho rokovania, i keď apel na schádzajúci sa snem obsahoval argumentáciu o spoločnom blahu ľudu, sláve uhorského národa a získaní uznania v celej Európe. Priebeh snemu bol pravým opakom tejto predstavy – len postupne sa prepracúval k ochote zakotviť základné princípy tolerancie do riadne prijatého a trvalo platného zákona. Po jeho prijatí začiatkom roka 1791 sa situácia predsa len upokojila a angažovanie sa v prospech celej cirkvi mohlo nahradiť sústreďenie sa na otázky vlastného záujmu. V prípade Šramka to znamenalo najprv prácu v zmiešanej komisii synody roku 1791, ktorá sa zaoberala otázkou sformovania spoločného konzistória. Po skončení synody, ktorej závery ostatne nikdy neboli oficiálne prijaté, sa plne sústredil na dokončenie rozsiahleho (4-zväzkového) grécko-českého slovníka, východiska prekladu originálneho textu Písma do domácej reči. Obsahoval všetky grécke slová použité v Biblii s ich prekladmi do bibličtiny, ale v podobe výkladového slovníka s historickými a teologickými vysvetleniami významov, ako aj geografickými údajmi. Šramko neobišiel ani náčrt exegetických kontroverzií.

Uvedenému projektu venoval Šramko posledné roky svojho života, no ani pomoc Michala Inštorisa Mošovského nepomohla vydaniu finančne náročného a špecifického diela. Na rozdiel od minulosti cenzúra nebola hlavnou prekážkou – tou bola finančná otázka. Predpokladaný minimálny náklad 1 000 kusov sa dal len ťažko dosiahnuť, aj to by však znamenalo mať zabezpečených 500 odberateľov (predplateľov). Nedalo sa počítat ani s podporou nejakého mecéna, keďže vedecký typ práce a jej ideový kontext nedával šancu na zainteresovanie vplyvnej svetskej osobnosti. Pre teologickú orientáciu Šramka je príznačné, že prípadné venovanie chcel adresovať slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi, v ktorej jedinej videl miesto, kde ešte prebýva Kristus.¹⁴ Hoci Šramko zvažoval vydanie v Čechách, kde sa údajne tlačilo lacnejšie, jeho plán nevyšiel. Z celého diela sa dodnes zachoval len obsiahly predhovor, jasne naznačujúci, že slovníkom chcel Šramko iniciovať hlbšie štúdium autentického textu Písma, čeliť prenikaniu dobovej „zhubnej“ ideológii osvietenstva a dosiahnuť obnovu zbožnosti.¹⁵

Nekonformnosť Šramka sa však prejavila aj paradoxným, tentoraz retardujúcim vyznievajúcim spôsobom. Iniciatíva Baltazára Pongrácza, jedného z popredných svetských predstaviteľov Banského dištriktu (inšpektor Peštiansko-békeškého seniorátu) a advokáta v Pešti, viedla roku 1789 k ustanoveniu sociálne zameraného Inštitútu na podporu sirôt a vdov (po farároch) aj v rámci Veľkohontského seniorátu. Inštitút si bral za vzor podobné fungujúce združenia v Nemecku, Dánsku, Švédsku či Holandsku a fungoval na princípe kolektívnej a povinnej solidarity (de facto penzijné poistenie). Šramko ako senior susedného Liptovského seniorátu sa svojím negatívnym postojom zasadil za to, že fungovanie Inštitútu sa nevzťahovalo na celý dištrikt: v liste zo 14. augusta 1789 seniorovi Hamaliarovi totiž vyjadril vážnu obavu, že vidina budúceho dôchodku po mužovi-farárovi bude ženu odvádzať od usilovnej starostlivosti o chod domácnosti (*obtinebo stipendium!*) a autorita muža sa zníži. Manželka nebude brať mužovu smrť ako *Providentia DEI* a trest a ani ostatní členovia cirkvi nebudú

motivovaní k cnosti milosrdenstva voči vdovám a sirotám. Šramko na rozdiel od takých dobrovoľných donátorov, ako boli bezdetný Szinowicz alebo lekár Banskej komory Juraj Hoffinger, prišiel k záveru, že Inštitút sa prieči vôli Božej a odmietol ho vo svojom senioráte propagovať.¹⁶

Hoci Šramko prežil celý život vzdialený od čo i len regionálnych centier, vďaka bohatej korešpondencii, priateľom a tlači bol aktívnym konzumentom aj spolutvorcom kultúry evanjelických vzdelancov. Ich obzor bol relatívne úzky, nemožno však ignorovať ich snahu a schopnosť reagovať na podnety a potreby spoločnosti, v ktorom sa odvíjali ich životné osudy.

Poznámky

- 1 Základné údaje o Šramkovi pozri in: Biografický slovník V. Bratislava 1992, 497 – 498.
- 2 List M. Institorisovi z 3.10.1779, KELB, rkp. fasc. 345
- 3 Správy o Važci poslal M. Institorisovi 25. 8. 1783, správy „z Liptova“ 28. 10. 1783. Tamže, rkp. fasc. 351, 595/3.
- 4 Pozri MIŠIANIK, Ján: Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava 1981, 700 -701.
- 5 Sťažnosť na dobové mravy vyslovil v liste z 25. 3.1800. KELB, rkp. fasc. 363/1.
- 6 V korešpondencii M. Institorisa Mošovského sa zachovalo 38 Šramkových listov z rokov 1773 -1800.
- 7 Šramko uvažoval o exkomunikácii(!) previnilca a žiadal o radu M. Institorisa. KELB, rkp. fasc. 597/1786-2.
- 8 Iste pod jeho vplyvom pani Kubínyiová hľadala pre svoju dcéru učiteľa, ktorý by nevzbudzoval obavy zo šírenia nových teologických myšlienok (*de nova evangelia evangelizantibus ne audire quidem vult*). List zo 16. 8.1791. Tamže, rkp. fasc. 358/1791.
- 9 Definícia socinianizmu in: The Oxford Encyclopedia of the Reformation (ed. J. Hillebrand a i.), 4. zv. New York, Oxford University Press 1996, 83 – 87. K tomu aj NEVE, J. L.: A history of Christian thought, zv. II: History of Protestant theology. Philadelphia, The Muhlenberg Press 1946, 81 – 88.
- 10 Pozri argumentáciu brožúry KOVÁCS, Freymüthige Betrachtungen a vyjadrenie v liste P. Šramka 29. 9. 1786, v ktorom sa sťažoval na prirovnanie zo strany „Šoprončanov“ na adresu Liptovského kontubernia (seniorátu). KELB, rkp. fasc. 597/1786-2.
- 11 Šramko v liste M. Institorisovi uviedol, že inkriminovaný učiteľ Michal Kubanček (Kubanček) je obyvateľom *carus* a jeho prácu vysoko oceňujú. KELB, rkp. fasc. 598.
- 12 *Acta et canones synodi Evangelicae [...] 1791 celebratae*. OSZK Budapest, rkp. odd., Fol. lát. 3517
- 13 Slovenský preklad textu projektu pozri KOWALSKÁ – NOVACKÁ, De conciliandis Hungaris proiectum.
- 14 *Dedicationem, ego quidem nullam scribere proposui. Interim si TU aliter putares: perscribere cui? et (fuomodo? dedicari deberet. Noster Politicus Status, studia theologica parum curat, imo forte mallet, ne N. Testamentum existat, quam ut illius intelligentia, et usus crescat. His*

ergo sacrum hunc laborem dedicare, mihi idem videtur, ac porcis margaritas oblicere. Id etiam in antecessum scio, nullum politicorum vel crucifero, laborem hunc adiuturum esse. Si forte dedicatio necessaria esset: turn Slauicis ecdesiis illud dedicare, facile consentirem. In his enim bene multis, adhuc Iesus Christus hospitatur. Šramko v liste M. Institorisovi z 29. 8.1799. KELB, rkp. fasc. 362/1799.

- 15 *Vslyssjš ty milý Slowáři! ne wgednom včeném shromaždénj to; že gsy ty starý Šlendryán; že w tobě žádně nowé módy nenj; že žádně Kantowské aneb Republikánské principia nepřipomjnáš. Tak gest přátelé! tu wprawdě nowé módy nenj, gen stará: nebo obsaženj teto knihy, gest staré Slowo Božj. Nie méne wssak tu wám s mým wůdcem wjry Gežjssem odpowjdam; že staré wjno lepssj gest nežli nowé. Luk.5.39. Wásse nowé wjno, do francouzských nádob wlité, giž sudy pučj. Násse pák staré křesťánské včenj, prawá pokoge cesta, těch genž ho přigjmagj zachowáwá w pokogi wnitřnjm y zewnitřnjm. Nestyďmež se tedy za Ewangelium Krystowo: nebo ono moc Božj gest k spasenj každému weřjcymu. Řjm.1.16. Podle tohoto včenj k spasenj přissli Patryarchowé a Prorocy, Aposstolé, a prwnj Cyrkwe Otcowe, y mučedlnjcy. Než gestliby na same nowosti nětco záležeti mělo: můžeš se Slowáři! y tau pochlubiti, a směle řjcy, že gsy ty neynowssj, (:gen že ne Pařjzská:) móda. Tamže.*
- 16 *Odpis listu v Protocollum Institutu Orphano-Vidualis Ab Anno 1789. Archív ev. a. v. cirkwi, Banská Štiavnica, bez sign.*

IV.4 Informátori a agenti – nástroje sebaobrany proti štátnej moci

Náboženská otázka v Uhorsku nebola nikdy len vecou vnútornej politiky, ale tvorila súčasť otázok, o ktoré sa zaujímala verejnosť aj diplomacia zahraničných mocností. Ťažisko rekatolizačnej politiky Habsburgovcov sa aj pod tlakom zvonku postupne prenieslo z represívnych zásahov v poslednej tretine 17. storočia do sféry tvorby a manipulácie právneho poriadku a presadzovania efektívnejších foriem ideologického pôsobenia. Už počas dekády tvrdých represíí (70. roky 17. storočia) sa ukázala sila a význam informovania zahraničia, najmä vládnych kruhov protestantských štátov, ktoré využili obranu spoluveriacich ako prostriedok nátlaku – na dosiahnutie vlastných mocenských cieľov. Udržiavanie kontaktov s vládnymi kruhmi v zahraničí zostalo však aj priebehu 18. storočia pre uhorských protestantov jedným zo spôsobov, aj keď mimoriadne riskantným, ako sa sprostredkovane pokúsiť ovplyvniť rozhodovanie vlastného panovníka vo svoj prospech. Situácia po obnovení právneho poriadku po uzavretí mieru v Szatmáre (Satu Mare) a po rokovaní snemu roku 1715 totiž navodzovala zdanie platnosti zákonov, umožňujúcich fungovanie protestantských cirkví v katolíckom štáte, za aký sa Uhorsko ako „Regnum Marianum“ deklarovalo. Aj krehká stabilita medzinárodného poriadku po vojne o španielske dedičstvo viac-menej vylučovala angažovanie sa vo vnútorných záležitostiach habsburskej monarchie. Nemysliteľný už bol priamy kontakt s predstaviteľmi disidentských cirkví Uhorska, ako to bolo ešte v nedávnej minulosti (1707) v prípade cesty jedného z najvplyvnejších cirkevných hodnostárov evanjelikov a. v. Daniela Krmana k švédskemu kráľovi Karolovi XII.¹

Hoci ochota angažovať sa klesala, záujem zahraničia, vrátane vládnych kruhov, pretrvával. V pozornosti ich totiž udržiavali početné správy z Uhorska, hovoriace o zhoršujúcich sa existenčných podmienkach nekatolíkov. Pre protestantov v Uhorsku vedomie záujmu o ich situáciu predstavovalo zároveň významnú morálnu oporu, aj keď bolo stále istejšie, že zahraničie nechce riskovať zhoršenie vzťahov v rámci dohodnutého systému aliancií. Napriek tomu sa usilovali za každú cenu udržať pozornosť a citlivosť európskej verejnosti voči svojim problémom. Prostriedky, aké na to využívali, zodpovedali daným možnostiam: v dobe absencie periodickej tlače a dobre fungujúcej verejnej pošty významná úloha pripadla neformálnym spôsobom informovania a najmä osobným kontaktom. V tomto smere mali evanjelici oboch vyznaní k dispozícii viacero kanálov, ako podať správy o svojich osudoch.

Najčastejšiu príležitosť predstavovali nepochybne cesty nekatolíckych študentov na zahraničné univerzity, ktorí na jednej strane sprostredkovali transport

dokumentov svedčiacich o reálnej situácii v Uhorsku, na druhej strane udržiavali kontakty s bývalými profesormi.² Zásluhou značného počtu študentov v Nemecku sa tí profesori, ktorí s nimi boli najčastejšie v kontakte, stali expertmi na uhorskú problematiku a váhou svojej osobnosti mohli apelovať aj vo vládných kruhoch na prípadnú zmenu ich postoja a intervenciu v prospech spoluveriacich v Uhorsku. Popredné miesto v spektre takýchto osobností patrí profesorom univerzity v Göttingene, ktorá už od svojho vzniku roku 1734 patrila k najvýznamnejším v Nemecku, predovšetkým vďaka orientácii na osvietenstvo. Študovali na nej najmä mladíci z vyšších sociálnych vrstiev, a teda s istým zázemím a vplyvom. Z ich správ čerpali informácie o situácii v Uhorsku napr. profesor matematiky Ján Andreas Segner a mimoriadny profesor teológie Christian Kortholt, ktorí sami mali osobné väzby na Uhorsko (Segner bol rodák z Bratislavy, Kortholt z predošlého postu kazateľa dánskeho vyslanectva vo Viedni). Vďaka tomu sa deklarovali za oprávnených hovoriť „v mene vyše polovice nekatolíckeho obyvateľstva Uhorska“.³ Ich neskorší kolega, profesor štátovedy August Ludwig Schlözer sa neobracal už len na dvorské kruhy, ale prostredníctvom svojho renomovaného časopisu *Staatsanzeigen* významne ovplyvňoval verejnú mienku v celom Nemecku.⁴ Obmedzovanie štúdia v zahraničí (okrem toho, že tvorilo súčasť spektra rekatolizačných opatrení) bolo preto aj výrazom obáv z možných kontaktov študentov s predstaviteľmi cudzích vlád. Prijímalo sa preto najmä v čase vojnových konfliktov (napr. Mária Terézia v dobe vojny s Pruskom, 1743).

Okrem tohto, zo strany viedenskej vlády viac-menej trpeného a kontrolovaného zdroja informácií⁵ však existoval aj neoficiálny kanál, pomocou ktorého získavali poznatky priamo predstavitelia cudzích vlád. Bola to sieť informátorov v Uhorsku, ktorí spolupracovali s príslušnými vyslanectvami vo Viedni. Pre vládne kruhy vo Viedni boli nebezpeční schopnosťou poskytnúť zasvätené analýzy, a keďže to boli ľudia s istým spoločenským postavením, mohla sa im prisudzovať funkcia oficiálnych reprezentantov príslušnej cirkvi. Fungovanie a význam týchto kontaktov je známy napr. v prípade povstania Františka II. Rákóczyho,⁶ rovnako ako v prípade formovania odporu voči Jozefovi II. a ponuky uhorskej koruny saskému kráľovi.⁷ Menej sa o nich vie v prípade polstoročia predchádzajúceho vydaniu Tolerančného patentu.

Vývoj po roku 1711, no najmä počas a po rokovaní tzv. peštianskej komisie, ktorá zasadala v rokoch 1721 – 1722 na základe rozhodnutia snemu ako orgán na riešenie náboženských problémov, znamenal zhoršovanie podmienok na fungovanie nekatolíckych cirkví. Pobúrenie na jednej strane, ale aj obavy z obnovenia nepokojov zo strany nekatolíkov však vyvolal postup navrhovaný kardinálom Leopoldom Kollonichom.⁸ Jeho požiadavku postaviť nekatolíkov úplne mimo zákona sformulovali uhorskí biskupi na čele s nitrianskym biskupom Ladislavom Erdödyom do spisu *Protestatio et Contradictio venerabilis Cleri Hungariae* (mal vyjsť aj tlačou v Trnave). V spise sa biskupi postavili proti samotnému akceptovaniu protestantov ako partnerov, s ktorými treba rokovať,⁹ a tým spochybnili smerovanie politiky panovníka.¹⁰ Zahraničná diplomacia preto s najväčšou

pozornosťou sledovala vývoj situácie a usilovala sa získavať pravidelné informácie. O celej veci, rovnako ako o odmietnutí uvedenej požiadavky Karolom III., a dokonca jeho príkaze konfiškovať uvedený spis bol napr. berlínsky dvor informovaný priamo od zainteresovaných: doručenie kompletného odpisu aktov peštianskej komisie, vrátane inkriminovaného spisu, zabezpečil pravdepodobne plukovník Christian Calisius, slúžiaci u princa Eugena Savojského.¹¹ Priamo od Calisia sa dozvedeli pruskí vyslanci Konrad Canngiessen a Fridrich Graeve o znechutení princa Eugena z vývoja situácie v Uhorsku, o snahe palatína Mikuláša Pálffyho presvedčiť panovníka, aby obmedzil aktivity kléru, či o audienciách, ktoré Karol III. udelil nekatolíkom.¹²

Priame styky s cudzími vyslancami mohli udržiavať, aj to len s ťažkosťami, niekoľkí vyššie postavení jednotlivci. Jednoduchšou sférou kontaktu boli styky s duchovnými na vyslanectvách protestantských štátov (Holandsko, Švédsko, Dánsko). Hoci príslušné modlitebne mali byť dostupné len pre cudzích štátnych príslušníkov, vyhľadávali ich počas pobytu vo Viedni aj uhorskí evanjelici oboch vyznaní. Významným sprostredkovateľom správ o dianí v Uhorsku bol od roku 1723 kazateľ na švédskom vyslanectve Johann Christian Lerch(e), ktorý ako odchovanec univerzity v Halle mal špecifický vzťah k pietizmu a považoval sa za priateľa Mateja Bela a Mateja Martha, ktorí pôsobili v hlavnom meste Uhorska Bratislave a boli priamo v centre diania.¹³ Od nich mal napr. podrobné informácie o zásahu jezuitov proti kníhviazačom v Bratislave, ktorí predávali nové (hallské) vydanie Biblie, o problémoch tamojšieho kazateľa Rabachera, ktoré si spôsobil údajne protestom proti spievaniu nočného strážnika pri jeho dome so vzývaním sv. Floriána, či o problémoch s reštauráciou mestského magistrátu, súvisiacich s vyžadovaním dekretálnej prísahy aj od nekatolíkov.¹⁴ Lerch bol v styku aj s inými vyslancami, ktorým svoje informácie sprostredkoval, čo na druhej strane vzbudilo nevôľu exponentov rekatolizačnej politiky.¹⁵ Jeho najvýznamnejším informátorom bol pravdepodobne evanjelický agent pri dvore, lebo správy o dianí vo vzdialených oblastiach Uhorska vedel korigovať priamo podľa znenia spisov, ktoré sa predkladali dvoru na rozhodnutie.¹⁶

Ďalšou skupinou informátorov boli priami aktéri alebo svedkovia udalostí, ktoré tvorili súčasť života protestantov v Uhorsku. Ich autentické výpovede, predkladané vo forme apelov na najvyššie vládne miesta cudzích štátov, boli síce zaujímavé, ale niekedy sa nedali overiť a stávali sa tak nepoužiteľné na možnú intervenciu. Boli to napospol emigranti, utečenci pred prenasledovaním, ktorí chceli zároveň riešiť vlastné existenčné problémy. V spektre exulantov s rôznymi osudmi najväčšiu mieru dôveryhodnosti požívali evanjelickí duchovní, ktorí sa svojím konaním vystavili v Uhorsku súdnemu stíhaniu a záchranu pred ním hľadali práve v exile. Pozornosť vzbudil najmä prípad Mateja Krmana, ktorý ušiel pred zatknutím cez Sliezske do Pruska a tam sa mu podarilo široko medializovať kauzu svojho otca Daniela Krmana. Matejovo svedectvo¹⁷ o uväznení superintendenta (de facto biskupa) bolo natoľko závažné, že tentoraz dal napokon pruský kráľ Fridrich Wilhelm pokyn vyslancom Christianovi Brandtovi a F. Graevemu, aby sa usilovali získať v tejto veci audienciu u cisára. Bol to po

dlhých rokoch mlčania prvý prípad priamej intervencie vo veci evanjelikov, keď sa v dovtedajších prípadoch nečinnosť vždy ospravedlňovala obavou z možného zhoršenia podmienok na ich existenciu, čo bolo v skutočnosti len zastretím strachu z porušenia krehkej medzinárodnej stability.¹⁸

Kým však bol vydaný pokyn na udelenie audiencie, prešli od zverejnenia prípadu dva roky...¹⁹ Počas nich sa Matejovi Krmanovi podarilo zburcovať ríšsky snem v Regensburgu, (o. i. tlačou vydaným opisom prípadu a situácie evanjelikov v Uhorsku), 7. novembra 1731 iniciovať vo Frankfurte verejné služby Božie na znak solidarity s Danielom Krmanom, no nepodarilo sa mu urýchliť rozhodovanie dvorských kruhov v Berlíne, o to menej v Štokholme. Práve švédsko koruna sa jasne vyhýbala angažovaniu sa vo veci, hoci sa zdalo, že sústredený tlak mohol pomôcť zmierniť osud Daniela Krmana.²⁰ Výsledkom tohto pokusu zasiahnuť zo zahraničia do náboženských pomerov v monarchii tak bol zo strany Viedne len príslub udelenia milosti pre Mateja Krmana.²¹ Hoci sa nepodarilo dosiahnuť hlavný cieľ žiadostí Mateja Krmana – zvrátiť osud jeho otca, predsa viedenský dvor (už po vydaní *Resolutio Carolina*) na istý čas pod tlakom zahraničia nedával príčiny na ostrejšie protesty zo strany nekatolíkov, a teda na „znepokojenie“ zahraničných diplomatov.²²

Zatiaľ čo Matej Krman upozorňoval na pomery v Uhorsku prostredníctvom osudu svojho otca a formou osobného angažovania sa na rôznych úrovniach, v prípade Mateja Bahila išlo o tlak na zahraničnú verejnosť prostredníctvom tlačených analýz situácie v Uhorsku. Prešovský farár Bahil, sám obeť prenasledovania zo strany cenzúry,²³ dokázal v priebehu 40. rokov už v zahraničí vydať alebo zorganizovať vydanie pojednaní o prenasledovaní uhorských protestantov. Dôveryhodnosť jeho svedectiev bola vysoká, lebo sa opieral o. i. o materiály pripravené pri príležitosti rokovania snemu roku 1741, ale aj o v Uhorsku známu kauzu spojenú s vynucovaním dekretálnej prísahy od zvoleného člena bratislavského magistrátu. Nebezpečenstvo Bahilových analýz nespočívalo len v obsahu, ale aj v dobe vydávania – počas vojny Rakúska s Pruskom, ktorú vyprovokovalo obsadenie Sliezska.

Na druhej strane možno pozorovať zo strany zahraničných dvorov istú opatrnosť či nedôveru k informáciám prichádzajúcim z Uhorska. Obracali sa totiž na ne aj ľudia, ktorí sa do krízovej situácie dostali vlastným pričinením. Patril k nim napr. bývalý kalvínsky kazateľ z Košíc Pavol Gyöngyös, ktorého obvinili z umiestnenia hanlivého nápisu na mariánsky obraz, rok internovali a napokon vypovedali z Uhorska. Jeho interpretácia prípadu však nie celkom zodpovedala skutočnosti. Pruský vyslanec vo Viedni Brandt sa priamo od reformovaných z Uhorska dozvedel, že Gyöngyös o celej veci prinajmenej vedel a vinu zvalil na niekoho, kto v tom čase vôbec v meste nebol. Vzdal sa preto obhajoby Gyöngyösa a podnikal kroky len v prospech jeho rodiny.²⁴ Ľudia tohto typu totiž mohli pri ochrane nekatolíkov v Uhorsku viac škodiť, než prospievať a ich svedectvá mohli spochybňovať objektivitu iných informácií. Niekoľko rokov zamestnával pruský dvor a jeho viedenských vyslancov napr. prípad exulanta Emanuela Boltza, súkenníka a hodvábnika zo Spišských Vlachov, ktorý ušiel, aby sa vyhol násilím

vynucovanej konverzii. Napriek tomu, že sa mu po intervencii britského a dán-
skeho vyslanca dostalo istej satisfakcie, nevrátil sa domov, ale naopak, svojimi
obsiahlymi traktátmi o situácii v Uhorsku sa usiloval udržiavať pozornosť verej-
nosti v zahraničí.²⁵ Podozrenie vzbudzovali na jednej strane informácie o jeho
„neortodoxnom“ výkone náboženstva (neprijímal Večeru Pána, mal údajný sklon
k pietizmu resp. kalvinizmu), a na druhej strane jeho predstieraná zbožnosť,
povahové vlastnosti (popudlivosť), no najmä používanie argumentov, na ktoré
boli aktéri vysokej politiky citliví: za prehnané považovali varovania o možnej
rebélii protestantov a spájanie osobného záujmu s objektívnymi problémami
evanjelikov oboch vyznaní. Pod dojmom Boltzovho kverulantského konania
Berlín dokonca upozornil svojich vyslancov, aby venovali väčšiu pozornosť
overovaniu informácií prichádzajúcich z Uhorska.²⁶

Podnetom na dôraznejšie konanie vo veci protestantov v Uhorsku tak boli
zväčša priamo nariadenia viedenského dvora, ktoré obsahovali formulácie
odporujúce elementárnym zásadám tolerancie. Našli sa najmä v *Resolutio
Carolina*, ktorá po zdokumentovaní jej historickej genézy a právnej argumentá-
cie²⁷ konečne bola zámenkou na intervenciu v prospech protestantov, najmä keď
sa začalo s uplatňovaním jej nariadení v praxi. Po tom, ako sa k týmto informá-
ciám pridružila aj kauza tajných protestantov zo Salzburgu, dôrazné písomné
nóty z viacerých strán nedali na seba dlho čakať.²⁸ Podklady tohto druhu boli
z hľadiska medzinárodnej politiky pre konanie diplomatov účinnejšie než
emotívne apely jednotlivcov.

Po odznení káuz zo začiatku 30. rokov sa zvýšená pozornosť venovala až
konaniu snemu v krízovom období nástupu Márie Terézie na uhorský trón,
počas ktorého sa protestanti napriek obštrukciám a zákazom usilovali prezento-
vať svoje stanoviská a ponosy na oficiálnych miestach. S veľkým napätím sa
očakávalo stanovenie kurzu novej uhorskej kráľovnej voči nim. Po dlhých
odkladoch, aj to len vďaka tomu, že bavorské a francúzske vojsko bolo len
niekoľko míľ od Viedne, sa na audiencii 26. októbra 1741 podarilo predložiť
spoločnú sťažnosť protestantov.²⁹ Keď ju Mária Terézia odmietla a opäť zakázala
prezentovať kolektívne sťažnosti, prišlo na rad vypracovanie oficiálneho
stanoviska, ktoré sa odvážili vydať tlačou.³⁰ Po dlhých peripetiách sa ho podarilo
vytlačiť aj v zahraničí – je možné, že prostredníctvom Mateja Bahila, ktorý musel
ujísť do exilu práve kvôli vydávaniu politicky kontroverzných diel.³¹ Podobným
krokom, svedčiacim o aktivitách smerovaných do zahraničia, bolo zostavenie
listu adresovaného Johnovi Potterovi, arcibiskupovi cantenburskému a prímasovi
Anglicka.³² Hoci sa protestanti obracali na predstaviteľa spojeneckej krajiny a v
interných elaborátoch sa vystríhali pred hľadaním opory v opačnom tábore,³³ ich
kontakty neušli pozornosti dvora. Už počas prípravy (ďalšej) audiencie v lete
1742 im viac ráz z prostredia dvorskej rady dali najavo, že ich údajné rokovania
s francúzskym, a vlastne s ktorýmkoľvek vyslancom môžu byť kvalifikované ako
vlastizrada.³⁴ Aj keď sa dokázali obhájiť upozornením na svoju lojalitu a účinnú
vojenskú pomoc Márii Terézii, nezbavili sa podozrenia z pestovania takýchto
kontaktov ani v neskorších rokoch.³⁵

Podobnú, v konečnom dôsledku však účinnejšiu reakciu zahraničia vyvolalo dielo vesprémskeho biskupa Martina Pádányho Bíróa, na ktoré upozornili viaceré sťažnosti kalvínov, adresované priamo na berlínsky dvor. Pádány Bíró sa držal svojho presvedčenia o potrebe vyhladiť protestantov ako „heretikov a apostatov“ (odpadlíkov) aj silou a v tomto duchu sa v rámci jeho diecézy aj postupovalo. Informátori o krvavom incidente, ktorý sa odohral pri odoberaní kalvínskeho kostola roku 1750, akoby predzvest' budúceho smerovania uhorského snemu, sa už nebáli priamo uviesť svoje mená, hoci svoju prosbu spísali doma v Körösi.³⁶ Je v nej viditeľný značný posun najmä v chápaní možností intervencie cudzieho (pruského) kráľa. Autori ho totiž už ako knieža Sliezska považovali za panovníka spriatelenej provincie, ktorý má na základe viedenského mieru právo intervenovať v ich prospech. Fridrich II., vedomý si svojej vojenskej prevahy, sa už nezdráhal podniknúť rúzne kroky, aj keď nie cestou priamej intervencie svojich vyslancov u Márie Terézie.³⁷ Schodnejšia bola cesta nátlaku zo strany vrocavského biskupa Schaffgotscha na svojich uhorských „kolegov“ a informovanie pápežskej stolice, čo prinieslo pozitívny výsledok – odvolanie biskupa z jeho funkcie.³⁸

Spoliehanie sa na zásah cudzích mocností vo svoj prospech bolo len východiskom z núdze alebo krajným spôsobom riešenia ťažkej situácie, v ktorej sa uhorskí protestanti nachádzali. Ťažisko ich aktivít spočívalo bezpochyby v krokoch podnikaných smerom k panovníkovi a vládnym orgánom zodpovedným za výkon jeho politiky. Kvôli efektívnosti postupu sa v dobe „zintenzívňujúcej sa moci štátu“ ukázalo potrebné, aby pri rozhodujúcich mocenských centrách mali protestanti svojho stabilného reprezentanta.

Vznik funkcie agenta si vynútili okolnosti, do ktorých sa nekatolíci v Uhorsku dostali po vzniku KMR. V jej rámci vznikla samostatná náboženská komisia, ktorá tvorila jedno z najvýznamnejších oddelení. Evanjelici mali právo obracať sa so svojimi sťažnosťami a žiadosťami na túto inštanciu aj priamo na dvor (resp. uhorskú dvorskú kanceláriu), vždy však zásadne ako súkromné osoby. Voči nekatolíkom sa totiž uplatnil princíp kolektívnej viny za prípravu spiknutí a povstání proti kráľovi a zakázalo sa ich kolektívne prezentovanie (napr. formou delegácie zastupujúcej konkrétnu konfesiu ako celok či vytvorenie „evanjelického stavu“ na sneme).³⁹

Jediným ústretovým krokom nového orgánu resp. samotného panovníka bolo povolenie ustanoviť pri dvore, presnejšie pri Uhorskej dvorskej kancelárii (neskôr aj pri KMR) delegáta, označovaného ako agent. Jeho úlohou bolo pripravovať podania a podklady na rokovanie a rozhodovanie náboženskej komisie KMR a nadväzane kancelárie a pokúsiť sa ovplyvniť tých činiteľov, ktorí prejavili náznak pochopenia. Bolo žiaduce, aby sa jednotliví radcovia či ministri, predkladajúci panovníkovi vec na rozhodnutie (uvádzali pritom vždy aj vlastné stanoviská), mohli oboznámiť s kauzou aj na základe analýz tej strany, ktorá žiadosť predkladala, resp. sa cítila byť poškodená – už len preto, lebo všetky potrebné oficiálne šetrenia vo veci vykonávali katolícki úradníci a zástupcovia príslušného biskupstva. Pre urodzených žiadateľov bolo často potrebné získať aj

audiencie u rôznych vplyvných osobností alebo priamo u panovníka. Inštitút agentov teda umožňoval síce neformálny, no predsa bezprostredný prístup k dvoru a najvyšším úradom a intervenovanie v prospech žiadateľov. Pretože rôzne žiadosti a sťažnosti proti porušovaniu tých práv, ktoré evanjelikom zaručovali zákony a kráľovské nariadenia, museli mať náležitú formu a právne zdôvodnenie, bolo potrebné, aby agenti mali právnickú kvalifikáciu a boli schopní plniť funkciu de facto advokáta nekatolíkov.

Zájmy protestantov vcelku obhajoval spočiatku evanjelik a. v. Jakub Kuntz (niekedy písaný aj Kuncze), pravdepodobne od polovice roka 1724 sa k nemu pridali za reformovaných Žigmund Cseytey.⁴⁰ Náklady spojené s Kuntzovým pobytom vo Viedni a Cseyteyovým v Bratislave (sídle KMR) sa však financovali spoločne z príspevkov vyzbieraných od patrónov a magistrátov. Značnú časť príjmu tvoril aj predaj vína, organizovaný bratislavskými farármi, ktorí mu vedeli nájsť solventných odberateľov.⁴¹ Výška, evidencia a vynakladanie príjmov, ale zrejme aj kompetencie a množstvo úloh agentov spôsobovali často problémy, ktoré prispievali k prehlbovaniu rozporov medzi evanjelikmi a reformovanými. Preto Matej Bel už roku 1728 v záujme zachovania vzájomných dobrých vzťahov navrhol aj ustanovenie vlastných (za každú konfesiu delegovaných) agentov pri dvore a KMR.⁴² Došlo k tomu až neskôr, po schválení definitívnej podoby územnej organizácie evanjelických cirkví (1735) a po súhlase príslušného referenta náboženskej komisie KMR Jozefa Kollera. Za dátum formálneho ustanovenia agenta pre evanjelikov a. v. pri KMR možno považovať rok 1737, keď bol nominovanému Štefanovi Nogellovi určený plat 150 zlatých ročne od evanjelikov a. v. a 100 zlatých od reformovaných.⁴³

Vydržiavame agentov sa opieralo o dohodu patrónov jednotlivých cirkví z roku 1735, na základe ktorej sa každému dištriktu stanovila suma, ktorú mal poukazovať agentom ako plat a na krytie nevyhnutných výdavkov.⁴⁴ Hoci každá konfesia mala dvoch vlastných agentov, vyzbierané a inak získané financie na ich potreby naďalej plynuli do spoločne vedenej pokladnice. V dôsledku toho, že pribúdajúce množstvo práce nútilo agentov zamestnávať pomocný personál (pisárov) a v dištriktoch sa obvykle nedarilo zozbierať stanovené množstvo peňazí, agenti sa museli boriť s narastajúcimi nedoplatkami. V roku 1745 ich výška dosiahla v prípade evanjelických a. v. agentov vyše 1 500 zlatých, čo ich primalo k oficiálnej sťažnosti. V nej nešetrili najmä „pánov“, t. j. svetských patrónov, ktorí pritom mali byť ostatným veriacim príkladom v starostlivosti o cirkev.⁴⁵ Sťažnosť mala úspech a nedoplatky sa postupne vyrovnali, napriek tomu bola práca agentov obťažná. Denne boli totiž konfrontovaní s množstvom problémov jednotlivcov aj celých komunít (cirkevných obcí), ktoré čelili systematickému rekatolizačnému tlaku. Agenti fungovali aj ako „posledná možnosť“ pri riešení problémov žiadateľov/sťažovateľov, ktorých kauzy sa neujal priamo evanjelický patrón, nebola zahrnutá do sťažnosti podanej napr. skupinou mešťanov, a teda musela byť predložená samostatne. Zo záznamov o jednotlivých prípadoch pritom vyplýva, že kým prišlo k predloženiu kauzy pred panovníčku a vydaniu rozhodnutia o spôsobe postupu, vždy uplynulo niekoľko rokov.

Funkcia agentov bola takpovediac doživotná, hoci neboli stanovené podmienky na jej vykonávanie. Výber sa uskutočňoval voľbou v dištriktach, dezignovaný kandidát však musel byť panovníkom schválený a prijatý na audiencii. To dávalo funkcii agenta punc oficiálnosti a politickej dôležitosti. Prvý agent evanjelikov a. v. pri dvore Kuntz pôsobil do roku 1758, keď ho v službe pri dvore na krátky čas vystriedal najprv peštiansky advokát Baltazár Pongrácz.⁴⁶ Pravdepodobne ho však dvor odmietol akceptovať, lebo už o rok neskôr sa ako oficiálny agent uvádza trenčiansky rodák Ján Drozdík (pôsobil až do roku 1791). O nominácii sa najmä v dobe po roku 1780 zvädzali vážne zápasy, lebo agenti mohli práve vďaka prístupu k informáciám a dôležitým ľuďom ovplyvniť smerovanie vývoja celej cirkvi. Agenti sa stále viac pohybovali v najbližšom okruhu panovníka, stávali sa aktérmi politických rokovaní najvyšších kruhov a nepochybne ovplyvnili prísunom rôznych podkladov a správ o situácii v Uhorsku aj vydanie Tolerančného patentu (1781). Preto sa napr. po smrti agenta pri KMR Štefana Halásza o voľbe jeho nástupcu rokovalo od apríla až do septembra 1781: kandidátov bolo sedem,⁴⁷ pričom ich výber ovplyvňovala najmä mienka najvýznamnejších patrónov. Rozhodujúce slovo však mal generálny inšpektor barón Peter Zay, ktorý preferoval spočiatku nikým iným nenominovaného Juraja Lehotzkeho, neskôr sa priklonil k Jurajovi Nižnanskému (Nyisnanszky) a svoj názor ešte pred voľbou listom oznamoval všetkým seniorátom – a výber dopadol podľa jeho predstáv. Podobná situácia sa opakovala aj po smrti viedenského agenta Štefana Zitkovského (nástupcu po J. Drozdikovi) roku 1798, keď sa jeho niekoľkoročný pomocník a dočasný agent Pavol Kiszeliny vzdal kandidatúry po tom, čo jeho protikandidátovi Jánovi Sokovi verejne vyslovili podporu nový generálny inšpektor Peter Balogh a dokonca uhorský kancelár Pálffy a gróf Csáky.⁴⁸

Po roku 1781, ešte viac však po vydaní zák. či. 26, ktorý prijal snem roku 1791, sa úloha agentov definitívne zmenila. Nie že by pred panovníka stále neprichádzali žiadosti, ktoré bolo treba riešiť na najvyššej úrovni, ale o otázkach náboženstva už mohol rokovať aj snem a prijatý zákon formálne poskytoval ešte širšiu škálu práv pre evanjelikov než Tolerančný patent. Agenti však boli pri zdroji dôležitých informácií a mohli z prvej ruky referovať o tom, čo sa deje na dvore alebo v ďalších centrálnych orgánoch. Stali sa viac súčasťou „veľkej politiky“ a už menej advokátmi záujmov jednotlivých veriacich.

Poznámky

- 1 KRMAN ml., Daniel: *Itinerarium* (Cestovný denník, z rokov 1708 – 1709), ed. Jozef Minárik. Bratislava 1969.
- 2 Výsledkom takýchto kontaktov je napr. zbierka archíválií patriacich pôvodne Uhorskej knižnici v Halle, dnes uložená v Ugrofínskom inštitúte Humboldtovej univerzity. O nej pozri PÁLFY, Miklós: *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*. Halle/Säle 1956. K cestám študentov na

- zahraničné univerzity pozri Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migration in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert (Hrsg. von R. G. Plaschka u. K. Mach). Wien 1987.
- 3 List Segnera a Kortholta dvorskému kazateľovi Petrovi Süßmilchovi z 8. 1. 1746 a Fridrichovi II. z 9.1.1746: *Aber wir Endesunterschriebene von Ungarischen Protestanten häufig sind ersuchtet worden ihren bedrängten Zustand auswärtig bekannt zu machen*. GStA PK Berlin, I, Ungarn, Rep. 11, No. 278, fasc. 25.
  - 4 K Schlözerovi HÜFNER, Schlözer und Ungarn. POÓR, János: August L. Schlözer und seine ungarländischen Korrespondenzpartner. In: Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert (Hrsg. von A Dutu, E. Hösch, N. Oellers). Essen 1989, 189 – 201.
  - 5 Na nebezpečnosť kontaktov s neznámymi osobami a na nevhodnosť rozhovorov o politických témach upozorňuje nedatovaná (pravdepodobne spreď 1750) inštrukcia pre uhorských študentov odchádzajúcich na zahraničné univerzity. Uhorská knižnica Halle/Berlin, fasc. 36, fol. 306 – 307. Druhú formu kontroly tvorilo podpisovanie reverzov o podmienkach štúdia v zahraničí.
  - 6 K tomu napr. BENDA, Kálmán: Absolutismus und ständischer Widerstand in Ungarn am Anfang des 17. Jahrhunderts. Südostforschungen, Bd. 33, München 1974, 85 – 124. Evanjelici sa v uvedenom období deklarovali podobne ako v Ríši za *status Evangelicorum* a nadväzovali priame kontakty napr. s pruským kráľom Fridrichom I.
  - 7 GRAGGER, Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone.
  - 8 K tomu ADRIÁNYI, Gabriel: Katholische Erneuerung – Gegenreformation: Lebenswerk des Kardinals Leopold Graf Kollonich (1631 – 1707). In: ADRIÁNYI, Gabriel: Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns. Studia hungarica 30, München 1986, 83 – 99.
  - 9 Spis prirovnával protestantov k *Furibus, latronibus adulteris et Mahometanis*, ktorí majú byť vyhladení. Správa pruského vyslanca Graeveho z 18. 3. 1722. GStA PK Berlín, I, Ungarn, Rep. 11, No. 278, fasc. 17.
  - 10 K hlavným odporcom politiky dvora, ktorá v záujme zachovania pokoja v Uhorsku pripúšťala ústupky voči protestantom, patrila vacovský biskup Michal Fridrich Althan. K tomu BÄHLCKE, Joachim: Aristokraten aus dem Reich auf ungarischen Bischofsstühlen in der frühen Neuzeit. Zur Instrumentalisierung einer geistlichen Elite. Ungarn Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete 23, 1997, 81 – 103. Ten istý: Zwischen Wien und Rom. Sozialer Aufstieg und kirchenpolitisches Selbstverständnis des Waitzener Bischofs Kardinal Michael Friedrich Graf von Althan (1680 – 1734). Archiv für schlesische Kirchengeschichte, Bd. 55, 1997, 181 – 196. Detailnú analýzu stanovísk katolíckeho kléru v uvedenom období podáva ten istý: Ungarischer Episkopat und Österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686 – 1790). Habilitationsschrift, Universität Leipzig 2001, 224 – 242.
  - 11 GStA PK Berlin, I, Ungarn, Rep. 11, No. 278, fasc. 16. Christian Calisius, evanjelik pochádzajúci zo Sliezska, len r. 1715 získal uhorský indigenát; neskôr sa stal jedným

- z hlavných svetských predstaviteľov evanjelickej a. v. cirkvi (inšpektorom Bratislavského dištriktu).
- 12 GStA PK Berlin, L, Ungarn, Rep. 11, No. 278, fasc. 13, fol. 21-28.
  - 13 O Lerchem JÖCHER, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Fortsetzungen und Ergänzungen von J. C. Adelung. Bd. 3, 1810. O jeho kontaktoch s M. Belom svedčí ich vzájomná korešpondencia. In: Listy Mateja Bela. K fungovaniu kaplniek OTTO, Karl Ritter von: Evangelischer Gottesdienst in Wien vor der Toleranzzeit. JPGÖ 7,1886, 120 -131.
  - 14 Listy Lercheho G. A Franckemu do Halle zo 6.10.1728,5.3. a 29.4.1732. AFSt/H, C 383, No. 1, 19,22.
  - 15 Spolu s kazateľom dánskeho vyslanectva Kortholtom poskytli pruským vyslancom tlačie *Extractus articulorum et Diplomatum, super Religionis negotio in Inclyto Regno Hungariae conditarum* a *Historischer Bericht von dieser kayserl und Königl. Resolution*. GStA PK, Berlin, I, Rep. 11, Ungarn, No. 278, fasc. 19. Správa z 5.5.1731. Ostrý protest proti takýmto praktikám vyslovil r. 1737 kardinál Imrich Kollonich. Pozri *Memoriale Archi-Episcopi Kollonich*, in: *Collectanea Religiosa III*. ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, i. č. 363, fol. 532 – 547.
  - 16 Napr. v prípade istej vdovy z Köszegu, ktorú nútili ku konverzii, Lerche opravil text, určený pre noviny v Nemecku podľa podaní, ktoré predložil agent J. Kuntz panovníkovi. Tamže, No. 15 (list z 22.9.1731).
  - 17 Prvý list Mateja Krmana Fridrichovi Wilhelmovi z 21.7.1730. GStA PK Berlin, I, Rep. 11, Ungarn, No. 278, fasc. 19.
  - 18 Zdôvodnenie nečinnosti kontraproduktívnosťou intervencií sa objavilo napr. 8. 4. 1719 v prípise berlínskeho dvora švajčiarskym (kalvínskym) kantónom, ktoré žiadali o spoločnú akciu na ochranu protestantov v Uhorsku. Uvádzalo sa v ňom dokonca, že napriek všetkým rekatolizačným zásahom majú protestanti k dispozícii aspoň 50 kostolov, z ktorých väčšinu používajú kalvíni. Berlín odporučil uchádzať sa o pomoc u anglického kráľa alebo u vlády Holandska a dokonca informovať pápeža, ktorý údajne nebol naklonený ostrému rekatolizačnému kurzu. GStA PK Berlin, L, Rep. 11, Ungarn, No. 278, fasc. 13, fol. 1-8.
  - 19 Až 29. 4. 1732 dostal vyslanec Brandt text nóty, ktorú mal na audiencii predniesť. Audiencia sa konala až na druhý pokus 20. 5.1732. Tamže.
  - 20 Podľa Brandtovej správy o audiencii cisár o Krmanovej internácii údajne nevedel a spomenul ho *ako starého teológa, známeho svojimi morálnymi zásadami*. Podstatu prusko-rakúskych vzťahov vystihla cisárova otázka, či si je pruský kráľ vedomý možného narušenia *status publici* v tejto veci. Tamže.
  - 21 Informácia o udelení milostí zo 4.11.1732. Tamže, fasc. 20.
  - 22 Takto hodnotil pruský vyslanec Brandt dlhšie „mlčanie“ protestantov z Uhorska. Tamže, hlásenie z 25. 10. 1732. Pozornosť viedenského dvora väčšmi než zásahy proti vlastným poddaným údajne púťali vojnové udalosti v Poľsku, ktoré budili obavy aj v Rakúsku.
  - 23 K tomu pozri KOLLÁROVÁ, Cenzúra kníh, 69 – 73.
  - 24 Prípád sa odohral r. 1724. GStA PK Berlin, I, Rep. 11, Ungarn, No. 278, fasc. 19.
  - 25 Len opis svojho prípadu podal na 21 fóliových stranách a žiadosť anglickej kráľovnej

- z 28. 10. 1735 vydal tlačou: *Ein Remarquabel Supplicat, so Ihro Königl. Majestät der Königin von Groß Britannien, von einem hungarischen Exulanten, Nahmens Emanuel Boltz, Im Nahmen aller bedrängten Protestanten alda in Hungarn ist übergeben worden und auf Verlangen zum Druck befördert* (Leyden 1735). Tamže, fasc. 22.
- 26 Keď sa Boltzovi nepodarilo získať podporu v Pruskú, obrátil sa na ruskú diplomaciu a dokázal ju primäť, aby sa zastala pravoslávnych a popri nich aj protestantov v Uhorsku. Pozri cársky reskript určený mimoriadnemu cárskemu veľvyslancovi vo Viedni zo 7. 8.1736. RIBINI, Memorabilia, 585 – 586.
- 27 Napr. ako príloha listu J. Ch. Lercheho do Halle G. A Franckemu z 11. 8. 1731: AFSt/H, C 383, No. 11. Pozri aj pozn. 14.
- 28 Lerche 5.3.1732 informoval o *dôrazných pripisoch* (nótach) holandského a pruského vyslanca. GStA PK Berlín, I, Rep. 11, Ungarn, No. 278, fasc. 19. Nóty Pruská uverejnil RIBINI, Memorabilia, 571 – 586.
- 29 O priebehu audiencie a predložených materiáloch referoval Jakub Kuntz v liste barónovi Christiánovi Calisiovi 1. 11. 1741. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. II, fol. 84 – 90, resp. tamže, fasc. III, fol. 31 - 33. O priebehu bol podrobne informovaný aj berlínsky dvor GStA PK Berlin, I, Rep. 11, Ungarn, No. 278, fasc. 25.
- 30 Podrobný priebeh zostavovania diela *Memoriale Protestantium Serenissimae Reginae*, o príprave ktorého sa rozhodlo 9. 5. 1742 a vypracovali ho Abrahám Vay a Daniel Tihany: SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. IV, fol. 35-60 (*Diarium Sollicitationis*). Obsah *Memoriale* spočíval vo výťahu zákonov vo veci náboženstva, dielo sa tlačilo v Šoprone. Tamže, kr. 144, fasc. V, fol. 32 -36.
- 31 *Spis Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der Protestantischen Kirche in dem Königreich Ungarn* (b. m., 1744), pripisovaný najnovšie M. Bahilovi, sa opieral pravdepodobne o ferdinandovú expertízu vývoja náboženskej otázky po r. 1715 *Pro Memoria. Nachricht von dem Zustande des Protestantischen Wesens in Ungarn*, obsahujúcu o. i. aj prenikavú analýzu významu medzinárodných súvislostí. Tamže, kr. 142, fasc. III, fol. 42 – 54. K autorstvu Bahila BÄHLCKE, Frederick II. of Prussia, 20 – 22.
- 32 Pozri koncept dokumentu *Epistola Ad Reverendissimum Dnum. Doctorem Joh. Potter [...] de Protestantium seu Augustanae et Helveticae Confessionis addictor(um) in Hungaria Statu*. Tamže, kr. 142, fasc. HI, fol. 176 – 196.
- 33 Obavy sa týkali najmä Francúzska, ktoré zastávalo nekompromisnú politiku voči nekatolíkom. Protestantské krajiny mali údajne samy záujem na udržaní pokojnej situácie v monarchii a Márie Terézie na tróne. *Pro Memoria* (ako v pozn. 31), fol. 52
- 34 Stalo sa tak napr. počas návštevy Pavla Jesenáka u predsedu dvorskej komory Stahremberga 30. 6.1742. *Diarium Sollicitationis* (pozri pozn. 30), fol. 40.
- 35 K tomu *Diarium factae [...] in in religionis negotio [...] in mense Julio 1749, [...] concinnatum per Alexandrum de Berczeviczy Scepusianum*. HHStA Wien, Ungarn-Miscellanea, fasc. 432.
- 36 Sťažnosť z 24. 9. 1750. GStA PK Berlín, I., Rep. 11, Ungarn, No. 278, fasc. 26. Pri odoberaní kostola boli zabití traja a zranení viacerí ľudia.
- 37 Interpelácia anglického a holandského vyslanca sa minula účinku, keď sa Mária

- Terézia vyslovila, že *solche Fürsprachen ungnädig aufgenommen habe*. Tamže, posudok Petra Süßmilcha z 11.2.1751.
- 38 K tomu podrobnejšie BÄHLCKE, Frederick II. of Prussia, 22 – 32.
- 39 Po r. 1723 sa z dokumentov predkladaných evanjelikmi vytráca ich deklarovanie sa za *evangelici Status et Ordines* a jediným akceptovaným pomenovaním bolo *Augustanae et Helveticae Confessionis addicti*, čím sa ešte viac zdôrazňoval status neústavnosti ich existencie. Istý čas sa im odopieralo právo ustanoviť si superintendentov, zvolanie synody sa nepovoľovalo s odkazom na zákaz „tajného spolčovania“ a do konca aj zasadania konventov sa často označovali dehonestujúcu za *conventicula*.
- 40 Podľa listu M. Bela Pavlovi Rádayovi z 27. 4.1724. In: Listy Mateja Bela, 120.
- 41 Touto úlohou bol poverený Matej Bel. Pozri jeho listy P. Rádayovi z 23.1. a 24.3.1727. Tamže, 156 -160. Neskôr ju plnil Michal Institoris Mošovský.
- 42 M. Bei v liste P. Rádayovi z 29.1.1728. Tamže, 172.
- 43 ŠOBA Levoča, Fond Horváth-Stansith, kr. 137, fasc. A, fol. 66. Nogell pôsobil už predtým ako neoficiálny poradca J. Kuntza, Ž. Cseyteya a jeho nástupcu Samuela Szilagyiho.
- 44 Na Kuntzov plat sa po r. 1735 v jednotlivých superintendenciách vyzbieralo ročne spolu 700 zlatých.
- 45 Kuntz aj Nogell sa nazdávali, že nedoplatky spôsobuje nechť „zaslúžilých mužov“ prispieť na verejné potreby a pripomínali, že riadne platenie by neporušilo ich šľachtické výsady. Za bezprávie považovali názor patrónov, že sa nemajú starať o minulé, ale budúci plat. SNA Bratislava, Archív rodu Zay, Bučiansky archív – Ján Kališ, kr. 142, fasc. III, fol. 143 -144.
- 46 Pongraczova voľba sa uskutočnila 12. 9. 1758, keď je datovaná aj pre neho určená inštrukcia. Agentovi bol zároveň určený plat 800 zl. ročne. ŠOBA Banská Bystrica, fond Radvanský-Radvaň, i. č. 364, Collectanea Religiosa IV, fol. 647 – 649.
- 47 Vplyvný Peštiansky konvent navrhol Juraja Nižnanského, Krištofa Torkosa st., Jána Demiana a Jozefa Hajnocyho, bratislavský konvent uvažoval okrem Torkosa aj o Samuelovi Kubínskom, Jozefovi Hrabovszkom a Štefanovi Szadrayovi. Bratislavský konvent obhajoval Torkosa ako človeka pracujúceho na kráľovských majetkoch v Magyaróvári a schopného riešiť problémy spojené najmä s otázkami školstva. KELB, *Conventus Evangelicorum Prothocollum*, fol. 654,658 – 661, 664.
- 48 KELB, *Chronicon eccl. patr.*, fol. 404 – 405.

ZÁVER

Vývoj evanjelickej a. v. komunity v priebehu 18. storočia sa vyznačoval viacerými zvratmi, ktoré umožňujú označiť toto obdobie za prelomové: či už išlo o vyjasnenie vzťahov medzi štátom a evanjelickou a. v. cirkvou ako dvoma formami organizovania spoločnosti, o kryštalizovanie pomerov vnútri cirkvi a stabilizovanie systému fungovania na rôznych úrovniach správy alebo aj vzťahov medzi svetskou a duchovnou zložkou. Tento meniaci sa, takpovediac inštitucionálny rámec bol však organizátorom len časti životného prostredia tých, ktorí tvorili „údy cirkvi“ – jednotlivých veriacich. Radikálna zmena pomerov pre nich napriek všetkému nenastala bezprostredne ani po dosiahnutí významného aktu v cirkevno-politických pomeroch v Uhorsku v podobe Tolerančného patentu; v Uhorsku bolo totiž napriek všetkým peripetiám vývoja spolužitie rôznych konfesií každodennou skúsenosťou. Desaťročia prežité v postavení marginalizovanej skupiny obyvateľstva, zažívajúcej každodenný tlak zo strany štátnej aj regionálnej vrchnosti, tridentským koncilom reformovanej katolíckej cirkvi a v lepšom prípade ambivalentný postoj väčšinového (katolíckeho) obyvateľstva nemohli nepoznačiť mentalitu masy veriacich, zloženú prevažne z nepriviligovaných obyvateľov. Vedomie možností, ktoré poskytoval Tolerančný patent, bolo živé v úzkej skupine vzdelancov, duchovných a patrónov, ostatní sa s jeho účinkami stretávali so značným oneskorením. Po 26. októbri 1781 ešte istý čas trvalo, kým sa evanjelici a. v. začali schádzať v nových kostoloch, školách, zasadli do rôznych úradov a začali sa verejne prejavovať ako kompaktná, politicky vplyvná komunita.

Z uvedeného vyplýva, že pri skúmaní obdobia 18. storočia je treba zohľadniť oba aspekty a nesústrediť pozornosť len na rovinu cirkvi ako inštitúcie a podmienok na jej fungovanie, ale aj na rovinu jej členov, veriacich. Pri nedostupnosti väčšiny archívov evanjelických a. v. zborov, seniorátov a dištriktov je však ťažké sledovať vnútorný život cirkvi. Nestačí si totiž všímať len osobnosti na postoch farárov a svetských predstaviteľov, vyzdvihovať ich literárne, národnobuditeľské, politické a iné aktivity, skúmať meniace sa podmienky, v akých pôsobiť cirkev v spoločnosti. Čím oslovovali farári – nielen prostredníctvom tlačeného, ale aj hovoreného slova – svojich poslucháčov? Stovky zachovaných kázni pravdepodobne vydajú zaujímavé svedectvo nielen o teologickej „výbave“ ich autorov, ale aj o tom, ako si predstavovali svojich veriacich, kam ich chceli nasmerovať a aké hodnoty im v danom momente zdôrazňovali ako prvoradé. Ako však

reagovali radoví veriaci na podnety, požiadavky či príkazy svojich duchovných pastierov, ako vnímali ich aktivity, nakoľko dokázali sami artikulovať svoje predstavy o živote vlastných cirkevných zborov? Len miniatúrna sonda do situácie v slovenskom zbore v Banskej Štiavnici, uvedená v súvislosti s výkladom o funkcii ortodoxie, naznačuje, že napätie pravdepodobne nebolo neobvyklé ani tam, kde by sa očakával súzvuk na základe zažitého paternalistického vzťahu medzi veriacim a duchovným. O to menej sa dá očakávať harmónia tam, kde sa do vzťahov aj vnútri cirkvi začali vnášať interetnické napätia (ktoré ovplyvnili už napr. osud Jozefa Bencúra), politika a uprednostňovanie „časného“ pred „večným“. Predložená práca si nerobí nároky na artikulovanie, tobôž nie na zodpovedanie všetkých otázok, ktoré sa pri podrobnom skúmaní jednej z najzaujímavejších etáp našich dejín ponúkajú. Ak však podnieti záujem o ďalšie štúdium, budem môcť konštatovať, že splnila svoj účel.

SUMMARY

The association with the Catholicism and the Roman Catholic Church had already in the past been perceived by the dynasty of Habsburgs as an expression of unity and strength of the widely differentiated union of states. However, it was only during the seemingly quiet time period of the 18th century that the dynasty managed to turn the Catholic Church into one of the means of enforcing their power and the power of the state. In addition, the confessional structure of the society in the monarchy was changed as well: the non-Catholics, though still marginal, developed into a quite important group of believers.

The time period, during which the modernisation of the life in the Habsburg monarchy started through the reforming effort of the state power, brought along principal changes to the life of the Protestant communities. The position of the Protestant churches in the civil society started to shift from oppression towards acceptance by the civil society, and their internal development could finally comply with their internal needs. The functioning of the Lutheran community and Church in the society is described in the introductory chapter. Here, an attention is given to the destinies of people who suffered under the confessional oppression, but also to the methods and controversial results of the re-Catholicizing measures, as they were recorded by the Lutheran agent of the Vienna court (or the Hungarian Court Office) in his official dairies. The changes in the every-day coexistence of the confessions that started with the issuance of the Patent of Tolerance could be evidenced only gradually: in spite of the fact that the Hungarian society was accustomed to the coexistence of several confessions, the issuance of the Patent evoked quite a turmoil in the society. It was especially concerning the administrative bodies (in counties but also in dicasteries – the supreme state administration bodies) that were facing the task of co-operation with the Protestants. An interesting field for confrontation between the Catholics and Lutherans, but also between both Evangelical churches, was created by „missions” of Lutherans to Bohemia and Moravia. In return, these missions exercised an impact on the inter-confessional relations within the Hungarian kingdom. The character of these relations was also marked with the general political situation in the monarchy as a whole, but mainly with the fear that the non-Catholics could possible get connected with the foreign powers (Prussia), or even with the revolutionary circles abroad (France). In addition, the long time maintained mentality of supremacy among Catholics on one hand, and the feeling of exclu-

siveness nurtured among Lutherans on the other turned into sources of intolerance, which in many cases got expressed after the issuance of the Patent of Tolerance or the Religious Act No.26/1791.

The relation of the Lutheran Church and community to the state represented an important aspect of their functioning. The state, even after the issuance of the Patent of Tolerance, made an effort in terms of determining the areas of its exclusive interest. At first place it were the schools where the exclusion of general education from the outreach of the church institutions wanted to be achieved, and on the second place the liturgies were required to be “rationalized” according to ideas presented by Joseph II. Especially the topic of school reform, which was planned to be accomplished through establishing combined schools and applying secular supervision of education and textbooks, is a subject of a detailed examination

The problems that the Lutheran (Evangelical AC) church was confronted with resulted in a controversial internal development. The pressure put by the state and the Catholic church on this confession evoked a need for internal consistency, owing to which the church was able to preserve its identity, even under the influence of unfavourable conditions. However, this development resulted in a considerable rigidity that could be seen in the outlasting adherence to the Lutheran orthodoxy, being the dominant theological orientation. In course of the 18th century, it was first of all the socially conditioned phenomenon, owing to which the influence of clergies could be preserved within the church structure. In the Lutheran society, tensions started to appear between the secular patrons, who were the only ones entitled to protect the interests of churches on the various levels of the state administration, and the superintendents, who were acknowledged by the state to be the official representatives of the church and were assigned some, though little, competencies. The relations between the secular and clerical members of the church were also complicated by the fact that the system of consistories did not get naturalised in the Hungarian monarchy, and the synods could not be summoned after 1707. Even though several ideas on how the internal circumstances of the church should be settled (e.g. Jan Cernansky, before 1779) were developed, the situation was not stabilised before 1791 when the synod was finally summoned. At this synod, the influence of the secular church representatives was forced through. As a result, the clerical representatives started to show concerns regarding the Lutheran identity preservation that was perceived to be endangered by the initial proposals to create a union of Lutherans and Calvinists.

The advocates, who were determining the development of the Evangelical AC Church in the course of the 18th century, developed into a relatively small but in terms of education, theological and philosophical orientation a quite varied group of people who were taking up secular as well as church positions. The influence of their advocacy was considerable. Closer attention is paid to those who managed to exceed the activity field assigned to them by their work position, and exercised an influence on the attitudes of people around. Because the

positions they were taking up were not the most significant ones, their influence as if „from the background” did not get to the attention centre of the recent historiography (Pavol Sramko/Schramko), or it was not adequately evaluated (Michal Institoris Mossoczy). Through their works and activities, the advocates of Lutheranism managed to permeate into the circles that were close to the Vienna Royal Court and thus contribute to forming the attitudes of the Court regarding the religious issues in Hungary (Jozef Benczur). In addition, people who were in a direct work contact with the Royal Court (Court Agents), or those who were in charge of informing the foreign countries about the events in Hungary with an aim to advocate for the Hungarian Protestants living abroad, were quite active in this field as well.

Translated by **Silvia Herianová**

ZOZNAM POUŽITÝCH ARCHÍVOV A ICH SKRATIEK

Domáce archívy:

Slovenský národný archív (SNA) v Bratislave
Knihnica Evanjelického a. v. lýcea v Bratislave (KELB)
Štátny oblastný archív (ŠOBA) Bratislava, Banská Bystrica, Levoča, Košice
Štátny okresný archív (ŠOKA) Banská Bystrica, Pezinok, so sídlom v Modre
Archív ev. a. v. zboru a seniorátu, Banská Štiavnica
Archív slovenského písomníctva a literatúry, SNK Martin
Archív hlavného mesta SR Bratislavy (AMB)

Zahraničné archívy:

Evangelikus országos levéltár (EOL), Budapest
Magyar országos levéltár (MOL), Budapest
Országos Széchényi könyvtár (OSzK), Budapest, rkp. oddelenie
Geheimes Staatsarchiv, Preussischer Kulturbesitz (GStA PK), Berlin – Dahlem
Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, rkp. oddelenie
Ungarische Bibliothek des Finno-Ungarischen Instituts, Humboldt Universität, Berlin
Frankesche Stiftungen, Halle, Handschriftenhauptabteilung, (AFSt/H)
Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Wien
Archiv der Evangelischen Kirche A G, Wien
Archiv des Oberkirchenrates, Wien
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Wien
Hofkammerarchiv, Wien
Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Wien, rkp. oddelenie

---

ZOZNAM VYDANÝCH PRAMEŇOV

An die Protestanten in Ungarn. Von A A Hannover (=Bratislava, Löwe) 1791
BALAŠOVIC, Gabriel: Návrh na nápravu škôl dedinských z roku 1749
(ed. J. Čečetka). Bratislava 1956

BARTON, Peter F.: „Das“ Toleranzpatent von 1781. Edition der wichtigsten Fassungen. In: Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II. (Hg. v. Peter F. Barton) Wien 1981, 152 – 202

Beeinträchtigte Religionsfreiheit der Protestanten in Ungarn seit 1792. In: GRELLMANN, H. M. G.: Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie. Bd. 3, Göttingen 1802, 25-92

BENCZUR, Josephus: De dominio eminenti apostolici regis Hungariae et iuribus cum eo connexis. Frankfurt – Leipzig 1784

BENCZUR, Joseph: Kann ein apostolischer König die ungarische Klerisey [...] regulieren? Frankfurt – Leipzig 1784

BOLTZ, Emmanuel: Ein Remarquabel Supplicat, so Utro Königl. Majestät der Königin von Groß Britannien, von einem hungarischen Exulanten, Namens Emanuel Boltz, Im Nahmen aller bedrängten Protestanten alda in Hungarn ist übergeben worden und auf Verlangen zum Druck befördert (Leyden 1735)

FABRI, Gregor Considerationes rei scholasticae ad publicum iuventutis patriae emolumentum in melius vertendae. Viennae 1773

FELBIGER, Johann Ignaz: Anekdoten zur Geschichte des Angriffes und der Vertheidigung der Normalschulen in den kaiserlich-königlichen Staaten. Frankfurt und Leipzig 1784

Freymuthige Beurtheilung der österreichischen Normalschulen und aller zum Behuf derselben gedruckten Schulschriften. Berlin – Stettin, 1783

GAŽUR, Samuel: Oratio solemnis, qua [...] renunciabatur [...] a Samuele Gažur. Jena 1779

Gespräch zwischen Treulieb und Freymund von dem Reformatiions-Werk zu Preßburg in Ungarn. B. m. 1673.

GÖCKING, L. F. G. von: Reise des Herrn von Bretschneider nach London und Paris nebst Auszügen aus seinen Briefen an Herrn Friedrich Nicolai. Berlin u. Stettin 1817

- HORÁNYI, Alexius: Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pars II. Viennae 1776
- HURBAN, Jozef Miloslav: Slovensko a jeho život literárny. In: Jozef Miloslav Hurban. Dielo II. (ed. Viera Bosáková). Bratislava 1983
- INSTITORIS MOSSOCZY, Michal: Listownj odpowed k Augsspurského Wyznanj Cžechúm a Morawanüm, na gegich otázku [...] S Prjdawkej Cžeské Confessie [...] roku 1575 podané. Praha 1783
- INSTITORIS MOSSOCZY, Michal: Strom bez korene a čepice bez hlavy, to jest Nešťastný stav krajiny bez krále a mesta bez vrchnosti. 1793.
- (Anon.) Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten. B. m. 1792
- JÖCHER, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Fortsetzungen und Ergänzungen von J.CAdelung. Bd. 3,1810
- Kazinczy Ferencz levelezése I. (ed. VÁCZY János) Budapest 1890
- KOVÁCS, Johann Emericus: Freymüthige Betrachtungen über verschiedene Gegenstände aus dem heutigen Lutherthum in Ungarn. Wien 1783
- KOWALSKA, Eva – NOVÁCKA, Mária: De conciliandis Hungaris proiectum – reakcia na ohrozenie tolerancie (1790). In: Miscellanea Anno 1999. Acta Collegii evangelici Prešovienis VII Prešov 2000, 79 – 88
- KOLESY, Carl Vinzenz: Ungarischer Plutarch oder Nachrichten von den Leben merkwürdiger Personen des Königreich Ungarn. 4. zv., Pesth 1815
- KRMAN ml., Daniel: Itinerarium (Cestovný denník, z rokov 1708 – 1709), ed. Jozef Minárik. Bratislava 1969
- KUNITSCH, Michal: Biographien merkwürdiger Männer der Österreich. Bd. 3, Graz 1805
- Listy Mateja Bela (ed. Juraj PAVELEK). Martin 1990
- MAGYAR, Daniel: Kurze Bemerkungen, die ein ächter Römisch-Katholischer Patriot den [...] Ständen eingereicht hat (1790)
- MIŠIANIK, Ján: Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava 1981
- NICOLAI, Friedrich: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781, nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. Bd. 6. Berlin 1785
- PEHEM, J. N. J.: Abhandlung von Einführung der Volkssprache in den öffentlichen Gottesdienst. Wien 1783
- Pohrební kázání na památku [...] M. Institoris Mossóczi, kazatele etc. Posonii 1803
- (Anon.) Politisch-kirchliches Manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn
- Preßburger Zeitung 1778 -1781
- Rapsodien über den Gang der protestantischen Kirchenfreyheit in Ungarn bis auf Joseph und Leopold II. In: GRELLMANN, H.M.G.: Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie. Bd. 2, Göttingen 1797,1-88.
- Ratio educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et Provincias

eidem adnexas. Vindobonae 1777. Slovenské vydanie (ed. M. NOVÁČKA, J. MIKLEŠ), Bratislava 1987

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627 – 1707). Ed. István György TÓTH. Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1. Budapest – Roma 1994.

Repraesentatio in negotia Religionis. B. m. (Bratislava) 1790

RIBINI, Joannes: Memorabilia Augustanae confessionis in Regno Hungariae a Leopoldo M. usque ad Carolum VI. Posonii 1789

(Anon., pravdepodobne Bencúr) Schreiben eines Wieners an einen im heiligen römischen Reich wohnenden Ungarn. B. m. 1783

Stats-Anzeigen, Göttingen 1783,1785,1789

Symbolické knihy evanjelickej cirkvi augsburského vyznania. Preložil Oto Vizner. Liptovský Mikuláš 1992

Synode der Protestanten in Ungarn nach dem Religionsgesetz von 1791. In: GRELLMANN, H. M. G.: Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie. Bd. 3, Göttingen 1802, 1 – 24.

SZEBERINYI, Joannes: Corpus maximae memorabilium synodorum evangelicarum augustanae confessionis in Hungaria. Pestini 1848

WAGNER, Jozef: Užitečné zbranj nekterych spisu, gako gsu vytahy aneb Konti...kterych v obecnem živote veliky užitek gest... Widane od Jozefa Wagnera pri hlavný Nacionálske missane skoli... Brezna prwnyho učitele... W Banskeg Bistrycy 1797

WAGNER, Jozef: Užitečna sebranj nekterych spisu, gako gsau... W Banské Bystrici 1797.

WALLASZKY, Pavol: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria (1. vyd.) Preßburg – Leipzig 1785, (2. vyd.) Ofen 1808

WEBER, Matthias de Tyrlingh: Onerata crescit, das ist: Der unter aller Last der Verfolgung sieg-prangender Evangelischer Palm-Baum. Amsterdam 1736.

WERNER, Johann Jakob: Auserlesene Predigten. Preßburg 1790

(Anon.) Widerlegung der freymuthigen Betrachtungen über verschiedene Gegenstände aus dem heutigen Lutherthume in Ungarn. Wien 1783

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

A magyar nevelés története. L, Budapest 1988

ADAMIŠ, Július: Boj medzi svetskými a duchovnými na peštianskej synode r. 1791. In: Sborník venovaný Dr. Jánovi Jamnickému, profesorovi teológie k 70. narodeninám (ed. Ján Beblavý). Transcius (Liptovský Sv. Mikuláš), 98 -103

ADAMIŠ, Július: Michal Institoris Mossótzý a českomoravskí evanjelici. Bratislava 1933 (Naše iskry X.) – odtlačok štúdie

ADAMIŠ, Július: Ród Institorisovcov. Veda a viera. Časopis venovaný vedeckým záujmom evanjelikov na Slovensku IV, 1933, č. 1, 132 -134,177 – 182

ADRIÁNYI, Gabriel: Katholische Erneuerung – Gegenreformation: Lebenswerk des Kardinals Leopold Graf Kollonich (1631 – 1707). In: Adriányi, Gabriel: Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns. Štúdia hungarica 30, München 1986, 83 – 99

BAHLCKE Joachim: Frederick II. of Prussia, Austria and the Hungarian Protestants: Bishop Márton Fadányi Biró of Veszprém and the Enchiridion de fide. Austrian History Yearbook 31 (2000), 16 – 32

BAHLCKE, Joachim: Ungarischer Episkopat und Österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686 – 1790). Habilitationsschrift, Universität Leipzig 2001

BAHLCKE, Joachim: Konfessionspolitik und Staatsinteressen. Zur Funktion der brandenburgisch-preußischen Interventionen zugunsten der ungarischen Protestanten nach dem Westfälischen Frieden. Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte 76/77,1997/98,177 -187

BAHLCKE, Joachim: Aristokraten aus dem Reich auf ungarischen Bischofsstühlen in er frühen Neuzeit. Zur Instrumentalisierung einer geistlichen Elite. Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete 23,1997,81 -103

BAHLCKE, Joachim: „Vexatio dat intellectum“. Klerus, Ständevertretung und Staatskirchentum in Ungarn zur Zeit Maria Theresias. Historické štúdie 40,1999, 35-50

BAHLCKE, Joachim: Zwischen Wien und Rom. Sozialer Aufstieg und kirchenpolitisches Selbstverständnis des Waitzener Bischofs Kardinal Michael Friedrich

Graf von Althan (1680 – 1734). Archiv für schlesische Kirchengeschichte, Bd. 55, 1997,181 -196

BALÁZS, Eva H.: Hungary and the Habsburgs 1765 – 1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. Budapest 1997

BALLAGI, Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest 1888

BENDA, Kaiman: Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn. In: Gerard van Swieten und seine Zeit (Hg. v. Erna Lesky u. Adam Wandruszka). Wien 1973,164 -174

BIERMANN, G.: Geschichte des Protestantismus in Österreichisch-Schlesien. Prag 1897

BODNÁROVÁ, Milena: Vplyv mestských rád na cirkevný život miest v 16. storočí. In: Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku. Zborník pri príležitosti sedemdesiatky doc. ThDr. Andreja Hajduka a doc. ThDr. Daniela Veselého (zost. Dávid P. Daniel). Bratislava 1999,35 – 54

BORBIS, Johannes: Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Nördlingen 1861

BRTÁŇ, Rudo: Bohuslav Tablic (1769 -1832). Život a dielo. Bratislava 1974

CONRADS, Norbert: Die Durchführung der Altrangstädter Konvention in Schlesien 1707 – 1709. Köln – Wien 1971

CSÓKA, Lajos: Das erste Zeitabschnitt staatlicher Organisierung des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn (1760 -1791). A gróf Klebelsberg Kunó Magyar történetkutató intézet evkönyve IX, Budapest 1939,45 – 124

ČAPLOVIČ, Ján: Vydavateľské boje o Citharu sanctorum pred poldruha stotím. In: Jifí Tfanovský. Sborník k 300. výročí kancionálu Cithara sanctorum. Bratislava 1936,152 -162

DANIEL, David P.: The Fifteen Years' War and the Protestant Response to Habsburg Absolutism in Hungary. East Central Europe/L'Europe du Centre-est 8,1981, 38 – 51

DANIEL, David P.: The Acceptance of the Formula of Concord in Slovakia. Archiv für Reformationsgeschichte 70 (1974), 260 – 277

Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I. Bratislava 1987

ĎUROVIČ, Ján P.: Evanjelická literatúra do tolerance. Turčiansky Sv. Martin 1940

ENGELBRECHT, Helmut: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Bd. 3: Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Wien 1984

EVANS, Robert: The Making of the Habsburg Monarchy, 1526 – 1700. An Interpretation. 2. vydanie, New York 1979

FABINY, Tibor: Kirchengeschichtliche Beziehungen zwischen Halle und Ungarn zur Zeit des Rákóczi-Aufstandes (1703 – 1711). In: Halle und Osteuropa: zur europäischen Ausstrahlung des haischen Pietismus (Ed. Johannes Wallmann and Udo Strätter). Halle, Frankesche Stiftungen 1998,263 – 273

FINÁCZY, Ernő: A magyarországi kozoktatás története Mária Terézia korában. I – II, Budapest 1899 -1902

GÁFRIKOVÁ, Gizela: Celistvosť Masníkovej literárnej výpovede z hľadiska tzv. dodatkov k textu. In: Obdobie protireformácie v dejinách slovenskej kultúry z hľadiska stredo európskeho kontextu (z príležitosti 300. výročia úmrtia Tobiáša Masníka). Ed. Ján Doruľa, Bratislava 1998, 168 - 183

GRAGGER, Robert: Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone. Ungarische Bibliothek 6, Berlin – Leizig 1923

GREYERZ, Kaspar von: Religion und Kultur. Europa 1500 – 1800. Göttingen 2000

HERSCHE, Peter „Lutherisch werden“ – Rekonfessionalisierung als paradoxe Folge aufgeklärter Religionspolitik. In: Ambivalenzen der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann (Hg. v. Gerhard Ammerer, Hanns Haas). Oldenbourg 1997, 155 – 168

HOLLERWEGER, Hans: Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich. Studien zur Pastoralliturgie. Bd. 1. Regensburg 1976

HREJSA, František: Toleranční ev. kazatelé že Slovenska na Morave a v Čechách. In: Sborník venovaný D. Dr. Jánovi Kvačalovi. Bratislava 1933, 151 - 170

HUČKO, Ján: Sociálny pôvod a zloženie slovenskej obrodenskej inteligencie. Bratislava 1974

HÜFNER, Lorenz: Schlözer und Ungarn. Ein Beitrag zur internationalen Wirksamkeit August Ludwig von Schlözer. Dokt. diz., Berlin 1972

Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II. (Hg. v. Peter F. BARTON). Wien 1981

JAMNICKÝ, Ján: Právny zástož kňazov a svetských údov evanj. a. v. cirkvi na Slovensku v XVI – XVIII. storočí. Odtlačok z Cirkevných listov 1946, Lipt. Sv. Mikuláš 1946

Joseph von Sonnenfels (Hg. v. Helmut REINALTER). Wien 1988

KASNÝKOVÁ, Kristína: Uradníctvo a nobilitácia v štátnej správe Uhorska za Márie Terézie v rokoch 1740 - 1780. Historický časopis 46, 1998, 12 – 23

Katholische Konfessionalisierung (Hg. v. Wolfgang REINHARD, Heinz SCHILLING). Münster 1995

KLINGENSTEIN, Grete: Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus. Bemerkungen über eine Rede Joseph von Sonnenfels' aus dem Jahre 1771. In: Bildung, Politik und Gesellschaft (Hg. v. Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh). Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, Bd. 5, München 1978, 165 – 204

KLUETING, Harm: Das konfessionelle Zeitalter. Stuttgart 1989

KOLLÁROVA, Ivona: Cenzúra kníh v tereziánskej epoche. Bratislava 1999

Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur (Hg. v. Joachim BAHLCHE u. Arno STROHMAYER). Stuttgart 1999

KÓNYA, Peter Protihabsburské povstania a východoslovenské mestá. Prešov 2000

KOSÁRY, Domokos: Müvelödes a XVIII. századi Magyarországon (1. vyd.) Budapest 1980

KOWALSKÁ, Eva: Interkonfesionálne vzťahy v 18. storočí vo svetle korešpondencie evanjelických duchovných. *Slovenský národopis* 47,1999,19 – 32

KOWALSKÁ, Eva: Zásahy jozefinizmu do cirkevnej a školskej autonómie uhorských evanjelikov. *Historické štúdie* 39,1998,151 -167

KOWALSKÁ, Eva: Tradície študentských revolt na bratislavských vyšších školách. In: *Ľudovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie (Zost. I. Sedlák). Martin 1997,40 – 47*

KOWALSKÁ, Eva: Vermischte Schulen: Kontroverse Auswirkungen der Josephinischen Toleranzpolitik. In: *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte. 2. Reihe, Bd. 14). Hg. v. Karl Schwarz und Peter Švorc. Wien 1996,115 -124*

KOWALSKÁ, E., Johann Ignaz von Felbiger and the Hungarian monarchy. *Štúdiá historika Slovaca* 19, Bratislava 1995, 73-94

KOWALSKÁ, Eva: Die Schulfrage und das Toleranzpatent: Die politischen Haltungen der lutherischen Protestanten in Ungarn. *Bohémia* 37,1996, 23-37

KOWALSKÁ, Eva: Kontroverzná tolerancia: protestanti a školské reformy osvietenského obdobia. *Historické štúdie* 34, Bratislava 1993,55 – 76

KOWALSKÁ, Eva: Učebnice pre štátne ľudové školy na Slovensku koncom 18. storočia. *Knihá 90, Matica slovenská* 1991,63-77

KOWALSKÁ, Eva: Štátne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia. Bratislava 1987

KOWALSKÁ, Eva: Bratislavský študijný obvod v prvom období svojej existencie (1776 -1806). *Zborník FF UK a ÚML UK*, 32 – 33/1981 -1982, Bratislava 1986, 71-92

LEHMANN, Hartmut: „Absonderung“ und „Gemeinschaft“ im frühen Pietismus. Allgemeinhistorische und sozialpsychologische Überlegungen zur Entstehung und Entwicklung des Pietismus. In: *Religion und Religiosität in der Neuzeit. Historische Beiträge*, ed. Manfred Jakubowski-Tiessen and Otto Ulbricht. Göttingen (b. r.), 114 -143

LEUBE, Hans: *Orthodoxie und Pietismus. Gesammelte Studien.* Bielefeld 1975

LIPTÁK, Johann: *Geschichte des evangelischen Lyzeums A B. in Kesmark.* Kesmark 1933

MÁLYUSZ, Elemér. *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest 1939

MELMUKOVÁ, Eva: *Patent zvaný toleranční.* Praha 1999

MELTON, James van Hörn: *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria.* Cambridge 1988

MÉSZÁROS, István: *A tankonyvkiadás története Magyarországon.* Budapest 1989

MRVA, Ivan: *Príčiny povstania Františka II. Rákociho v Uhorsku v roku 1703.* *Historický časopis* 42,1994,620 – 661

NEVE, J. L.: *A history of Christian thought, zv. II: History of Protestant theology.* Philadelphia 1946, 81 – 88

OTTO, Karl Ritter von: Evangelischer Gottesdienst in Wien vor der Toleranzzeit. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 7,1886,120 -131

PETRÍK, Ján: Hodnosť biskupa v Slovenskej ev. cirkvi a. v. Cirkevné listy 77, 1964, č. 7 – 8,113 – 117, č. 9,133 – 140

PETRÍK, Ján: Chrámové agendy slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi. (Lipt. Mikuláš), Tranoscius 1948

PETRÍK, Ján M.: Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích. Lipt. Sv. Mikuláš 1946

PETRITSCH, Maria: Das Göttingen des 18. Jhs. im Spiegel der Briefe und Erinnerungen ungarischer Studenten und Gelehrten, (strojop. diz.), Göttingen 1984

POLTZ, P.: Theodor Jankovič und die Schulreform in Russland, In: Aufklärung in Ost- und Südosteuropa (Hg. v. Erna LESKY u. a.). Köln – Wien 1972,119 -174

POOR, János: August L. Schlözer und seine ungarländischen Korrespondenzpartner. In: Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert (Hg. v. A Dutu, E. Hösch, N. Oellers). Essen 1989, 189 -201

RAAB, H.: Die „katholische Ideenrevolution“ des 18. Jahrhunderts. Ein Einbruch in die Kanonistik und die Auswirkungen in Kirche und Reich bis zum Emser Kongreß. In: Katholische Aufklärung: Aufklärung im katholischen Deutschland (Hg. v. H. Klueting, N. Hinske, K. Hengst). Studien zum 18. Jahrhundert, Bd. 15, Hamburg 1993,104 – 118

RAPANT, Daniel: K počiatkom maďarizácie I. – II. Bratislava 1927 -1931

Real-Encyclopädie für die protestantische Theologie und Kirche, Bd. 1, Hamburg 1854

RIZNER, Ľudovít V.: Bibliografia písomníctva slovenského, 2. diel, Turčiansky Sv. Martin 1931

ROTERMUND, Hans-Martin: Ortodoxie und Pietismus. Valentin Ernst Löschers „Timotheus verinus“ in der Auseinandersetzung mit der Schule August Hermann Franckes. Berlin 1959

RÖSEL, Hubert: Die tschechischen Drucke der hallenser Pietisten Würzburg 1961

RUŠČIN, Peter Die Beziehungen zwischen Cithara Sanctorum und Cantus Catholici. In: Gegenreformation und Barock in Mitteleuropa, in der Slowakei (Hg. v. Ladislav KAČÍČ). Bratislava 2000, 275 – 284

RUŽIČKA, Vladisláv: Dejiny slovenského šlabikára, Bratislava 1966

SCHILLING, Heinz: Nationale Identität und Konfession in der europäischen Neuzeit. In: Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit (Hg. v. Bernhard Giesen). Frankfurt a. M. 1991,192 – 252

SCHILLING, Heinz: Formung und Gestalt des internationalen Systems in der werdenden Neuzeit – Phasen und bewegende Kräfte. In: Kontinuität und Wandel in der Staatsordnung der Neuzeit. Beiträge zur

Geschichte des internationalen Systems (Hg. v. Peter Krüger). Marburg 1991, 1991, 19-46

SCHILLING, Heinz: Die Konfessionalisierung im Reich. Historische Zeitschrift 246, 1988, 1-45

SCHRÖDL, Joseph – SCHMIDT, C. E. a i.: Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A.B. zu Pozsony-Pressburg I – II. Pozsony 1906

SKALSKÝ, Gustav Adolf: Aus der liturgischen Vergangenheit der evangel. Kirche in Österreich seit dem Toleranzpatent. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 34, 1913, 175 – 183; 35, 1914, 153 -187

SKALSKÝ, Gustav Adolf: Aus dem Amtsleben des ersten mährisch-schlesischen Toleranz-Superintendenten. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 25, 1904, 308 – 346

SLÁVIK, Ján: Dejiny zvolenského evanjelického a. v. bratstva a seniorátu. Banská Štiavnica 1921

STELLNER, František: Sedmiletá válka v Evropě. Praha 2000

ŠPIESZ, Anton: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku 1680 – 1780. Košice 1983

ŠPIESZ, Anton: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava 1972

ŠTVERÁK, Vladimír: Tereziánska reforma ľudového školství v českých zemích. Diz. práca, Praha 1977

TIBENSKÝ, Ján: Adam František Kollár ako osvietený mysliteľ. Literárnomúzejný letopis 19, 1985, 107 -132

The Oxford Encyklopédia of the Reformation (ed. Hans J. Hillerbrand). New York, Oxford University Press 1996

VESELÝ, Daniel: Matthias Bei und der Einfluss des haischen Pietismus. In: Halle und Osteuropa: zur europäischen Ausstrahlung des haischen Pietismus (Hg. v. Johannes Wallmann und Udo Strätter). Halle 1998, 243 – 261

VYVÍJALOVÁ, Mária: Bernolákovci v kontexte európskeho osvietenstva. In: Pamätnica Antona Bernoláka (zost. J. Chovan). Martin 1992, 22 – 42

VYVÍJALOVÁ, Mária: Bratislavský dvor miestodržiteľa Alberta sasko-téšínskeho v rokoch 1766 -1780. Historický časopis 44, 1996, 383 – 397

VYVÍJALOVÁ, Mária: Osvietený program Adama Františka Kollára. Literárnomúzejný letopis 16, 1982, 55 -112

WAGNER, E.: Báró Prómay Gábor (1748 – 1811). Pozsony 1912

WAGNER, O.: Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der ev. Kirche im Herzogtum Teschen 1545 -1918/20. Wien – Köln – Graz 1978

WALLMANN, Johannes: Pietismus und Orthodoxie. Überlegungen und Fragen zur Pietismusforschung. In: Festschrift Hans Rückert. Berlin 1966, 418 – 442

WANGERMANN, Ernst: Österreichische und ungarische Briefe zum Reformwerk Josephs II. und zur ständisch-adeligen Oppositionsbewegung in Ungarn. In: Kultur und Politik in Österreich und Ungarn (Hg. v. P. Hanák, W. Heindl, S. Malier, E. Somogyi). Wien – Köln – Weimar 1994

WANGERMANN, Ernst: Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781 -1791. Wien 1978

WEBER, Max: Sociologie náboženství. Praha 1998

Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migration in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert (Hg. v. R. G. PLASCHKA u. K. MACH). Wien 1987

WINTER, Eduard: Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnung. Berlin 1966

MENNÝ REGISTER

A

Adami, Ján 159
Adamiš, Július 127,156,159,164
Adelung, J. C. 192
Adriányi, Gabriel 191
Achenwall 174
Albert, knieža Sasko-Téšínske 79,84,
153,168
Aldasy, *Pavol* 112
Althan, Michal Fridrich von 191
Ambrózy (Ambrosy), Ján 43,51,142,
150,151,157,161,173
Ambrózy, Michal 126
Ammerer, Gerhard 33,50
Andahazy, Jozef 178
Arndt, Johann 120,151,152,162,163
Augustini, Matej 34

B

Bahil, Matej 186,187,193
Bahlcke, Joachim 21,23,54,135,136,
173,191,193,194
Balassa, František 44,52,58,75,85,
125,153,170,174,175
Balašovic, Gabriel 57,72
Balázs, Eva H. 53,113
Ballagi, Géza 160
Balogh 149
Balogh, Feter 38,112,127,134,190
Barkóczy, František 19,22,43,51,57,
58, 72,73
Barth 127,143
Barthelmus, Traugott 80,81,82,83,
85-87

Bartholomeides, Ladislav 127
Barton, Peter F. 49,50,73
Batthyányi, Jozef 45
Baumeister 174
Beblavý, Ján 127
Bel, Matej 107,111-113,115,123,124,
157,173,185,189,192,194
Beleznay, Mikuláš 15, 28, 60,115
Bencúr, Jozef 33,34,43,50, 52,61,
62, 74, 75,85,126,140,144,153,159,
166-175,196,199
Bencúr, Michal 163
Benda, Kálmán 76,191
Benkótzty, Daniel 125,153,163
Berchtold, František 44
Bernolák, Anton 54,156
Berzeviczy (šľachtický rod) 115
Berzeviczy, Alexander 35,53,193
Berzeviczky, Imrich 164
Biermann, Gottlieb 86,136
Bisztersky, Matej 36
Bobok, Štefan 112
Bodnárová, Milena 123
Bogady, Ján 26,33,36,38,138,144,
162
Bollingbrock 158
Boltz, Emanuel 186,187,193
Borbis, Johannes 157,163
Borott, Ján 36,158
Bosáková, Viera 157
Botzko (Boczko), Daniel 36,51,159,
160
Brandt, Christian 111,185,186,192
Braxatoris, Ondrej 38

- Bretschneider, Henrich 74
 Brtáň, Rudo 157,164
 Büsching 174
- Calisius (Kališ), Fridrich 22
 Calisius (Kališ), Ján 22,23, 39,44,45,
 48-52,54, 83,85-87,112,124,136,138,
 157,164,193,194
 Calisius, Christian 113,117,124,129,
 157,185,191,193
 Canngiessen, Konrad 185
 Conrad, Jozef 63
 Conrads, Norbert 111
 Corrtides, Daniel 34
 Crudi, Daniel 51,52,54,85, 87,97,
 126,130,136,138,141,143,144,152,
 153,159,160,162-164
 Csáky 190
 Cseytey, Žigmund 189,194
 Csóka, Lajos 52, 76
 Csonka, Ján 30,36,160
- Čaplovič, Ján 160
 Čečetka, Juraj 72
 Čerňanský (Csernanszky), Ján 35,63,
 75, 87,95,118,121,125,126,131,132,
 136,145,147,159,164,177,178,198
- D
 Daniel, Dávid P. 32,110,123
 Davies 174
 De Lúča, Ignaz 166,173
 Deluk, Štefan 144,150,159,178
 Demeter, František Xaver 44,46,91
 Demian, Ján 194
 Dessöffy (šľachtický rod) 131
 Dessöffy, Tomáš 131
 Dietrich 126,127,150,158
 Domokos, Ľudovít 61,66
 Doruľa, Ján 111
 Drozdík, Ján 19, 20, 21,35,52-54,58,
 85,126,127,175,190
- Durich, Fortunatus 165
 Dutú, A 191
 Ďurovič, Ján P. 156,173
- Eberhard, Winfried 136
 Ebner, Gustav 156
 Edelmann 126
 Ehrenfels, Gašpar Pál ab 44,91,93,94
 Engelbrecht, Helmut 72, 75
 Erdelyi, Jozef 62,94
 Erdödy, Ladislav 184
 Evans, Robert 32,35
- Fabiny, Tibor 111
 Fabri, Gregor 43,57,61,72,120,134,
 169
 Fabry, Štefan 158
 Farkas, Adam 175
 Farkas, J. 63
 Fatio, Oliver 110
 Felbiger, Johann Ignaz von 62,63, 65,
 73-75, 77,82, 86, 89, 93,94,152
 Ferdinand 1.105,141
 Fináczy, Ernő 72
 Fischer, Eliáš 20
 Francke, August Hermann 111
 Francke, Gotthilf August 111,192,193
 František L 135
 František Štefan Lotrinský 19
 Fredegard 173
 Freussmuth, Friedrich 156
 Fridrich 1.191
 Fridrich II. 23,136,188,191,193,194
 Friedrich Wilhelm 185,192
 Frivaldský42
 Fuchs, František Xaver 39
 Fuessel 153
- Gabelkhoven, Anton 34
 Gáfriková, Gizela 111
 Gasparides 120

Garber, Jörn 76
 Gažur, Samuel 119,125
 Genersich (Genersy), Christian 161
 Gerendasy, Sara 16
 Gerhard 177
 Gertinger, Ján 18
 Giesen, Bernhard 32
 Glabits, Karol 53, 97
 Godálová, Marta 175
 Combos, Michal 52, 75
 Gotthardi, Franz 38,161
 Göcking, F. L. G. von 74
 Görgei, Martin 158
 Graeve, Johann F. 111,157,185,191
 Gragger, Robert 161,191
 Grassalkovich, Anton 85,125
 Gregusch, Michal 149
 Greplehner, Ferdinand 144
 Greyerz, Kaspar von 32
 Grossinger, Jozef 50
 Gruber, Leonhard 63
 Gyöngyös, Pavol 186

H

Haas, Hanns 33,50
 Habsburgovci (panovnícka dynastia)
 168,174,183,197
 Hahn 65
 Hajduk, Andrej 123
 Hajnoczy, Jozef 194
 Halász, Štefan 190
 Halitzky, Andrej 96
 Hamaliar, Martin 112,122,127,136,
 180
 Hanák, P. 49
 Hanzlik 37
 Hatványi, Štefan 62, 66
 Hegedüs, Samuel 16
 Heindl, W. 49
 Hellenbach, Juraj 43,159
 Hengst, K. 84
 Henrich III. 175
 Henrich IV. 175
 Hersche, Peter 33, 50

Hillerbrand, Hans J. 110,159,181
 Hinske, N. 84
 Hoffinger, Juraj 181
 Hojcs, Ján 112
 Hollerweger, Hans 84
 Horányi, Alexius 157,162,166,172,
 173,175
 Horváth-Stansith, Gregor 33,124
 Horváth-Stansith, Imrich 21,99,113,
 123-125,136,161,174,175,194
 Hovorná, Mária 19
 Hovorná, Zuzana 19
 Hösch, E. 191
 Hrabovszky, Jozef 75, 85,138,194
 Hrdlička, Ján 147,160
 Hrejsa, František 159
 Hruškovíc, Samuel 115,116,128
 Hučko, Ján 113,161
 Hume 158
 Hurban, Jozef Miloslav 139,157,164
 Hufner, Lorenz 76,191

Ch

Cherbury 126
 Chovan, J. 54
 Institoris Mošovský (Mossoczi),
 Gabriel 156
 Institoris Mošovský (Mossoczi), Ján
 163
 Institoris Mošovský (Mossoczi), Jozef
 163
 Institoris Mošovský (Mossoczi),
 Ladislav 141,163
 Institoris Mošovský (Mossotzy),
 Michal 22, 25, 26, 33, 35-37,50-53, 74,
 75, 79-82,85-87,97,112,125-127,136-
 139,141-165,167,169,170,173-175,
 177,180,181,194,199
 Institoris Mošovský (Mossoczi),
 Tomáš 33
 Institorisová, Anna 163
 Institorisová, Zuzana 141

Iornandes 173
Izdenczy, Jozef 67

J

Jacobaei, Pavol 117
Jacobi 54
Jakubowski-Tiessen, Manfred 110
Jamnický, Ján 35,127
Ján, Mikuláš 82, 86
Jankovič, Teodor 62, 70, 75
Jesenákovci (šľachtický rod) 79,115
Jesenák, Ján 153,163,
Jesenák, Pavol 193
Jesenák (Jeszenák), Štefan 35,87,124,
137
Ježovicz (Jezowicz), Pavol 37, 74,160
Jozef I. (portugalský kráľ) 175
Jozef II. 19, 25, 27-31, 35, 36,39,42,45,
47-50,53,54,56, 58,59, 62,66,69, 70,
72, 73, 77, 78, 80, 81,83,85, 90,120,
122,126,134,145,154,155,168,170,
172,178,179,184,198
Jozeffy, Juraj 125
Jöcher, Cristian Gottlieb 192
Justh, Juraj 138,164

K

Kačic, Ladislav 112
Kalvín, Jean 147
Kant, Immanuel 150
Karlovský, Ján 153,163
Karner, Ferdinand 75
Karol III. (VI.) 15,28,56,111,136,142,
185
Karol XH. 101,111,183
Károly, Anton 26,94
Kasnyíková, Kristína 124
Kaunitz-Rietberg, Václav Anton 121,
126
Kazinczy, Ferencz 45,47,90,158
Kempelen, Johann Wolfgang 85,153,
175
Keres, Juraj 22
Kiegler, Ferdinand 62, 75

Kilár, Daniel 20
Kiszelini, Ravol 190
Klanica, Ján, 35,45,47, 53, 91,144,158
Klanica (Klanitza), Martin 35, 87,122,
126,133,134,137,144,152,162,164,
177
Klár, Pavol 162
Klebersberg, Kunó52
Klein, Michal 144
Klingenstein, Grete 76,126
Klobusitzky 149
Klobusitzky (Klobušický), Jozef 18,
22,142
Klueting, Harm 32, 84
Kohl, Feter 165
Kolár, Michal 36
Kolbenheger, Godofred (Gottfried)
113,164
Kollár, Adam František 58, 73,120,
148,167,168,172,174
Kollár, Ján 99
Kollárova, Ivona 162,192
Koller, Jozef 189
Kollonich, Imrich 192
Kollonich, Leopold 184,191
Komenský, Jan Amos 177
Konštantín Porfyrogenetos 173
Kónya, Feter 32
Korabinský, Ján Matej 63, 65, 74
Korček (Kortsek), Ondrej 148,160
Kortholt, Christian 184,191,192
Kosáry, Domokos 50, 72,174
Kosatzky 38
Kosmas 173
Koszteletzky, Ján 17
Kosstolany, Koloman 173
Košík (Koschick), Michael 34
Kovács, Johann Emericus 77,113,126,
143,181
Kowalska, Eva 37, 51,54, 72, 73,85,
86,99,159,161,175,181
Kölesy, Carl Vincenz 156,157,159
Kramer 141
Kratochvíla (Kratoquilla), Michal 165

Kreuzberg, Amadeus (Schütz, Filip Baltazár Sinold von) 121,151,152,163
 Krman, Daniel 79,101,107,111,112, 115,123,134,136,183,185,186,190, 192
 Krman, Matej 185,186,192
 Krumholz, Christian 111
 Krüger, Rter 32
 Kryl 36
 Kubanček (Kubanchek), Michal 181
 Kubicza, Anton 165
 Kubinsky, Samuel 194
 Kubinyi, Gašpar 176
 Kubinyiová 181
 Kunics, Žigmund 43,51
 Kunitsch, Michael 75
 Kuntz, lekárnik 21
 Kuntz (Kuncze), Jakub 21,189,190, 192-194
 Kvačala, Jan 159
 Kvassay, Jan 27,34

Laho, Ján 37,159
 Lačný (Latsny), Ondrej 37,137
 La Metrie 122,127
 Lanconides, Gabriel 112
 Landerer, Ján Michal 94
 Landgraf, A 63
 Landsperger 151
 Lauček (Lautsek), Martin 38,148,163
 Lehmann, Hartmut 110
 Lehotský (šľachtický rod) 79
 Lehocký, Daniel 153
 Lehotzki, Gyorgy 33
 Lehotzky, Juraj 178,190
 Lekenyey, Ondrej 50
 Leopold I. 33,111,157
 Leopold II. 54, 92,154,155,160,164
 Lerch(e), Johann Christian 111,185, 192,193
 Lesky, Erna 76
 Lessing 143,158
 Leška (Leschka), Štefan 36, 37,160

Leube, Hans 110
 Lilienthal, Michael 151
 Lipták, Johann 173,174
 Lischovini, Samuel 145
 Lovcsay, Ján 112
 Löscher, Valentin Ernst 111
 Luitprand 173
 Lukáts, Martin 17
 Luther, Martin 56,113,147,148
 Lutz, Heinrich 76
 Ľudovít XV. 175
 Ľudovít Jagiellovský 168

M

Mach, K. 191
 Magyar, Daniel 160
 Mako,Ravol94
 Malier, S. 49
 Malik, Ján Krištof 141
 Maller 16
 Mályusz, Elemér 50
 Mandics 62
 Marček, Mikuláš 162
 Mária Terézia 15,16,19,20,22,25,28, 35,43,44,53,55,56,58,59, 72, 73,89, 94,120,124,142,167,170,172,174,175, 184,187,188,193,194
 Markovics, Samuel 16,22
 Markovitz, Matej 36,37
 Markowicz, Matej 164
 Markusovszky, Sámuel 156,173
 Marmaros, Anton 148
 Marth, Matej 124,185
 Martini, Ján 33,50,51
 Martini, Samuel 112
 Martinovič, Ignác 38
 Masník (Masnicius), Tobiáš 105,111, 177
 Matkovits, Pavol 134
 Maximilian II. 146
 Melmuková, Eva 159
 Melton, James van Hörn 52
 Mészáros, István 73
 Michalko, Rjvol 152,162

Mihalyfalvay, Ján 62, 75
 Mikleš, Ján 72
 Mikos, Samuel 144
 Mikus, Štefan 96
 Milec, Eliáš 117
 Minárik, Jozef 111,190
 Mišianik, Ján 181
 Mojžišovič, Ján 162
 Molnár, Ján 127
 Mrazek, Juraj 16
 Mrva, Ivan 32
 Mudrony 38
 Muthmann, Johann 129

N

Nagy, Samuel 19,58
 Napoleon 149
 Neve, J. L. 181
 Nicolai, Fridrich 63,74,75
 Niczky, Krištof 98
 Nižnanský (Nyisnanszky), Juraj 62,
 74,75,190,194
 Nogell, Štefan 21,33,189,194
 Novácka, Mária 54,72,181
 Nyári, Jozef 21

O

Oellers, N. 191
 Okolitsany, Ján 52
 Orczy, Jozef 54
 Ottlik (šľachtický rod) 15,23,115
 Otto, Karl Ritter von, 192

Padány Biró, Matej 19, 23,188
 Pálffy, Miklós 190
 Pálffy, Karol 70,190
 Pálffy, Mikuláš 185
 Palumbini, Samuel 37
 Paraszka, Ondrej 51
 Patzko, František Augustín 43,94,151
 Pavelek, Juraj 111
 Pechy, Gabriel 136
 Perlaki, Dávid 134,157,158

Perlia 112
 Pehem J.N.J. 84
 Pešina z Čechorodu, Tomáš 173
 Petřík, Ján M. 35, 84, 85-87
 Petritsch, Maria 77
 Pettegree, Andrew 136
 Písch, Juraj 96
 Plachý, Ondrej 34,49,87,147,160,161
 Plaschka, R. G. 191
 Plathy, Matej 44,45,91
 Podewils 157
 Podhradský (Podhradzky), Ján 158
 Podkonický, Adam 66
 Podmanický (šľachtický rod) 115
 Podmanický, Jozef 53,54
 Pohl, Michal 119,125,130
 Poltz, P. 75
 Pongratz (Pongrácz), Baltazár 41, 74,
 87,120,133,151,163,174,180,190,194
 Pongrácz, Imrich 38,134,161
 Poor, János 191
 Potter, John 187,193
 Pray, Juraj 160,173,174
 Prievidzky, Samuel 141,153,163
 Procopius, Ján 35, 36,53,147,153,160,
 163
 Prónay, Alexander 54,127,132
 Prónay, Gabriel 30,35,45,47,51-53,
 61,62, 66, 70, 76,87, 89, 91, 95-99,115,
 120,122,133,136,137,144,154,163,
 167,172,179
 Prónay, Ladislav 47,53,120,127,137,
 144,158,170,172
 Prónay, Pavol 112,137
 Pulini, Samuel 36
 Pulszky, Samuel 131
 Pütter 174

R

Rabacher 185
 Raab, H. 84
 Ráday, Gedeon 61,62
 Ráday, Pavol 194
 Radvanský (šľachtický rod) 111,112,

- 115,123,127,137,175,192,194
 Radvanský, František 52,58,134
 Radvanský, Ján 112,113,122,127,137,
 164
 Radvanský, Juraj 116
 Rákoci (Rákóczy), František II. 32,101,
 106,111,184
 Raksányi, Ján 151
 Raksányi, Pavol 164
 Raksányiová, rod. Gosztónyi 120
 Rapant, Daniel 137
 Raszlavicz, Mikuláš 153,163
 Raszlavicz, Žigmund 17
 Ráth, Matej 63, 75
 Reinalter, Helmut 76
 Reinhard, Wolfgang 32,136
 Ribay, Juraj 96,147
 Ribini, Ján 75, 82,86,111,136,169,193
 Riegger, Pavol Jozef 175
 Rizner, Ľudovít V. 160
 Rotermund, Hans-Martin 111,112
 Rousseau 158
 Rösel, Hubert 111
 Ruffini, Jan 37,121,137,160
 Ruščin, Peter 112
 Ružička, Vladisláv 99
 Rückert, Hans 110
 Rüger 174
- Säbel, Štefan 63
 Savojský, Eugen princ 185
 Scultéty, Ferdinand 67
 Seberíni (Szeberinyi), Ján 138
 Sedlák, I. 85
 Segner, Ján Andreas 184,191
 Seiler, G. Fr. 70, 80,81,83-85,121
 Semian, Michal 51,53,149,161
 Semmler 143,158
 Severini, Ján 162
 Sexty, Ján 153,159
 Schaffgotsch 188
 Schilling, Heinz 32,135
 Schlözer, August L. 72,76,184,191
- Schmidt, C E. 86,156
 Schober, Ján 62
 Schönfelder 63
 Schorn-Schütte, Luise 136
 Schrödl, Josef 111,156,163
 Schwandtner, Martin 154,173
 Schwarz, Johann 112
 Schwarz, Karl 37
 Simonides, Ján 105
 Skalský, Gustav Adolf 84-86
 Skerlec, Mikuláš 62
 Sládkovič, Andrej 37
 Slávik, Ján 127,136
 Sok, Ján 190
 Somogyi, E. 49
 Sonnenfels, Joseph von 76
 Spiegel-Schmidt, Friedrich 73
 Stahremberg 193
 Stellner, František 173
 Stettner, Jozef 63, 75,150,174
 Stoll, Krištof 54
 Stourzh, Gerald 76
 Straka, Ján 37,127,134,144,150,158,
 159
 Strätter, Udo 111
 Strecke, Juraj 63,75,137,169
 Strohmayer, A. 135
 Süßmilch, Peter 191,194
 Svätopluk 167
 Swieten, Gerard van 57,76
 Swieten, Gottfried van 45,52,62,66-71,
 76,89,90,121,126
 Swoboda 37
 Szabo, Franz A J. 126
 Szalbek, Karol 26
 Szadray, Štefan 194
 Szály, Juraj 174
 Szeleczény, Ferdinand 137
 Szeletzky 37
 Szepesi (Szepessy), Michal 33,113
 Szilagy, Samuel 18,194
 Szilvay, Štefan 83,85
 Szinowicz, Michal 34,35,37,52,53,
 108,113,121,122,132,133,136,137,

144,158,160,161,181
 Szirmay (šľachtický rod) 115,131
 Szirmay, Štefan 136
 Szirmay, Tomáš 117,124
 Szirmiensis, František 116
 Szontag (šľachtický rod) 131
 Szontag, Michal 54
 Szontágh, Pavol 18
 Szontagh, Samuel 134
 Szulowski, Janoss 33

Široký, Ján 92, 96
 Špiesz, Anton 22
 Šramko (Schramko), Pavol 26, 32,33,
 49,51,54, 74,85-87,98,134,140,147,
 152,159,162,176-182,199
 Štefan (uhorský kráľ) 168
 Štúr, Ľudovít 85
 Štverák, Vladimír 98
 Švorc, Peter 37

Tablic, Bohuslav 157,161,164
 Tekuš (Tekusch), Michal 33,84
 Teleky, Jozef 70
 Tešedík, Samuel 62, 75
 Tešlák (Teschlak), Pavol 162
 Thurzo, Štefan 33
 Tibenský, Ján 73
 Tihanyi (šľachtický rod) 115
 Tihanyi, Daniel 34,193
 Tihanyi, Tomáš 61,122,154
 Timon, Samuel 173
 Tindal 122,126,158
 Tomáš a Kempis (Kempenský) 151
 Torkos, Krištof 163,194
 Torkos, Michal 80-87,126,137,145,
 147,150
 Török, Ľudovít 97,98
 Tóth, István Gyorgy 21
 Treskoň, Juraj 39
 Tranovský, Juraj (Třanovský, Jiří) 160
 Trst'anský 125

Tumler 160

U

Ulbricht, Otto 110

Û

Ûrmémyi, Jozef 67

Váczy, János 158

Valaský (Wallaszky, Valaszky), Ravol
 54,71, 73, 75, 76,98,159

Varala, Martin 21

Vay, Abrahám 193

Vay, Štefan 61, 62, 75

Vendler, Štefan 63

Verók, Attila 112

Veselý, Daniel 113,123

Veža, Gabriel 94

Visnayová (VVissnyaiová) 177

Vizner, Oto 123

Vladisláv II. 168

Voigt, Krištof Mikuláš 112,123

Voltaire 122,126,158

Vörös, Valentín 144

Vrchovský (Wrchovszky), Samuel 33,
 38

Vyvíjalová, Mária 54, 73,84

W

Wagner, Jozef 99

Wagner, E. 99

Wagner, Oskar 86

Wallmann, Johannes 110,111

Wandruszka, Adam 76

Wangermann, Ernst 33,49,50, 76,97,
 126

Weber, Matthias de Tyrlingh 2,13

Weber, Max 13

Weber, Šimon Peter 52

Weigl, Samuel 126

Wenger, Ignác 161

Wernhardt 53

Werner, Ján Jakub 33, 84,150,162

Wiczian, Štefan 174
Windisch, Karol Gottlieb 150
Winter, Eduard 113
Wissnyi (Visney), František 38,144
Wolf 37

Záhorský, Jakub 117
Zápoľský, Ján 168
Zay (šľachtický rod) 15,22,49,50-52,
54,85-87,112,124,136,138,157,164,
193,194

Zay, Imrich 116
Zay, Peter 28,44,51,58,60, 73, 76, 82,
83,87,112,115,117,127,132-134,136,
137,169,190
Zbiško, Jozef 20
Zieh 37
Zinzendorf, Karol 169,175
Zitkovszky, Štefan 33, 38, 54,74,124,
190
Zmeškal (šľachtický rod) 144,157
Zsolnay, Michal 153
Zubek, Ján 149,161

Eva Kowalská

Evanjelické a. v. spoločenstvo v 18. storočí

Hlavné problémy jeho vývoja a fungovania v spoločnosti

Návrh obálky Eva Kovačevičová-Fudala

Zodpovedný redaktor Emil Borčín Technický

redaktor Jozef Novák

Prvé vydanie. Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v

Bratislave roku 2001 ako svoju 3390. publikáciu. Strán 220.

ISBN 80-224-0704-6

PhDr. EVA KOWALSKÁ, CSc., je vedeckou pracovníčkou Historického ústavu SAV. Venuje sa problematike kultúry, vzdelanosti a cirkevných dejín v ranom novoveku. Je autorkou monografie o vývoji štátneho ľudového školstva na prelome 18. a 19. storočia a vyše 70 vedeckých štúdií a článkov.

Dielo pomenúva a rieši kľúčové problémy vývoja evanjelickej časti spoločnosti v Uhorsku v 18. storočí, najmä so zreteľom na vzťah štátu k nej. Autorka syntézu rozširuje aj na všeobecný uhorský a stredoeurópsky kontext... Práca sa však systematicky dostáva i k drobnému duchovenstvu a obyčajnému človeku, čím demonštruje naliehavosť vytýčených problémov tak z hľadiska štátu, ako aj bežného človeka...

(Z posudku prof. PhDr. ROMANA HOLECA, CSc.)